ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Основну ідею цієї соціяльно-політичної й мирної концепції, що пропонується в цій книзі, я виклав у загальних рисах у попередній моїй праці, що вийшла під наголовком "Нова заповідь". Я там умисне вбрав цю концепцію в таку літературну форму, яка змогла б легше притягти увагу широких мас читачів (у форму роману), починаючи від робітника на фабриці й кінчаючи професором університету.

Розвиток ідеї цієї концепції й ставлення до неї різних течій громадянства в Союзі Радянських Республік я викладаю в оцій книзі — "Слово за тобою, Сталіне!". І так само роблю це в образах, у найприступнішій формі для найширшого кола читачів, які здатні цікавитись пекучим питанням війни і миру.

Зроблено цю працю з найбільшою об'єктивністю, якої вимагає велико мета всіх людей — мир на землі. Події, дійові особи, картини буденного життя в Радянському Союзі представлено в ній на підставі документів, на свідченнях багатьох живих людей, на загальновідомих фактах і на особистому досвіді автора.

В. В.

Цей текст вперше було оцифровано бібліотекою УкрЛіб. Подається за виданням Української Вільної Академії Наук у США, Комісії для вивчення й охорони спадщини В. Винниченка, 1971 рік, Нью-Йорк

Розділ 1

Коли Степан Петрович, за допомогою домробітниці Дуняші, скинув у передпокої свій кожух і, витерши щільно поголені й рожеві з легкого морозцю лиця, прийшов до їдальні, там на нього чекала Катерина Семенівна. Вона стояла біля наготовленого до обіду столу в тій позі, яка в неї з'являлась раз-у-раз, коли вона мала сказати щонебудь приємне чоловікові: заклавши руки в кишеньки сукні й з лукавим кокетством схиливши голову на плече.

Їй було 54 роки, вона мала троє дорослих дітей, але була така сама струнка й висока, як і в 24 роки, майже такого самого росту, як і чоловік (чим вона трішки пишалася перед ним). Але він, оцінюючи її стрункість, не любив ні її кучерявого "перманенту", ні занадто вирівняної пози, аж перехиленого при ході трохи назад торсу, що нагадувало йому постать якогось високого, худого негра, що віз перед собою тачку. Але тепер, коли вона отак, заклавши руки в кишеньки, стояла, то здавалось, що той високий негр спочивав біля свого возика.

— Ну? — весело посміхнувся він, показавши свої широченькі зуби старої гарної слонової кістки, і злегка на мить обняв жінку за плечі. Вона, не міняючи пози, скосила на нього ще досить гарні очі й мовчки легенько хитнула головою.

— Звідти телефонували? — спитав він. Вона ще раз кивнула й додала:

— Прохав, щоб ти, як тільки вернешся додому, зараз же приїхав до нього в міністерство.

— Умгу! — самовдоволено муркнув Степан Петрович і, як і раз-у-раз у такому стані, трошки втягнув голову в шию й випнув кадик.

— Давно телефонував?

— О третій годині. Але сказав, що буде в міністерстві до сьомої. Ти ще зможеш пообідати, тепер тільки за чверть п'ята.

— Ні, я їду зараз. Сказано ж: "зараз же як вернеться додому". Накази партії треба виконувати без найменших ухилів. А цей наказ, ти ж розумієш, обіцяє якусь нову місію і нове відзначення по службі, плюс, розуміється, дещо й матеріяльне. Дай тільки чарку горілки і великий пиріжок. Вони мене не затримають, чорт їх забери!

Негр хитнувся вбік і зник. Замість нього, над столом нахилилась Катруся, вхопила карафку з горілкою й налила з неї по вінця в чарку, яку зараз же обережно й поставила на край столу біля Стьопочки. Потім обома руками піднесла йому тарелю з пиріжками й показала підборіддям на них:

— Ось цього найбільшого візьми. З м'ясом і крашанкою, твоєю улюбленою начинкою.

Степан Петрович хильнув у рот горілку, похапцем узяв пиріжка і до половини всунув його між зуби. Катерина закохано й гордо слідкувала за всіма його рухами. Навіть коли він залицявся до жінок, вона й тоді дивилась на нього закохано й гордо: ось такий він, хто може проти нього встояти? П'ятдесят п'ять років йому, а такий самий молодий і чарівний, яким був тоді, коли в перший день знайомства нахабно й широко обняв її майже прилюдно на Володимирській гірці. І волосся лишилось таке саме золотаве, ніжне, хвилясте, кольору хорошого жовтого масла (трішечки все ж таки тепер посріблене на скронях). А очі? Не очі, а щось надзвичайне — ласкаві, одверті, щирі, влазливі, переконливі, ні, чорт його зна, що за очі! І губи, ті самі, широкосоковиті, з постійним усміхом. Що дивного, що

не тільки жінки, а й мужчини (та й то які: самі міністри, самі емведисти та навіть політбюристи!) піддаються їхній дії, аби тільки Стьопа гарненько схотів цього. Він пошепки (чи то жартом, чи серйозно) іноді повторював їй на вухо:

— Магнетизм, голубонько, магнетизм!

А надто той "магнетизм" виявляє себе, як трошки Стьопа вип'є. Тоді він просто зачаровує людей. І хіба ж не цей його магнетизм урятував їх усіх тоді в Харкові, п'ятнадцять років тому, від смерти? І хіба вони жили б оце тут у Москві в урядовому будинку, де живуть тільки високі особи, в цьому помешканні, з килимами, шиковними меблями, з покоївкою, автом, з пошаною від усіх?

— Ну, випий ще другу й з'їж ще одного пиріжка. Треба ж підкріпитися перед розмовою з Колечкою, він іноді буває таки трудненький.

Степан Петрович мовчки підставив їй чарку й узяв другого пиріжка.

— І напевне знову примусить тебе чекати годину, або дві, не зважаючи на те, що ти ж усе таки не який-будь службовець. Ти — осназ, (*) Урядовець "особого назначений" (окремого призначення).) ти член Верховної Ради. Колечка повинен би бути до тебе уважнішим...

Степан Петрович хотів щось сказати, але, замість того, ковтнув другу чарку й угризся в підсмаженого золотавого пиріжка. А Катерина Семенівна, притишивши голос, таємно зашепотіла йому в лице:

— Але знаєш, Стьопочка, я щоразу, як ти туди йдеш, не маю спокою. Ну, що ти зробиш: не маю! От знаю, що нічого злого не буде, от п'ятнадцять років минуло, як ти туди ходиш і щоразу приносиш тільки добре, а я все не можу забути Харкова, все мені раптом згадується той день, як ти отак само пішов, як зник, як потім узяли мене, як мене муч . . .

Іваненко вхопив за руку Катерину й озирнувся на двері.

— Ну, Котре, ти на нас, їй-богу, стягнеш біду!

— Та хто ж нас може почути? Дуняша в кухні. Діти в місті.

Іваненко утерся чиєюсь серветкою й кинув її на стіл. Потім обняв за плечі Катерину й злегка притиснув її до себе.

— Не в тому річ, почує хто чи не почує. А в тому, що в тебе й досі немає тої віри, яку треба мати... Ти все згадуєш той нещасний Харків з якимись докорами, критикою. Я тобі знов і знов кажу: хочеш мати спокій, хочеш мати цілковиту певність,— май цілковиту, сліпу, глибоку, безмежну віру. . .

— Та я ж маю, тільки...

— Жодних тільки! Все, що вони робили, роблять і робитимуть — потрібне, бездоганне, прекрасне. Чуєш? Чи робить щирий релігій ник докори Богові за те, що щось, мовляв, з ним не так зроблено? Чи чула ти коли-небудь од нашого бідного Євгена, щоб він критикував свого Бога чи його священнослужителів?

— Ну, Бога! Сталін усе ж таки не Бог...

— Сталін дужчий за Бога! Ти — комуністка?

— Комуністка.

— Ти віриш, що Бога нема?

— Вірю.

— А що Сталін е, віриш?

— Ну, ще б пак!

— Так от: як для Євгена і всіх інших релігійників не може бути ніякої критики Бога, так само у справжнього комуніста не може бути сумніву й критики нашого бога Сталіна. Колечка є священнослужитель Сталіна, значить, усе, що робить Колечка, потрібне, необхідне, святе. І хоч би він мене тримав не дві, а двадцять годин, жодного докору з нашого боку не повинно бути. І коли б мене для чогось було навіть арештовано, бито, заслано в Сибір, на каторгу, убито, — все одно, значить, "там", на небі, це потрібне, і ніяких докорів ні в мене, ні в тебе не повинно бути. Чуєш, Катре? Тільки з такою вірою ти можеш жити спокійно в Радянському Союзі й нічого не боятись. Вірою вбивається всякий страх! Не забувай, що ми відповідальні за наших дітей і родичів, що свою невірою ми стягаємо недовір'я не тільки на себе, але й на них. І те, чого ти боїшся і ввесь час згадуєш, станеться не від твоєї віри, а від твого страху. Отже, віриш, Катре?

Катря знизала плечима.

— Та, Господи! Я вірю! Як же я можу не вірити, коли...

— Ну, так ніколи ніде не забувай про свою віру. І тоді ти й жодних Дуняш боятись не будеш. А між іншим: ти певна, що вона вчора підслухувала під дверима в Марусі?

— Отакої! Та я ж її сама спіймала. Я не маю жодного сумніву, що вона сексотка*) (Секретна співробітниця). Гидота!

Степан Петрович розвів руками.

— Ну, от! "Гидота". А я ж хто? Не сексот?

— Ти — сексот осназ! Ти виконуєш особливі доручення уряду, велику службу, ти виловлюєш ворогів соціялізму, ти захитаєш Радянський Союз від...

— А Дуняша хіба робить не ту саму службу? Вона слідкує за нами, вона так само охороняє Радянський Союз від зради, від змови .. .

— Так ми ж — комуністи, ми ж не вороги Радянського Союзу, ми самі...

— О, це не має значення. І Зінов'єв, і Троцький були немов би комуністами, а стали зрадниками й ворогами народу. Ну, та годі про це. Я пішов.

І Степан Петрович, широко обнявши Катерину, ніжно труснув нею й попрямував до передпокою. Відчинивши двері, він трохи не звалив з ніг Дуняшу, яка тримала в руках карафку з водою.

— Ой, вибач, Дуняшо, я, здається, вдарив тебе? І Дуняша, почервонівши аж до шиї, поспішно поставила карафку на столик і кинулась до кожуха товариша хазяїна. Катерина Семенівна закинула торс назад, немов узявши тачку, і багатозначно подивилась на чоловіка. Але він весело засміявся й пішов назустріч домробітниці, яка спішила до нього з розгорненими обіймами кожуха.

До міністерства було недалеко, і Іваненко рішив іти до нього пішки. І на вулиці він так само весело ступав тротуаром, навіть не застібаючи хутра. Та й вечір був не дуже морозний, березневий, з подувом якихось незримих весняних зідхань. Ліхтарі горіли теж бадьоро й сміялися згори колючими стрілами, надто як приплющиш на них очі. З різних боків випинались угору велетні-будинки; вулицею з криком сирен пролітали автобуси та авта; тротуаром сунула вечірня юрба, вертаючись з роботи чи поспішаючи до неї. Жваві, переважно молоді, сильні, веселі пики, пики людей, що жили, мовляв, у "совєтському пеклі". Хе-хе, дивне пекло, в якому чути такий заразливий сміх на вулицях, такі вибухи пісень, такий повний завзяття рух.

А праворуч поважно, масивно темніли стіни Кремля, того храму, в якому тут на землі, а не десь там, на небі, перебував усемогутній, усегрізний, усекараючий бог. Степан Петрович широким жестом застібнув хутро, вирівняв струнко, по-військовому, тіло і, косячи очі на мовчазні стіни, надав ходи. Високий, широкоплечий, у високій шапці, з-під якої назустріч усім дивились блискучі, навіть у присмерках, очі, він звертав на себе увагу зустрічних, вони часом аж оглядались на нього: ач, мовляв, якийсь переодягнений у цивільне генерал.

І з тим самим певним, військовим виразом очей, посмішки, всієї постаті він увійшов у парадні двері Міністерства Державної Безпеки, з ним проходив усі процедури перевірки його особи, з ним же сидів в ізоляційній чекальній кабінці, дожидаючи своєї черги.

І як майже щоразу, коли він сидів у такій кабінці, він з деякою навіть гордістю думав про таке дотепне вирішення проблеми: як прийняти десятки "клієнтів" і не дати їм змоги бачити один одного. Для цього служили оці халабудочки. Довжелезний коридор був розділений на дві половини проходом. По обидва боки його були два ряди малесеньких

кабінок, немов телефонних. "Клієнта" заводили в кабіну й замикали за ним двері. Кого приводили після нього чи виводили, він бачити не міг.

Дожидання своєї черги цього разу було довге, але Степан Петрович ані трішки не нудився й не нетерпеливився. Дурненька Катря, ніколи вона, мабуть, не буде в стані пройнятись тими думками й почуттями, що виникають тут у тих, які можуть думати й почувати не по-сбивательському. Бідний обиватель тремтить, коли проходить повз будинок міністерства, і завмирає, коли мусить увійти в нього. І, розуміється, йому несила уявити собі, яка могутня, фантастична, казкова сила скупчена в оцих високих стінах, за тією м'якою тишею, з якої тільки іноді, як вихлюп на тихій річці, пробивається приглушений людський голос. Десятки, а то, може, й сотні тисяч людських існувань лежать там у шухлядах і можуть бути перевернені помахом пальця он тієї істоти, що так немов би просто й привітно дивиться з портрета на стіні (який був у кожній кабінці). Та більше, мільйони, а той десятки мільйонів людських існувань зареєстровані на просторі всього ^велетенського Союзу, занесені в картотеки, і кожне з них під доглядом і керуванням отого бога й оцих його священнослужителів. Кожний рух, кожна затаєна думка відома їм, і кожне шкідливе існування може бути знищене в одну мить. Де, коли, в кого на землі була чи є така сила? А з другого боку: який бог може дати більшу певність і силу тим своїм щиро віруючим, які не мають чого ховати перед богом? Який жалюгідний президент республіки може викликати таку побожність у своїх поклонників, якою пройняті вірні сини "Великого Батька"?

Нарешті Степана Петровича закликали до "Колечки", чи то пак тут: Миколи Сидоровича Бєлуґіна, начальника секретного відділу МДБ*) (МДБ — Міністерство Державної Безпеки). Микола Сидорович, як звичайно, тільки підвів очі з паперу, над яким

водив рукою з червоним олівцем між пальцями, і мовчки кивнув лицем на стілець по другий бік столу. Степан Петрович сів і чекально наставив на Бєлуґіна очі, з яких не зник блиск піднесення від сидіння в кабінці. Перед вступом до кабінету начальника він ще раз зачесав своє золотаво-жовте волосся і воно відблискувало проти світла настільної лампи теж ніби в піднесенні. Гарне, моложаве лице тепло, схвильовано рожевілось.

Бєлуґін не переставав водити олівцем над папером та іноді черкав ним або ставив якісь знаки. У Степана Петровича мимоволі злегка завмирало серце: що міг значити цей значок: в'язниця, заслання, концтабір?

Світло лампи матово лежало на горбкуватій лисині, на випнутих місцях чола, вилиць, підборіддя Бєлуґіна, таких рівносірих, неначе з усієї голови було випомпо-вано кров, і вона жила і рухалась тільки сірим мозком. Навіть уста були сірі й здавались подібними до розрізу в опуці з сірої ґуми. Щоки були широкі, м'які, злегка одвислі, так само як ніс і підборіддя, ніби все це було зроблене з замазки, яка від високої температури в кімнаті розм'якла на кістках і опадала.

Степан Петрович одвів очі від лиця начальника і повів ними по кабінеті. Від абажура лампи вся горішня частина величезної кімнати, заставленої шафами та картотеками, була в зеленкуватому присмерку. Але обличчя портретів Сталіна (над самим столом) і Леніна (трохи далі) якось дивножовто випинались у ньому.

— Так! — несподівано рипнуло з сірих уст Бєлуґіна, і він відклав папір на купу подібних до нього аркушів. Степан Петрович зараз же швидко з поштивою, привітною готовістю наставив на нього своє лице. На диво, очі Белуґіна були не "сірі", не "безкровні", як усе обличчя, а темні, глибокі й живі,

неначе вся кров і життя скупчились у них. І це знову, як і раз-у-раз, вразило Степана Петровича й штовхнуло думкою: як очі можуть міняти лице людини і як аж немов трохи моторошно бачити ці такі живі очі на такому мертвому обличчі.

— Ну, Степане Петровичу, сьогодні ти матимеш трошки інше, ніж звичайно, доручення, — прорипів Белуґін. (Голос теж був немов би без крови і життя, без голосової дзвінкосги, а з матовістю ґуми).

Степан Петрович злегка, з усміхом готовости нахилив голову наперед до Белуґіна і, як піонер, відповів:

— "Завжди готовий" до всяких доручень! Белуґін узяв з купки паперів ліворуч невеличкий аркуш і, продивившись його, почав усе тим самим "сірим" неживим голосом:

— Ми одержали з трудового табору, де перебуває твій брат, Марко Іваненко, повідомлення, що він дуже хворий і хоче тебе бачити.

Рожевість на обличчі Степана Петровича зблідла, а очі здивовано, навіть вражено поширились, як у хлопця, перед яким раптом виникла якась загроза. Але він мовчав. А Белуґін, дивлячись то на папірець у руці, то на Іваненка, байдужим, сірим голосом говорив далі:

— Та річ, розуміється, не в побаченні й не в хворобі злочинця, а в тому, що він хоче перед смертю немов би переказати тобі якийсь секрет, "секрет великої державної ваги", як він сказав начальникові табору. В чому має бути цей секрет, він навіть натяком не дав зрозуміти. Він пише тобі листа, але головне хоче сказати на словах. Ми постановили, що тобі треба поїхати. А тому що він може швидко померти, то ти

полетиш завтра рано-вранці літаком і, гадаю, по обіді будеш у найближчому від табору аеродромі. Звідти до табору буде кілометрів сорок, і тебе відвезуть туди автом. Так, що ще перед вечором зможеш говорити з братом. Маршрут, потрібні документи, точні вказівки й усе інше ти дістанеш зараз, усе вже приготоване для тебе. Начальника табору вже попереджено про твій приїзд. Ніяких особливих інструкцій не можу тобі дати, не знаючи, що за секрет. Більше нічого. Ти можеш іти.

Але Іваненко сидів з тими самими широко, вражено відкритими на Белуґіна хлопчачими очима й ніби ще чогось чекав. Той натиснув на ґудзик дзвінка. Тоді Степан Петрович ворухнувся і, видушивши на широких, пошерхлих од хвилювання устах ніякову посмішку, сказав:

— Це — моє заслання, товаришу?

Белуґін здивовано підніс угору на сіре чоло ріденькі брови.

— Що за срантазія? З якої речі?

Степан Петрович не переставав ніяково посміхатися.

— Що злочинець твій брат? Але ми знаємо різницю між тобою і твоїм братом. Через неї він — державний злочинець і має кару, а ти — державний службовець і маєш високий пост охоронця соціялізму. Змін ніяких не сталось і ти можеш спокійно виконувати дане тобі доручення.

І на знак щирости своїх слів Микола Сидорович розтягнув посмішкою ґумовий розріз і показав кінчики занадто білих, штучних зубів... Тоді Степан Петрович пружно, швидко підвівся й струнко вирівнявся.

— Слухаю, товаришу, і виконую!

В цей момент до кабінету ввійшов секретар Белуґіна. Белуґін зараз же звернувся до нього, показуючи очима на Іваненка.

— Видати товаришу все наготоване для нього. Секретар поштиво вклонився, а Микола Сидорович

простяг руку товаришу Іваненкові й байдуже прорипів:

— Бувай. По повороті негайно з'явитись до мене. Степан Петрович зворушено й обережно потиснув

м'яку руку Белуґіна й хрипко промовив:

— Слухаю. Буде все зроблене.

І пішов за секретарем із кабінету.

Додому вертався він із тим самим чи то зворушенням, чи захопленням, чи з якимсь таким чуттям, яке може бути в людини, що трохи-трохи не попала під потяг. Але Катерині він розповів майже тим самим "сірим" тоном, яким до нього говорив Белуґін, хібащо з деяким веселим дивуванням: що за секрет такий міг бути в того нещасного Марка? Одначе Катерина Семе-нівна була ошелешена, стривожена, злякана.

— Та Марко, Марко, твій брат!? — з жахом шепотіла вона втрете вже, мабуть. — Що ж, він забув, що ми йото... Чи те, що помирає... ? Може, перед смертю, справді, хоче тобі добре зробити? Як ти думаєш: у чому тут річ?

Степан Петрович глибоко затягаючись цигаркою і ходячи широкими кроками по кабінеті, не відповідав.

— А щось таке, Стьопочко, мабуть, дійсно важливе, коли "вони" навіть літака посилають. Значить, вони щось знають? Але Марко, Марко, той самий, який повинен бути на нас такий... лютий!

Степан Петрович притовкмачив цигарку в попільничці й з захопленням обняв Катерину.

— Ех, ти! "Марко, Марко"! Так, так, — той самий Марко. Брат мій! І чудесно. "Ми, каже, знаємо різницю між тобою і твоїм братом". А коли б вони не знали, то знаєш, де б ми були? Га? І я, і Євген, і Сергій, і всі діти наші? Знаєш?

— Ой, знаю, занадто знаю! — поспішно, з жахом прошепотіла Катерина Семенівна.

— Ну, так мовчи про брата. А про мою подорож, куди, чого, розуміється, нікому ні слова. Чуєш, Катре?

— Ой, чую та чую!

Розділ 2

Надвечір наступного дня Степан Петрович, пересівши на аеродромі з літака в авто, яке чекало на нього, під'їздив лісовою дорогою до концтабору. І хто зна чого, йому раптом згадався вираз якогось емігрантського журналу, що йому довелось читати, бувши в Англії в складі охоронної бригади біля міністра: "Найбільшу, майже ідеальну точність большевизм виявляє в одній галузі своєї діяльности — в галузі терору і репресій".

Правда, лісова дорога сама була не ідеальна, покручена, в снігових вибоїнах, горбах, корінням. Авто, як ніби сильно п'яне, хилиталось з боку на бік і, здавалось, от-от перекинеться. Іваненко ввесь час мусів хапатись руками то за одне, то за друге вікно>, щоб не падати з сидіння. Він іноді аж посміхався, але водночас не переставав пильно прислухатись до чудного тремтіння в самому собі, яке було ввесь час подорожі, навіть у літаку. За тим тремтінням, немов за серпанком туману, здалеку-здалеку маячіла постать Марка, яка, мабуть, і викликала те тремтіння. Особливо випиналось крізь туман чорне, буйне, сильно скудовчене волосся, і циганські дідові очі Марка, з жовтавими баньками, які немов горіли жовтим котячем вогнем люті в оте останнє, трагічне побачення в слідчого у Харкові. Як він тепер дивитиметься? Яким вогнем горітимуть його очі тепер? Невже справді "покаявся", визнав свою провину й хоче заслужити прощення?

Поглядаючи в півзамерзлі віконечка автомобіля, Степан Петрович раптом побачив у лісі, не дуже далеко від дороги, якісь чудні істоти, які рухались у снігу серед дерев: чи то були якісь величезні, різномастні птиці з обшарпаним пір'ям і кострубатими круглими головами чи якісь інші тварини з обдертими шкурами, поставлені на дві задні ноги і перетягнені на поясі? Вони, мабуть, помітили автомобіль, бо всі перестали рухатись і повернулись до дороги. І тоді Степан Петрович побачив у круглих головах цих істот немов би людські чи мавпячі обличчя зарослі сірою шерстю з застиглими точками очей серед неї. У той же момент зачувся різкий крик, і істоти рвучко, перелякано зарухались, то махаючи сокирами, то соваючи великими пилками, то тягаючи гілляки дерев.

Дорога звернула трохи вбік, авто порівнялось на ближчій відстані від істот, і тоді стало видно на них ознаки людей, але таких, яких можна поодинці бачити тільки в найгірших хащах людської мізерії, серед най-нещасніших п'яниць, що пропили

останнє й одяглись у таке лахміття, яке нікому продати й за копійку не можна. Шапок не було майже ні в кого, голови були замотані брудними, рваними ганчірками; на ногах ні чобіт, ні валянок, а все ті самі ганчірки, затягнені мотузками чи ликом. На тілі діряві, затерті, брудні рештки пальт та арештантських бушлатів, підперезані такими ж самими мотузками й ликом.

Очі Степана Петровича мимоволі почали шукати серед ^ них постаті Марка, хоча він знав, що брат хворий, лежить при смерті й бути тут у лісі ніяк не може. Істоти не зупиняли роботи, але Степан Петрович бачив, як очі найближчих були широко розкриті на авто — здивуванням чи жахом?

Раптом ліс біля дороги скінчився, і в авто глянуло сіре, нависле, брудне, теж у лахміттях хмар сибірське небо. А крізь переднє віконце авта стало видно широку галявину й на ній сірі, дерев'яні будівлі-бараки. Авто порівнялось із дротяною загорожею і покотило здовж неї. При воротях, видно, вже ждали його, бо якийсь військовик, що стояв з рушницею, зробив закликаючий жест шоферові. Авто завернуло у ворота й підкотило до ґанку невеличкої дерев'яної будівлі, яка стояла окремо від бараків. Перед ґанком чекала інша постать в уніформі МДБ, з широким червоним обличчям і товстими чорними вусами, такими густими, що вони здавалися кінчиками котячих хвостів наліплених на губу. Постать зробила "під козирьок" до авта і, коли воно зупинилось, швидко відчинила дверцята його. Степан Петрович, тримаючи маленьку валізку з їжею й приладдям до вмивання, виліз із автомобіля з допомогою вусатого військового.

— Начальник табору! — зараз же відрекомендувався цей. — Зволите, товаришу, спочити трохи з дороги чи... хочете пройти до лікарні?

Степан Петрович на момент завагався й потім сказав:,

— Ні, я хотів би наперед запитати у вас дещо.

— О, будь ласка! Прошу до мого кабінету. Тут же й моє особисте приміщення. Якщо б була ваша ласка, я насмілився б запропонувати вам трошки підкусити з дороги. Вже наготовлене, так що ...

Степан Петрович посміхнувся до начальника табору своєю широкою, привітною посмішкою і відповів:

— Дякую сердечно, товаришу, але я вже підкусив дорогою в літаку. Я тільки хотів би трохи розімнятися й поговорити з вами.

— Прошу дуже! Прошу дуже!

І начальник запобігливо простягнув руку на двері ґанку, не сміючи йти попереду такого поважного гостя з столиці.

Але в сінях він усе ж таки мусів вибігти наперед, щоб одчинити двері до свого службового кабінету. Тут не було нікого, крім великого портрета Сталіна над столом начальника і маленького портретика Леніна над маленьким столиком з писальною машинкою на ньому.

— Прошу тут сісти, прошу дуже! — запобігливо показав на фотель начтабору. — Дозволите помогти вам скинути вашого кожушка?

— Ні, дякую... — сказав Степан Петрович і, не сідаючи, на момент похилив голову: тремтіння всередині посилилось так, що часом аж трудно було дихати. І раптом він рішуче підвів голову й глянув просто в чекально наставлені на нього лупасті очі начтабору.

— Ну, як хворий? Можна його бачити?

— О, будь ласка! Можна! Він тепер нічого... вчора дуже хвилювався, а сьогодні, коли довідався, що ви їдете, немов би заспокоївся. Він листа вам наготував ... — з ледве помітним, нерішучим усміхом додав він (не знаючи, як реаґуватиме на цю інформацію високий гість).

— Так? Дуже добре. Ну, а так... здоров'я як? Не гірше?

— Ні... ні, не гірше, але... Взагалі, мушу сказати, він фізично трохи підупав, а психічно... як би вам сказати? .. деяка ненормальність помічається.

— А що таке? — трішки аж скинувся Степан Петрович.

— Та нічого такого особливого. Тільки часом немов би ... не зовсім зв'язно говорить. І хвилюється ...

— Добре. Ходімте до нього.

Степан Петрович рвучко пішов до дверей. Начтабору знову мусів вибігти наперед, щоб показувати дорогу до лікарні. Вона була недалеко. Власне, це була частина загального бараку, відділена від нього дерев'яною стіною. Переходячи від управління до неї, Степан Петрович бачив, як великим подвір'ям, занесеним снігом, проробленими в ньому стежками йшли парами подібні до лісових чудні істоти. Вони парами несли на товстих палицях великі діжки — чи то "параші", чи баки з їжею. Істоти дивились на гостя, повернувши голови в його бік, і в заростих тваринних обличчях їх Степанові ввижався той самий вираз, що й у лісових істот, — вираз жаху. (Очевидно, коли був приїзд якогось начальства, то це значило, що мали бути чергові

кари винних). А над головами їхніми немов димок од цигарок, спурхувала пара від дихання.

У л:;карні теж, видно, ждали відвідин, бо вся прислуга і навіть хворі були зігнані в один бік "палати", а на другому була порожнеча, та тільки на двох найдальших койках поруч лежали дві постаті. В приміщенні були вже сутінки, які ледве розсіювало жовте світло великої лямпи, що висіла під стелею. Повітря було густе, повне теплого, задушного смороду, в якому головну ролю грав запах йодоформу. Підлога була така брудна, що тільки по звуку під ногами посередині палати можна було догадатись, що вона була з дерева. З такого самого дерева і майже такі самі брудні й чорні були стіни з великими щілинами, що були заткнуті шматками паперу.

Біля лямпи висів портрет Сталіна в уніформі генералісимуса і з добрим, привітним усміхом батька.

Начтабору провів проходом посередині палати Степана Петровича до двох зайнятих ліжок і пошепки сказав:

— Це — тяжко хворий. Не можна було його тривожити, лишили тут. Він нічого не чує, можете вільно говорити.

Тяжко хворий був накритий з головою сірою, подертою ковдрою і здавався трупом.

— А це... наш хворий... — ще тихіше прошепотів начтабору, показуючи густими бровами на друге ліжко,

Степан Петрович глянув і розгублено зупинився; вийшла, очевидно, помилка: на ліжку з-під сірого лахміття випиналась якась чужа сива кучма волосся над жовто-пергаментним обличчям, в якому не було нічого подібного до обличчя Марка.

Очі були опукло заплющені, — чи не чув хворий кроків одвідувачів, чи вже нічого взагалі не міг чути?

— Але ж це.. . не мій брат! — з тим самим розгубленням прошепотів Степан Петрович до начтабору. Але той заспокійливо захитав головою:

— Ні, ні, це він, не сумнівайтесь. Іваненко Марко. Як же!

У цей момент сива голова рухнулась, і з-під опуклих повік глянули темні очі. І Степан одразу пізнав Марка. Він ступнув до його ліжка, що було біля самої стінки, і, ввійшовши в прохід, який був між двома ліжками, став біля самих грудей брата. Хворий напружено вів двома чорними плямками очей за його рухом і, коли Степан зупинився, тримаючи шапку в лівій руці, а праву тримаючи напоготові, щоб простягти її хворому, Марко прошепотів трудним голосом:

— Приїхав?

— Ти хотів мене бачити .. .

Марко на мить заплющив очі, неначе стомився від одного свого слова, і знову розгорнув повіки.

— Так, хотів... Мені трудно говорити... Я написав усе ... в листі... Ось. — І він зразу ж витяг з-під лахміття руку й простяг її до Степана. В покарлючених, жовто-сірих пальцях, немов у залізних гаках, обтягнених пергаментом, була затиснена товстенька рурка паперу, перев'язана мотузочком. Степан Петрович поспішно взяв її, поклав собі в кишеню хутра й наставив очі на пергаментну, чужу, страшну машкару, яка, знову переломившись од руху, лежала з заплющеними очима і

жовтими гаками пальців на ковдрі. Яке моторошне чоло, як у тисячолітніх мумій, чоло того самого Марка, який...

І вмить погляд Степана Петровича зупинився на чомусь сіренькому, що повільно рухалось на пергаменті чола: то була велика воша. Горлом Степана Петровича пройшла судорга огиди, і він, швидко відвівши погляд убік, злегка кашлянув. Марко розплющив очі й знову прошипів:

— Я не можу ... багато говорити ... хочу дещо сказати . . . Щоб ніхто не чув ...

Степан Петрович озирнувся, але побіля не було нікого, — начтабору скромно відійшов на другий кінець палати, а тяжко хворий сусіда мертво не рухався.

— Ти можеш говорити, Марку, ніхто не чує. Марко повільно, трудно покрутив головою.

— Тут і стіни чують.

(А воша огидно повзла вже до перенісся).

— ... Нахились, я скажу... на вухо...

Степан зігнув постать і прихилив голову до лиця Марка.

— Ближче, нижче ...

Степан ще нижче прихилив голову, аж майже до самих уст брата. І вмить уся постать хворого скинулась, карлючкуваті пальці обох рук зметнулись угору, обхопили голову Степана Петровича, а зуби Марка вп'ялися в нахилене лице брата. І в

той же момент у палаті вибух крик двох голосів, один крик гострого болю, а другий — дикої люті. Всі живі постаті рвонулись на цей крик, а тяжко хворий сусіда, змахнуши з себе ковдру, схопився на ноги і кинувся до братів. У руці в нього був револьвер, а на ногах штани й чоботи солдата охорони. Він ухопив за волосся голову Марка й хотів її одірвати, але голова вгризлася зубами в щоку Степана і як звір, що запопав здобич, хижо моталась з боку на бік. Друга голова шарпалась угору, і руки Степана рвали руки Марка.

— Бий його, бий!! — кричав начтабору, що підбіг до них. — Револьвером по голові! Револьвером! Держальном!

"Тяжко-хворий" перехопив наган за дуло і держал ь-ном сильно вдарив по сивій голові. Вона вмить замовкла, підскочила вгору й зараз же впала на ліжко. Вся борода її була червона, в крові, очі були розгорнені чи то люттю, чи болем, але не рухались і нічого не бачили. Степан Петрович теж перестав кричати, і його лице теж було залите кров'ю, що стікала з ран од зубів Марка.

Начтабору озирнувся назад і грізно заревів:

— Перев'язочного матеріялу! Швидко... так вашу мать! !

Він був такий переляканий, що аж руки йому трусилися.

— А того сукиного сина бий, бий ще! "Тяжко-хворий" з наганом у руці витягся струнко

і винувато, тихо сказав:

— Та він уже . .. готовий, не підведеться.

— А? — чи то здивовано, чи знову злякано сказав начтабору і хотів щось додати, але в цей момент уже підбіг лікпом з бинтами. Степан Петрович, одвернувшись від трупа брата, похитуючись, пішов назустріч лікпомові. Промивка ран показала, що вони були в два поверхи, від двох рядів зубів і не суцільні, з проділами.

— Щастя, що зубів уже не мав... — співчутливо пробурмотів лікпом у брудно-білому халаті, стоячи над задертим догори обличчям Степана Петровича, що сидів на сусідньому порожньому ліжку.

Коли перев'язку було зроблено і голову високого гостя замотано бинтом, він трудно підвівся й пішов із палати. Начтабору й лікпом обережно вели його під руки й на обличчях їхніх був виразний страх: що тепер буде їм, кого з них буде передягнено в арештантський бушлат і засаджено за ґрати, а кого, може, просто розстріляно?

На двір табору вже спали присмерки, і вікна бараків тьмяно зажовтіли як ряд гнилих зубів на обличчі мулата. Падав ріденький сивий сніг, сивий, як голова Марка, того самого Марка, у якого колись ...

Степан Петрович перед ґанком контори зупинився й тихо сказав начтабору:

— Я сьогодні вертатись не можу. Скажіть шоферові, що ми тут будемо ночувати. Ви нас примістите?

— Та розуміється, ви не можете сьогодні їхати. А завтра, як усе буде благополучно, ви собі поїдете.

Авто стояло збоку, але шофера не видно було. Начтабору крикнув комусь убік, щоб знайшли шофера, а сам з лікпомом повів товариша з Москви до свого, кабінету. Там з нього ніжно стягли хутро, яке поштиво повісили біля дверей, а його поклали на широку канапу, підклавши під голову подушку. Степан Петрович витяг ноги й заплющив очі. На щоці ріжучим болем кричали рани, а в ухах, в усій істоті лютим вереском кричав голос Марка. Але тремтіння, яке стояло весь час подорожі й було аж до цього вереску, дивним чином зникло...

Розділ 3

Щоб товариш із Москви після такого струсу міг заснути тієї ночі, начтабору вмовив його взяти невеличку дозу вероналю. Справді, біль у щоці через пів години почав стихати, і Степан Петрович спустився на дно темного, глибокого колодязя сну.

Виринув він із нього тільки на ранок. Голова й усе тіло були такі важкі, наче справді тримали на собі величезну вагу криниці. А разом з тим виринув і біль на лиці, хоча, правда, трохи заглушений. І в той же момент, як Степан Петрович виринув на поверхню свідомости, все вчорашнє зразу ожило. І то до такої міри, що він схопився з канапи і, не вдягаючись, босоніж побіг до хутра й засунув руку в ту кишеню, в яку він поклав листа Марка. Але листа в ній не було! Це була та, та сама кишеня, він твердо пам'ятав, що поклав правою рукою в ліву внутрішню кишеню хутра.

Степан Петрович гарячково кинувся шукати по інших, по зверхніх кишенях. Але не було й там. Тоді він іще з більшою хапливістю знайшов внутрішню кишеню з правого боку і хоча знав, що в ній листа не буде, засзшув у неї руку. На дні її намацав згорток паперу. Іваненко швидко витяг його. Це був лист Марка. Але складений був згорток не так, не такою тугою, збитою, круглою руркою, якою він учора поклав до кишені, а

плескуватим пакетом. Отже не в тій кишені, не так складений, не так перев'язаний. Хтось його чіпав, значить? !

Степан Петрович сів на канапу і блідо, стомлено посміхнувся: ну, розуміється, чіпав, як же інакше1 могло бути? Щоб начальник каторги міг випустити з своєї установи листа писаного одним із злочинців і переданого людині з волі, хоч би й членові державної охорони, не перевіривши його змісту, не зробивши копії з нього? Розуміється, начтабору повинен був це зробити, це був його обов'язок, як був обов'язок Іваненка по приїзді зараз же передати листа своєму начальству.

Але читати сам листа він не міг, — і голова була тупа та важка, і біль нив у щоці, і, головне, чогось не хотілось читати його тут. Не тут, тільки не тут!

Він помалу вдягся і глянув у сіре вікно: за ним повільно, але діловито, розмірено летіла з неба на землю армія пухнастих сніжинок.

Температура в товариша з Москви була ледь-ледь вища за нормальну, перев'язка ранок пройшла добре, і товариш начтабору та лікпом згодились пустити його виїхати зараз же по сніданку. Про вчорашню сцену в лікарні ніхто мови не здіймав. Тільки, збираючись уже йти до авта, добре насадивши шапку на забинтовану половину голови й тримаючи валізочку в руці, Степан Петрович раптом хмуро звернувся до начтабору:

— Ну, як же хворий: очуняв?

Начтабору злякано перезирнувся з лікпомом і тихо відповів:

— Хворий, товаришу, помер. І зараз же поспішив додати:

— Він од хвилювання помер. Занадто хвилювався. І дуже хворий був. А що собі він таке дозволив з вами, так він уже був не при своїм розумі, він уже й до вас був, так би мовити, психічно-хворий. Вини тут, я думаю, товаришу, нічиєї немає.

Степан Петрович нічого не сказав, якийсь час постояв, дивлячись у підлогу, потім тихо пішов із хати. Начтабору й лікпом, тривожно перезирнувшись, пішли за ним.

* * *

До самої Москви Степан Петрович листа з кишені не виймав. На занепокоєні запитання шофера, що побачив у нього перев'язану голову, він, слабо посміхаючись своїми широкими, такими звичайно соковитими, а тепер пошерхлими, устами, відповів, що посковзнувшись упав лицем на камінь і розбив собі вилицю. В літаку він або тупо дивився перед себе, або дрімав, але листа все не виймав.

Прибув він додому увечорі, коли вся родина збиралась розходитись — хто до кіна, хто на партійне зібрання, хто на роботу. Поява голови її в такому стані всіх перелякала, але Степан Петрович, зробивши ще перед порогом свого помешкання напруження волі, натяг на себе веселий, трошки гумористичний вигляд і поспішив заспокоїти їх:

— Не падайте непритомними, це ще не від атомної бомби.

— А що ж це, а що ж це, ради Бога ? !

— Посковзнувся на снігу, упав на камінь лицем і трошки цюкнув патрет. їжею мене не лікуйте, я прекрасно полікувався в дорозі. От тільки трішки втомився, а тому зараз же ляжу спати. А ви спокійно йдіть, куди зібрались.

І, скинувши на руки Дуняші хутро, бадьоро й весело попрямував до себе в спальню. За ним побігла Маруся й перед дверима спальні обняла батька за плечі, зазирнула йому в лице й тихо, строго сказала:

— Гей, тату, а ти ж трішечки... неправдоньку сказав. Я ж бачу, ти ж од мене не сховаєш.

І тими самими що в батька очима, і така сама як батько висока, струнка, і з таким же золотавим, як спіла пшениця, волоссям, навіть з тими самими широкими й соковитими устами, — вона пильно-пильно вдивлялась у одне, незабинтоване око батька, в уста його, в рухи і крутила головою: ні, ні, вони щось ховали! Але Степан Петрович м'яко зняв з плеча руку дочки й хотів щось сказати, та в цей момент з своєю тачкою підійшла Катерина Семенівна й звернулась до Марусі:

— Дай спокій батькові, Марусино. Іди собі, он Леонід на тебе нетерпляче чекає.

Марусина раптом обняла батька й гаряче поцілувала його у вільну щоку.

— Добре. Я завтра довідаюсь! — загрозливо труснула вона пшеничним "перманентом" і побігла до передпокою. А Степан Петрович та Катерина Семенівна зайшли в спальню. Катерина зараз же взяла за плечі чоловіка й посадила його в один фотель, а сама, погасивши світло на стелі, засвітила лямпу біля ліжка, підсунула до Степана другий фотель і сіла поруч.

— Ну? — тихо, пошепки сказала вона.

Степан Петрович відповів не зразу. Потім, дивлячись у підлогу, почав розповідати рівним, однотонним голосом. Коли він дійшов до сцени з братом, він, не підносячи голови, попередливо взяв за руку жінку, щоб спинити її хвилювання й можливі скрики. І справді, Катря аж шарпнулась уся й була б, справді, скрикнула, коли б Степан не стиснув її руку. Так само "непорозуміння" з шуканням листа зробило— свою дію на дружину, але Степан Петрович і його спинив натиском руки.

— А що ж нарешті в тому листі! Що за секрет, що?!

— Не знаю, я досі не читав листа. Не хвилюйся. Будемо вдвох читати.

І Степан помалу витяг із кишені згорток, помалу розмотав мотузок, помалу розгорнув сторінки. Катерина підсунула ближче на край столика лямпу, щоб видніше було читати, і Степан Петрович, тримаючи ближче до правого ока видющого, силкуючись почав розбирати покарлючені рядки й літери:

"Брате Степане, пишу до тебе з того місця, куди ти з братами (закреслено "заслав") продав мене. Будь ти проклятий разом з ними! Продаючи мене, ти виправдувався тим, що цим юдством ти краще прислужувався нашій українській визвольній справі й помагав будувати соціалізм. Так,— так, ти прислужився Україні й збудував соціялізм! Та який прекрасний. Які чудесні дачі, вілли, автомобілі, яхти у Сталіна то його яничарів-міністрів. А які коханки! А які горілочки, вина, кав'яри! У царя такого соціалізму не було. Та ти його сам маєш і бачиш. Але чи ти бачиш, який соціялізм є там, унизу, під Сталіном і його яничарами? Та ти придивись, придивись, придивись. Та не очима сексота, аґента і охоронця тих, що мають соціялізм у віллах, придивись тими очима, якими ти колись дивився, очима українця і сина експлуатованих трудівників, батьків наших.

"Продаючи мене за сталінський "соціялізм", ти казав, що ви тайно помагатимете нам. Правда, ви помагали. Але яка та поміч була? Дворушницька: панів своїх ви дурили на сантиметри, а нас душили на кілометри. Дворушники ви, дворушники, дворушники! Спіймають вас пани, і будете ви тут з нами, або ще далі, там, звідки навіть ваш Сталін не вернеться..."

Катерина злегка торкнулась пальцем до руки чоловіка, підвелась і навшпиньках швидко пішла до дверей. Рвучко відчинивши їх, вона визирнула в коридор. У ньому нікого не було. Вернувшись, вона сіла на своє місце й тихо сказала:

— Вибач, що перебила. Читай далі.

Степан Петрович, що в понурій задумі був спустив руку з аркушиком на коліна, знову підніс його до ока. Але Катерина, не можучи себе стримати, зо страхом прошепотіла:

— Але це ж брехня! Хіба ти йому обіцяв помагати? Коли? Де? Обіцяв?

Степан Петрович крутнув головою.

— Розуміється, не обіцяв.

— А чого ж він пише це? Чого? Як він сміє це писати? !

— Чого, побачимо з листа. Треба прочитати до кінця. І знову, піднісши аркушик до правого ока, він продовжував:

... "Та чорт вас бери, так вам і треба. Але діти ваші чим винні? За що діти й онуки ванті будуть катовані? Щоб їх урятувати, я оце пишу до тебе. Схаменіться: наближається час розплати. Вона буде така люта, якої навіть кремлівська банда з

усією її досконалою, науковою, кривавою жорстокістю уявити не може. Поки не пізно тікайте з табору засуджених історією і людством злочинців. Армія катованих вами народів готується до бою з вами. "І це буде останній, вирішальний бій..."

"Ви посміхаєтесь? Армія заляканих, закутих, замучених рабів? Без організації, без зброї, без голосу — готується до бою? Де вона? А ти придивись, придивись, придивись і ти побачиш. А я тебе навчу, як прийти до іеї. Слухай добре.

"Вона має своїх вартових і свій пароль. Без паролю ІЄ підберешся, ні! А він такий: треба сказати два рази <ніч". Коли скажеш це слово солдатові народної армії, він повинен два рази відповісти тобі "ранок".

"Ага, ти спішиш уже радіти: от скільки тепер "ворогів соціялізму" зможеш спіймати і продати. Не спіши: сожний солдат народної армії має при собі, в душі своїй надзвичайний, вироблений десятками років рабства радянського радар. Це такий чулий апарат, що відмічає найменший фальш, найхитріше сховане лицемірство. І коли пароль говорить шпигун, юда, провокатор, то радар негайно попереджує, і солдат на провокацію не піддасться, не жди. Тільки щирому ворогові твоїх панів він відповість "ранок" ...

Тут кілька рядків було закреслено, далі слова були написані нерозбірно, поганим чорнилом. Степан читав літеру по літері, пропускаючи те, що не міг розшифрувати.

... "Ми знаємо все, ми реєструємо все, що діється по Союзу, краще за всякі міністерства. А на доказ скажу тобі, що я тут, на каторзі, за кілька тисяч кілометрів од вас, під доглядом ваших собак і чекістів, знаю, наприклад, про вас, моїх любих юдів-братів, все що хочу. Не віриш? А от на. Ти, Степан Іваненко,

формально рахуєшся при міністерстві фінансів і виконуєш ролю ніби фінансового інспектора, роз'їжджаєш по Союзу немов би для фінконтролю. А в дійсності ти — аґент МДБ, сексот "особого назначения", і ти роз'їздиш не для контролю фінансів, а для провокації й виловлювання противників сталінізму. За це ти маєш урядове розкішне помешкання, прекрасну дачу, автомобіль і гроші. Не так, скажеш?

"Брат Сергій працює немов би за інженера хеміка при державному хемічному інституті, але головний його обов'язок шпигувати серед учених і видавати їх МДБ. За те він має невеличкий осібняк, великі гроші, прекрасне годування. Неправда?

"Брат Євген служить за священика при якійсь маленькій церкві в Москві, але має обов'язок у проповідях і службах Божих славословити "Богом посланого Вождя" Сталіна та його яничарів. За це він, піп, "СОЦІАЛЬНО шкідливий елемент", має не віллу чи осібняк (бо все ж таки піп!), а окрему велику кімнату, де живе тільки з своєю хворою жінкою, яку безплатно лікує держава. Не так?

"На умові стати агентами Сталіна, вам після процесу наді мною й моїми товаришами було дозволено за зраду жити в Москві й "працювати" сексотами кожному в своїй галузі. Неправду я кажу? А коли правду, то звідки я її знаю?" ...

Катерина Семенівна знову не витримала й уся червона від хвилювання обурено зашепотіла:

— Все — неправда! У Сергія "осібняк"! Колишня сторожка двірника! От як він знає.

Але Степан Петрович читав далі:

... —Ми знаємо все, від нас ніякі охоронці, сексоти ні чекіста нічого не сховають. Ми — не таргани, ні! Вам, слугам Сталіна, відомо, як цей деспот відповів своїм ближчим яничарам, коли вони в паніці донесли йому про бунти грабованих, колективізованих селян: "Що, перелякались тарганів? Чоботом їх!" Ви здорово тоді подушили їх, мільйонів сім-вісім "ліквідували". Пам'ятаєте? Але нас сталінський чобіт не роздушив і не роздушить. Бо ми — не таргани. І нас не кілька мільйонів, а кілька десятків мільйонів. І ми є не тільки по селах, а скрізь по всьому Союзу, по всіх його установах, фабриках, заводах, колгоспах, канцеляріях, міністерствах, навіть у самому Політбюрі ВКП ми є. Бо ми не таргани, а терміти. Так, так, — ми — терміти! Пам'ятаєш, як ми колись разом читали про цих страшних таємних комах? Пам'ятаєш, як дивувались, що вони величезні будівлі вигризають, немов кавуни всередині й лишають до часу незачепленою тільки оболонку? Будівля стоїть немов би цілком міцна, непохитна. Але від найменшого штовхана падає й розсипається на порох.

"Отак працюємо ми, терміти. Ми гриземо весь ваш Союз, всі підстави вашого панування, економічні, політичні, наукові, моральні. Ми — скрізь. Навіть ваші жандармерії всякого "призначення", ваші МДБ, ваші танкові бригади, ваші атомні центри, всі ваші найстрашніші засоби поневолювання, терору, катування, все ми гриземо. З вигляду ваша будівля — ціла, страшна, грізна. Але коли ми все згриземо зсередини і коли настане слушний час і щось штовхне радянську фортецю, ви відчуєте, з яким гуркотом на всю плянету завалиться вона, роздушивши вас і дітей ваших під собою..."

— Не діждеш, проклятий! ! — просичала Катерина Семенівна і люто вдарила кулаком об кулак. Степан зачепився за якесь слово, якого не міг розібрати, і, пропустивши його, продовжував:

... "Чудодійна наша сила: вона росте в тій самій пропорції, в якій ви виявляєте над нами свою. Ваша — страх, наша — ненависть. Що дужче ви нас страхаєте, катуєте, мучите, то дужче гризе наша ненависть вашу силу. Ви смієтесь? Ой, добре сміється той, хто сміється останній. Останніми засміються терміти, бо нема сили дужчої за силу ненависти. Чотирнадцять років ви катуєте мене по каторгах, фізичних сил моїх не вистачить, може, й на два роки, але сила моєї ненависти — вічна. І сміюсь я з вас і вашого катування, кати мої жалюгідні: ви думаєте, що ця страшенна сила нічого не значить у процесі життя, що вона не діє на вас, на ваш Кремль, на всіх його яничарів? А ті хвороби, від яких гниє ваш "великий, геніяльний, Богом посланий", чи не бере і в них участь наша сила ненависти? Нас же десятки мільйонів, брати мої-юди, і невже психічна сила десятків мільйонів, скупчена на одному пункті, ніщо для неї? Спитай своїх учених психологів.

"Та ніяка навіть смерть не може знищити цю нашу силу. Та я з того світу буду витати над вами з усією силою моєї ненависти. Я буду з'являтись вам у снах, я буду жити в підсвідомості вашій, я буду стояти кривавим ментом у свідомій пам'яті вашій. Я знаю: ти вб'єш мене, коли приїдеш на мій заклик, бо я дам маленький, малесенький вияв моєї братньої любови й подяки тобі, такий вияв, щоб ти все своє мізерне життя пам'ятав про мене й про свою гидоту.

"Так, ти вб'єш мене, а я сміятимусь з тебе, бо ти виконаєш моє останнє найбільше бажання тут на землі: піти з цього життя на той світ, з якого я зможу мучити вас. Мучити, мучити, мучити. І щодня, дивлячись у дзеркало, умиваючи свою мерзенну пику, торкаючись до неї рукою, ти будеш згадувати мене і моє останнє слово до вас. І всі твої близькі будуть, дивлячись на тебе, пам'ятати мене.

"Ага, ти не скажеш їм, хто лишив тобі такі сліди, хто тебе так поцілував. Ти не посмієш прочитати дітям своїм цього листа. Ти сховаєш від них правду про себе й дядьків їхніх? І тим ти сам визнаєш, що та правда — гидка, злочинна. Але брешеш, не сховаєш: мої інші брати, брати-терміти, розповідять їм про неї. Вони є навколо вас, вони слідкують за кожним рухом вашим, вони дізнаються, що ти не прочитав дітям мого листа і вони пришлють їм десятки копій його. Не сховаєш, не сховаєш, не сховаєш".

На цьому лист кінчився.

— Та він — божевільний! — аж уголос скрикнула Катерина, дивлячись на чоловіка поширеними від жаху і люті очима.

Степан мовчки машинально торкнувся пальцями пов'язки й швидко відірвав від неї руки. Потім хапливо виняв портсигар і закурив. Руки його злегка тремтіли. І так само мовчки, трудно, немов підносячи на собі важкий мішок, підвівся й почав роздягатись, не випускаючи цигарки з рота.

— А може, ти повечеряєш, Стьопо? — несміливо спитала Катерина. Він усе так само мовчки покрутив головою і роздягтись, ліг горілиць на своє ліжко з цигаркою в губах. Катерина теж розляглась, лягла й погасила світло.

Вони не говорили між собою, але не спали всю ніч. Вони чули, як сходились діти після півночі, як говорили, рипали дверима, як хтось раз голосно крикнув і як після того все затихло. Степан Петрович через кожну півгодину намацував на нічному столику цигарки, закурював і затихав у пітьмі з червоною жаринкою, яка то збільшувалась, то сіріла.

Нарешті аж під ранок він тихо спитав:

— Ти не спиш?

Голос його був хрипкий, але спокійний.

— Ні... — пошепки відповіла Катерина й трудно зідхнула. Вона засвітила лямпу й кинула оком на столик біля чоловіка: на ньому була ціла купа недокурків і попелу.

— Треба, Катре, зараз переписати на машинці в двох копіях листа Марка. Дітям покищо нічого не казати. О восьмій годині потелефонуєш Бєлуґіну й попрохаєш прийняти мене сьогодні.

— Ти покажеш йому листа Марка?

— Розуміється.

— Це конче потрібне?

— Обов'язково. Коли не покажу листа, то тим покажу, що чогось боюся.

Катерина при слові "боюся" судорожно позіхнула. Лице її немов би схуділо й постарілось за одну ніч, очі чудно ходили з боку на бік, ніби шукали чогось. Степан пильно зупинив на ній своє одне око, — це шукання очима невідомо чого було в неї раз-у-раз знаком великої тривоги.

— Та ти не турбуйся, Катерино, — заспокійливо сказав він, — нічого небезпечного немає. Бєлуґін і без мене вже має копію листа Марка. І вже, мабуть, переклали на російську мову. Розуміється, він теж бачив, що це лист божевільного.

— А те, що Марко пише, що ти ніби помагав їм, оцим... термітам, як він їх назвав, адже це — донос?

— Це — нісенітниця, це — помста божевільного. Бєлуґін і колегія МДБ не дурні, вони це напевне зрозуміють. Та їм же моє життя відоме до найменшої дрібниці. Дурниці це все! — бадьорим, навіть веселим голосом сказав він і енергійно зіскочив із ліжка.

Катерина пильно подивилась на нього й почала одягатись, водячи без потреби невидющими очима в різні боки. Правда, Стьопа, здається, щось придумав за ніч, але це все ж таки донос. А потім ця загроза душити з того світу ненавистю ...

Катерина Семенівна знову конвульсійно з дрижанням позіхнула.

— Нічого, Катре, нічого! Як так не повірять, то я їм доведу, що це тільки мстивий донос і більше нічого. Доведу чимсь таким, що хоч-не-хоч повірять. Отже-будь спокійна, не піддавайся тривозі.

Розділ 4

Бєлуґін призначив прийом товариша Іваненка на десяту годину, але не зразу прийняв його. Розуміється, Микола Сидорович був занятий, — не одна ж у нього справа з товаришем Іваненком. Степана Петровича завели в одну з середніх кабінок, значить, усі попередні ще не були прийняті. Отже треба було чекати своєї черги.

Ну, що ж, чекати, так чекати!

Степан Петрович сів зручніше на єдиний стілець, заклав ногу на ногу, закурив і, безжурно помахуючи ногою, поглядав на голі стіни крихітного приміщення, в якому крім портрета Сталіна й стільця не було нічого. Іноді він навіть злегка й гумористично посміхався, немов пригадуючи щось комічне. Голова йому від безсоння була важка, як настромлена на плечі торба з піском, забинтована вилиця нила, все тіло було немов потовчене, але він похитував ногою й гумористично посміхався. І таким чином те око, яке за ним звідкись, зо стінки, чи з портрета Сталіна, слідкувало, не могло побачити в ньому не те що тривоги, але найменшого неспокою. Хто так сам до себе посміхається, той не має нічого схованого в душі.

Нарешті його приведено в кабінет начальника сек-відділу. Цей прийняв його з тим самим виразом свого матового сірого лиця, що й завжди, неначе в товариша Іваненка голова не була забинтована й він не їздив у Сибір у дуже загадковій справі. Розуміється, йому було вже все відомо й ні дивуватись, ні цікавитись якимись там бинтами не було потреби. А все ж таки міг би хоч уважніше подивитись на сексота осназа. Не подавши руки, він хитнув головою на стілець перед столом проти себе і, черкнувши щось у папері, муркнув у стіл:

— Сідай. Розповідай.

Степан Петрович посміхнувся тим самим усміхом що в кабінці й сказав:

— Помилились ми з вами, Миколо Сидоровичу. Братуха мій здорово нас піддурив. Замість державного секрету, він передав мені от цю писанину.

І він передав Бєлуґіну через стіл зарані наготований лист Марка з перекладом на російську мову.

— .. .Та оцей поцілунок мені на прощання.

І показав пальцем на забинтовану вилицю. Микола Сидорович для ввічливости зиркнув на бинт і взяв листа. Так, так, — сумніву не могло бути: і про поцілунок він уже знав, і лист читав як в оригіналі, так і в перекладі. Та зрештою й не ховав того. Він тільки на мить спустив очі на пом'ятий папір листа. І лице без очей в ту ж мить стало як сіра безживна машкара, зроблена з замазки. Але як тільки підвів очі й встромив у Степана Петровича їхні чорні стрілки, то лице відразу стало живим, повним важкої, мовчазної загрози.

— Так... — хрипонув він і взяв з попільнички недокурену цигарку й смокнув її — але вона погасла.

Степан Петрович миттю вихопив із кишені наготовану запальничку, клацнув нею по дорозі й підніс Бєлуґіну. Той закурив і, не подякувавши, раптом бовкнув:

— Ну, розкажи докладніше про термітів.

І прошпилив чорними стрілками очей одну вільну половину обличчя Іваненка. Але цей, поклавши запальничку в кишеню, з усміхом знизав плечима.

— Абсолютно нічого не знаю більше того, що є в листі брата. Та й то я гадаю, Миколо Сидоровичу, що ці терміти витвір його хворого мозку. Як зрештою і весь його лист та й інцидент зі мною.

— Ти думаєш, що він був психічно-хворий? — рівним голосом спитав Бєлуґін, не зводячи очей з ока Іваненка.

— Так, я в цьому цілком переконаний, — твердо сказав Степан Петрович, ясно витримуючи чорний, гострий погляд начальника.

— А яку поміч ти давав і даєш термітам? Степан Петрович весело засміявся.

— Як тобі відомо, помагаю їм переїхати на той світ, коли витягаю їх на світло. Тільки досі я не знав, що вони звуться терміти. Ми знаємо їх як ворогів народу й СОЦІАЛІЗМУ . А тепер од братіка довідуємось, що вони мають таку ентомологічну назву.

Бєлуґін постукав цигаркою об попільничку, струшуючи попіл.

— Так. А чи не здається тобі, що для божевільного лист цей занадто розумний?

Степан Петрович і до цього питання був готовий.

— Мені часом теж так здається. В такому разі, коли брат не був "психічно-божевільний", як висловився начтабору, його лист є актом помсти мені й братам моїм. Він ним хотів зробити на нас донос, стягти на нас підозріння і, розуміється, відповідні наслідки його., І, мушу сказати, підробка листа божевільного досить розумно проведена.

— А терміти — вигадка чи реальність?

Степан Петрович не зразу відповів. Уже вночі він зрозумів, що для Бєлуґіна це питання буде найважливішим з усієї цієї історії. І був готовий і до нього.

— Наскільки я, за своїми скромними даними, можу судити — це провокаційна вигадка або маячіння божевільного, а не реальність. Як тобі відомо, я мав багато випадків виловлювання всяких диверсантів, підривників, опозиціонерів, узагалі різного роду ворогів радвлади, але ніколи я з такою назвою не зустрічався. Я думаю, що й тим товаришам, які стоять у центрах охоронної служби держави, терміти досі так само не були відомі.

Бєлуґін спустив очі на стіл (і лице його зразу немов би обм'якло, замертвіло). Він мовчав, бо й справді, що він міг відповісти? Так, — товариші в центрах досі не знали цієї назви, але чи це був доказ, що вона, а надто те, що під нею ховалось, не існувало? А що як хоч крихта з того була реальністю, що як вона завтра-позавтра виявиться? Що ж тоді буде їм, цим товаришам у центрах, які про це не знали, які не помітили такої страшної, смертельної небезпеки? І що вочи повинні тепер робити? Арештувати Іваненка і всіх братів його і тою чи іншою ціною здобути від них признання в "термітизмі"? Іваненки безумовно признаються і підпишуть усі свої признання. Але чи це могло виправдати його, Белуґіна? Як же він міг допустити цих термітів стільки років бути коло себе й не помітити їхньої руїнної роботи? Може, він сам був термітом ? !

Степан Петрович уже вночі міркував, що повинен буде думати й почувати "Колечка". І питання тепер, очевидно, стояло так: схоче одкупитися ним, Іваненком, схоче віддати вищим інстанціям його і братів на викуп своєї "недбайливости" чи не схоче? Вигідно буде йому це чи не вигідно? Врятує його ця диверсія від "стєнки" чи не врятує?

Степан Петрович легенько кашлянув і тихо сказав:

— Дозволь мені, Миколо Сидоровичу, сказати кілька слів.

Бєлуґін підвів очі й встромив їх в одно око Іваненка.

— Кажи.

— Я думаю, Миколо Сидоровичу, що нам треба серйозно перевірити: вигадка це чи реальність? Я в кожному разі просив би дозволити мені зробити цю перевірку. Чи це вияв божевілля, чи злобної помсти, цей лист кидає на мене й на моїх братів тінь. Я цього не можу так лишити!

І раптом Іваненко сильно випростався, око його гостро звузилось, він стиснув кулак і люто витягнув його в напрямі вікна.

— Я винищу цю реальність, коли вона є! Це питання не тільки моєї служби чи моєї безпеки, чи навіть партійного обов'язку, це — питання моєї честі й сенсу всього життя мого. Дозволь мені зробити перевірку. Я знаю: товаришам колегії вже відома ця історія. Попрохай їх од мене дозволити мені проробити цю велику роботу перевірки і викорінення, коли там щонебудь є.

Бєлуґін уважно дивився на Іваненка і в чорноті його очей трохи зникла гострість.

— Як же ти хочеш перевірити? — все тим самим службовим, холодним тоном спитав він, але мимоволі в ньому пробилась нотка цікавости.

— Я ще точно не знаю. Я ще не мав часу обміркувати всі засоби, яких треба вжити в даному разі. Я знаю тільки те, що я мушу це зробити і що я тим чи іншим способом зможу викликати на вияв себе цих термітів, коли вони дійсно є.

— А як не зможеш? Ти розумієш, чим це пахне? — помалу, роздумливо проговорив Бєлуґін.

Іваненко труснув забинтованою головою так, що ранки гостро занили.

— Розумію! Це пахне тим, що я поставлю себе в трагічне становище. Сказати, що взагалі ніяких термітів немає, що це є божевільна вигадка брата, я не можу. Щось є. Є якась організація. Звідки, справді Марко міг знати такі подробиці про мене й моїх братів? Навіть про такі секретні наші партійні обов'язки? Мусить бути щось, якийсь принаймні зародок організації! Отже я мушу його викрити! Коли ж не викрию, ви матимете підставу думати, що я — або сам терміт, що брат Марко правду писав у листі про мою поміч їм, або що я — нікчемний робітник-охоронець СОЦІАЛІСТИЧНОЇ батьківщини. І в цьому і в тому випадку мене треба викинути геть. Куди саме, — не має ваги: на той світ, чи в концтабір, це все одно. Я це розумію, передбачаю і свідомо на це йду.

— Ну, чого ж так... радикально? — холодно промимрив Бєлуґін і знову роздумливо спустив очі на стіл. І раптом він глянув на Іваненка і легесенький рух посмішки розсунув ґумовий розріз його сіро-синюватих уст.

— Добре, я поставлю на обговорення твоє прохання. Я тебе повідомлю про результат.

— Спасибі, товаришу!

І товариш Іваненко рвучко, рішуче підвівся й простягнув руку Бєлуґіну. Той мляво потиснув її Й надушив на ґудзик дзвоника.

* * *

Степан Петрович, приїхавши додому, зараз же почав добиватися телефоном до "Дев'ятого". На всі запитання Катерини він відповідав бадьорим, навіть веселим тоном і встиг дійсно її трохи заспокоїти. А коли він сказав їй, що хоче побачитися з Дев'ятим якраз у цій справі, вона аж підбадьорилась.

— Та розуміється, Стьопо, треба до нього вдатися! Член Політбюра, особистий приятель Сталіна, хто ж може краще нас захистити? Адже ти йому два рази врятував життя, хай раз хоч урятує твоє.

— Та хто ж загрожує моєму життю, дурненька ти? Абсолютно жодної загрози немає.

Тут нарешті, не давши Катерині відповісти, з секретаріяту Дев'ятого зачувся телефонний дзвінок і голос секретаря повідомив, що товариш Дев'ятий може прийняти товариша Іваненка о четвертій годині в своєму міністерстві.

— Ну от, бачиш, все йде чудесно! — обняв за плечі Катерину Степан Петрович. — Ніякої загрози немає й бути не може, а надто як поговорю з Дев'ятим.

Одначе, щоб триматися далі в цьому стані веселого піднесення, щоб не дати нікому, а надто дітям, подумати чогонебудь "песимістичного", він і перед обідом і під час обіду випив не одну чарку своєї улюбленої цитринівки. І справді, не зважаючи на горіння всього тіла від безсоння і болю в ранах (які перев'язати ні за що не хотів), він у цьому стані і до Дев'ятого прибув.

Дев'ятий прийняв його з тією самою привітністю, з якою приймав його з того дня, коли товариш Іваненко в Харкові при замаху на Дев'ятого захистив його своїм тілом і призначену для того кулю спинив своєю рукою. Рана нижче ліктя була не серйозна, але загроза життю Дев'ятого була смертельна. А потім ця привітність перейшла в чисту дружбу, а особливо в час війни, після того, як вони обидва трохи не попали, відступаючи, в руки німців і як Іваненко вдруге врятував Дев'ятого, несучи його перевтомленого на своїй спині кілька кілометрів.

— Ну, здоров, здоров! Сідай тут, ближче до каміну, до вогню. Чув, чув про твою зустріч з братом. Супер-коньячку хочеш?

— З охотою, будь ласка.

Перед каміном два фотелі, між ними невеличкий столик, а на ньому карафка з червоно-бурою рідиною, тарілочка з нарізаними скибочками цитрини, цукор, цигарки, попільничка. В каміні, не зважаючи на центральний опал, горіли товсті дровиняки й потріскуючи гралися іскрами. На високих вікнах важко висіли товстелезні зелені завіси, а на письмовому столі лила на нижню половину кімнати молочне світло солідна лям-па під зеленим абажуром.

Дев'ятий налив у келішки суперконьяку (коньяк змішаний з чистим спиртом), стукнув вінцем об вінце й сказав:

— За твоє!

— За твоє!

Коли Іваненко витер хусткою губи, Дев'ятий підсунув до нього шабатурку з цигарками:

— А тепер закурюй і кажи, в чому річ. Я маю для тебе сорок хвилин. Досить буде?

— О, цілком!

— Щоб заощадити час, попереджаю, що мені все відоме про тебе, навіть про твою сьогоднішню розмову з Бєлутіним. Я спеціяльно прохав його тримати мене в курсі цієї сумної справи. Отже...

— Спасибі за увагу. Так, от, я скажу коротко. Ти, значить, знаєш, що я хочу перевірити, чи існує та могутня, чи хоч яканебудь організація термітів. Організація! Що окремі терміти існують, ми це знаємо, і я їх чимало виловив під різними назвами. Але тепер хочу оцих, що діють уночі й чекають ра н к у. "Ніч і ранок". Хе-хе! Що це: маячіння, хитрість, чи якась дійсність? Оце я хочу вияснити. Але чого я хочу від тебе? От чого...

Іваненко на секунду зробив павзу.

— Мені треба, щоб мене за мій засіб викрити термітів потім не покарали, щоб мій гачок, на який я буду ловити термітів, не пришили мені, як мою віру й ціль. Тому я хочу наперед викласти його зміст тобі. І попрохати в тебе поради й ухвали.

— Добре. Катай. Тільки спочатку випий до кінця. Дев'ятий сам докінчив свій келих і налив у нього

знову, а потім Іваненкові.

— Так от, гачок мій такий (не стільки гачок, як принада на ньому). На гачку повинна бути дуже приваблива принада. Це — принцип, якого я дотримуюсь раз-у-раз у моїй ловлі ворогів. А

тут я хочу вжити особливо привабливої для термітів: скасування радянської влади.

— О-о? — з усміхом і цікавістю протягнув Дев'ятий.

— Але, розуміється, не в чистому вигляді, а в гарно закамуфльованому. Запитати терміта просто: хочеш скасування більшовизму — була б наївність, він би відповів обуренням і доносом на запитування. Але запитати його: хочеш миру на землі, та ще миру, який проголошує сам Сталін, це інша річ. Тут терміт повинен ухопити принаду, а з нею разом і гачок, гачок скасування більшовизму.

— Яким чином? — підвів брови догори Дев'ятий і зупинив на півдорозі до рота чарку.

Іваненко посміхнувся і поправив біля ока бинт, який боляче врізався в перенісся. Від цього руху в ранках відчувся гострий біль і в той же момент Степан Петрович з холодком моторошности заціпенів: йому здавалось, що за нахиленою на лікті постаттю Дев'ятого мигнула сива голова Марка. То, розуміється, був кудлатий дим цигарки Дев'ятого, Степан це тієї ж миті зрозумів, але почуття було таке гидке, що він аж заплющив око. Та зараз же розплющив його, вхопив свою чарку, перехилив її в рот і з веселою злістю заговорив:

— Яким чином? А от яким. Я буду заводити розмови про мир. Тема така, що всякий терміт (та й не терміт) без страху й обережности повинен підтримати її. Але який мир. Отут іще приємніша принада: мир, мовляв, без війни, а шляхом мирного порозуміння між Сходом і Заходом, між Радянським Союзом і Америкою. А яке ж саме порозуміння? Отут знов таки не то що нічого небезпечного для терміта, а, навпаки, зовсім невинне:

порозуміння, мовляв, таке, що капіталісти на Заході будуть потроху віддавати свої підприємства робітникам.

— А за це? — вставив Дев'ятий.

— А за це, мовляв, не буде війни, атомних бомб руїн, а так само, розуміється, революцій, розстрілів і такого іншого...

— Себто, чого "такого іншого"? Нас? Коли революції не буде, то, значить, і нас не буде? Правда? Така принада?

І Дев'ятий з понурим усміхом кинув цигарку в камін.

— Оця сама, ти прекрасно ухопив мою ідею. І от: який висновок будуть робити слухачі, як саме будуть реагувати на т ак и й мир, це й буде мені показувати: терміт чи не терміт.

— Ну, вони ж не будуть зобов'язані з тобою говорити, — раптом з утомою сказав Дев'ятий.

— Вони не зможуть відмовитись. Я хочу, щоб Бєлуґін дав мені кореспондентську картку "Правди". Я, мовляв, від газети роблю маленьку, не офіційну анкету, збираю вислови громадської думки, як поставились би радянські громадяни до такої концепції миру. Я їх трошки знаю, цих громадян. На цій принаді я їх і буду ловити. Особливо обережних рибок я буду попередньо готувати: приємно погодувати їх, випити з ними, поінтимничати і через годину-дві терміт повинен буде показати свої щелепці, якими він гризе радянську батьківщину.

Дев'ятий невідривно дивився в камін на оранжові язики вогню і не відомо було, чи чув він товариша Іваненка.

— Так, — тихо промовив він, — ти може, спіймаєш, двох, трьох, десятьох термітів, може, і цілу якусь примітивну організацію намацаєш. Добре. Це — потрібне, корисне, необхідне. Але.. . але є дещо ще потрібніше. І коли ти зможеш його зробити, я скажу тобі від себе й від інших велике спасибі.

— Яз радістю. Що ж саме?

Дев'ятий помовчав і потім перевів на Іваненка очі, в яких тепер уже виразно стояла якась сумна втома.

— Викрий нам не тільки термітів, але й те почуття, що є в термітів (і не термітів) до нашої влади. Організації термітної може і не бути. І Бєлуґін, і інші товариші, всі ви цікавитесь: божевільний чи не божевільний був твій брат; правду, чи неправду він написав у листі. Я думаю, що не в цьому річ. Усе може бути неправдою в тому листі, вигадкою божевілля чи помсти. Але одне в ньому правдиве і безперечно реальне: це оте страшне пекуче чуття ненависти, якою повен лист. Пам'ятаєш ту силу ненависти, яка вирішила питання нашої перемоги над німцями? Хто погнав Гітлера з Радянського Союзу? Американські танки? Наша урядова організація? Партійне керівництво? Х-хе! Без тієї сили ненависти народу до гітлеризму вони були б дитячими цяцьками. Та ота сама сила і кидала сотні наших людей в обійми Гітлера. Сила ненависти, — що тут ховатись перед самим собою? — сила ненависти до нашого режиму. Так от, ти викрий: яка саме є тепер сила там у глибинах нашої землі. Наші офіційні органи державної поліції щоденно подають нам звідомлення, але я їм не вірю. Я не знаю, що в них правда, що неправда. І ніхто не знає. І самі ті, що роблять ці звідомлення, не знають. Наші нижчі органи охорони щодня виловлюють по Союзу тисячі ворогів радянської влади. Тисячі наших Бєлуґіних, більших, менших, по всій радянській державі роблять слідства, допити, виривають признання, підписи. З нас дивуються: нащо нам ці підписи, адже ми

можемо робити з арештованими все, що хочемо. Ні, підписи конечні, бо інакше як ми, вищі інстанції, можемо знати, на якій підставі кого арештовано, заслано, ліквідовано. Це, розуміється, формальність. Але без неї була б цілковита сваволя дрібних урядовців, хаос, анархія. Але на підставі отих зізнань і підписів вищі урядовці роблять оті звідомлення. А ми, на підставі цих звідомлень, робимо свої висновки і даємо директиви всій державній машині. Але чи ці звідомлення правильні? Чи відбивають вони дійсний стан речей у Союзі? Я пам'ятаю звідомлення перед війною (та й під час неї) і пам'ятаю, скільки в них виявилось потім неправди. Нам треба, Степане, правди, яка б вона не була! Нам треба знати, на що ми спираємось, на щось міцне, чи на... будівлю, підгризену термітами. Ти розумієш мене?

Степан гостро вдивлявся в Дев'ятого своїм одним оком і нарешті сказав:

— Я тебе розумію, Дев'ятий. Але це завдання для мене ще... небезпечніше, ніж проста ловитва термітів.

— Чому так?

— Тому, що я не зможу жодними фактами довести тієї правди, яку я бачитиму, чи своїх вражень і висновків. Коли вони будуть песимістичні, мене візьмуть за дефетиста, за сіяча зневіри, за безвольника, за...

Дев'ятий нетерпляче махнув на нього рукою.

— Чекай! Цю анкету ти даси мені, а не комусь. Офіційно ти роби свою термітну анкету, лови термітів на своїй принаді, хапай, души, тим краще. Але мені роби окрему, мою. Розумієш?

А за це я тобі обіцяю взяти тебе під свій захист, які б не були результати твоїх анкет. Чуєш?

— Чую, — роздумливо сказав Степан. — І все ж таки це — надзвичайно трудне завдання. Але я спробую хоч трішки виконати його.

— Спробуй, Степане. Ти маєш великі здібності для того. Розуміється, що може зробити одна людина? Але часом одна здібна, щира, незалежна людина може зробити більше, ніж сотні залежних бюрократів. Отже хоч трішечки промацай, — але щиро! — цю страшну ентузіястичну шкуру радянської маси: що є під її ентузіязмом? Пройди до інтелігентів, робітників, селян, партійних, безпартійних, до всіх: що в їхніх душах? Ех, коли б я не був тим, що є, пішов би я з тобою "в народ", як колись у юнацтві ходив. І заздрю я тобі, Стьопо: от ти візьмеш собі якийсь чужий пашпорт, одягнешся, як схочеш, матимеш змогу вільно рухатись, говорити з людьми, спостерігати. А я, а ми в Кремлі? Що ми маємо? Це ж, голубчику, позолочена велика клітка або краще: тюрма. Ну, та хай! Ще по чарці?

І він налив по вінця келішки, цокнув своїм об Степанів і сказав:

— За успіх твоєї анкети, який би він не був! Ну, хоч кілька десятків промацай. Знаєш методу Ґалюпа в Америці: відповідь кількох тисяч на запитання анкети відбиває можливу відповідь мільйонів. Тут розуміється, буде не те, але все ж таки... Хоч крихітку справжньої правди привези!

Степан Петрович випив коньяк, витер губи й поправив бинт, який знову врізався в перенісся.

— Добре, я постараюсь проробити й цю анкету. А тепер дозволь мені попрохати в тебе поради. Як на твою думку: треба мені прочитати листа брата Марка моїм дітям та іншим братам, чи не треба?

Дев'ятий не зразу відповів.

— А для чого, власне, читати їм? Степан неохоче посміхнувся.

— А чому не читати? Довідаються, що я — сексот? А що ж у цьому негарного? Навпаки, цим треба пишатися.

— Так, але не "негарне", а секретне. І це — не твій особистий секрет, а державний.

— Я думаю, що діти й напевно брати давно його знають. А прочитати його треба через те, що коли не я, то терміти копію його можуть підкинути дітям. І тоді дія його буде гірша.

— А ти все ж таки так віриш у термітів?

— До певної міри мушу вірити. Коли б їх не було, то не було б ні тюрем, ні концтаборів.

— Е, тюрми, концтабори! Багато в них справжніх термітів? От у цьому ж і є суть загадки, яку я тебе прохав промацати. Ну, що ж, зрештою, прочитати своїм листа можна. Тільки попередь, щоб зміст його нікуди поза них не. вийшов.

— О, це само собою! Та й без попередження вони, самі розуміють, — це ж і для них загроза. Отже на випадок якогось "непорозуміння" чи то з приводу анкети чи доносу, я, значить, можу рахувати на твою поміч і захист?

— Цілком, Степане. Не зраджу. Ти знаєш мене. Степан рвучко підвівся й зворушено простягнув руку

Дев'ятому.

— Ну, тепер я маю вдесятеро більше сил для свого завдання. Через місяць, або, може, через два, я думаю, зможу привезти відповідь на обидві анкети.

— Ти куди хочеш їхати? — тримаючи руку Степана в своїй, спитав Дев'ятий.

— На Україну! В гніздо термітів. Там повинен бути їхній центр, якщо він взагалі існує. Можливо, десь-у Донбасі він купчиться, серед шахтарів.

— Ну, хай тобі щастить викрити його. А так само хоч кінчик хвостика справжньої живої правди. Бувай!

Степан Іваненко у відповідь стиснув руку Дев'ятого так, що самому заболіли ранки на щоці и вийшов із кабінету таким рішучим кроком, ніби там, зараз же за порогом, були терміти.

Розділ 5

Через три дні, коли було знято бинт і наліплено на ранки дві смужки рожевого плястра (ранок було три: одна від одного горішнього зуба і дві від двох нижніх, від усіх зубів, що лишились у Марка), коли було наготовлено всі потрібні папери для подорожі, Степан Петрович запросив обох братів і дітей на родинне зібрання. Це запрошення занепокоїло всіх своєю формою: без жодного пояснення причини й предмета сходин. Та. й тон у Катерини Семенівни, яка скликала всіх, був якийсь не заспокійливий, — чи то понурий, чи стривожений.

Усі зібрались точно на дев'яту годину в сальоні. Маруся сіла побіч батька, скоса поглядаючи то на рожеві пасочки пластра, то на дядьків Сергія та Євгена. Дядько Сергій, або як звали його назвою, яка залишилась за ним ще з дитинства, "дядя Мишка", дійсно, як мишка неспокійно, шамотливо нишпорив по сальону, бігав від одного до другого, присуваючись до кожного і стараючись ухопити суть розмови. Невеличкий, цілком одагінний від Степана, худенький, сіренький, з щільно-підстриженим сіреньким волоссям і гостреньким носиком, він, справді, був дуже подібний до пронирливої хитрої мишки. Мати казала Марусі, що він не завжди був такий неспокійний, шамотливий. А дядько Євген, великий, незграбний, з круглою рудою бородою і підстриженими вусами, з постійно одвислою нижньою губою, нагадував їй добродушного двірникового пса Нерона. Правда, сьогодні Нерон був не добродушний,, а теж неспокійний, він так само як Мишка (та, зрештою, як і всі), вчував щось особливе в цьому зібранні. Навіть Льонька (ах, вибачте, Леонід Степанович, безп'яти хвилин лавреат літератури) зволив спуститись з висоти письменницької гідности і взяти участь у спільній тривозі: в чому річ, для чого батькові знадобилося скликати цей чудний комітет Іваненків? Леонід один раз зволив навіть схилити до Марусі свою пушкінсько-кучеряву голову на шиї гиндика і спитатися її. Але вона недбало знизала одним плечем і звисока кинула:

— Зараз сам довідаєшся.

Насправді вона знала стільки ж, як і брат, і так само горіла цікавістю. Та батько й їй, своїй улюбленици, нічого не сказав наперед.

— Зараз сама довідаєшся, — коротко відповів він їй на чіпляння.

І нарешті батько виняв із бічної кишені якісь пом'яті папірці і поклав їх перед собою на столику, що був біля стоячої лямпки в кутку.

— Прошу всіх зайняти місця, — розглядаючи папірці, глухо сказав він і ні на кого не подивився. "Всі" це був тільки дядько Мишка, який зараз же сів коло дядя Нерона, чи то пак Євгена.

Степан Петрович підвів голову й обняв усіх поглядом. Вираз його обличчя був не такий як завжди, не той, за який Маруся раз-у-раз готова була лащитись до нього без усяких розрахунків на подачку кількох червінців. Машинально торкнувшись пальцями до пластрів і зараз же швидко відвівши вбік руку, він з якоюсь офіційною поважністю почав:

— Так от, дорогі мої, я дозволив собі відірвати вас від ваших поточних зайнять в одній дуже серйозній справі. Але перше, ніж приступити до неї, я мушу зробити невеличку передмову для Леоніда та Марусі...

Тут він зробив павзу, немов міркуючи, як краще викласти ту передмову. Леонід, улюбленець матері й подібний до неї як ростом так і кучерявістю голови та кістлявістю обличчя, здивовано глянув на Катерину Семенівну, потім на Марусю, немов шукаючи у них пояснення. Але Катерина дивилась собі на коліна, а Маруся на батька, і Леонід перевів очі на Степана Петровича, який почав знову:

— Як вам, Марусю й Леоніде, відомо, ми раніше, п'ятнадцять років тому, жили на Україні. Марусі було чотири роки, а Льоні десять, як ми покинули Харків і оселилися в Москві.

— Я знаю, тату, ми — українці і ти хочеш...

— Промовч, Марусю! — сердито сказала Катерина Семенівна. Маруся змовкла, схилила біляву голову й з-під лоба чекально подивилась на батька — а він повернувся до неї і дуже серйозно відповів:

— Так, Марусю, ми — українці. Але не в цьому річ.' Ми — насамперед комуністи й борці за СОЦІАЛІЗМ. А проте, коли хочеш, в цьому є суть того випадку, який спричинився до цього зібрання. Річ у тому, що ми всі, я з вашою матір'ю та братами моїми, виїхали з України до Москви з ласки радянського уряду. Коли б не ця ласка, то ми були б тепер або на тому світі, або в якомунебудь концтаборі, а ви десь у притулку для безпритульних дітей або теж на тому світі.

Маруся підвела голову, злегка випросталась і серйозно, трохи навіть злякано вп'ялась очима, подібними до батькових, у Степана Петровича. А дядьки Сергій та Євген теж злякано, тільки іншим ляком, так само не зводили очей з білявої, гарної голови брата.

— Коли ми всі не там, то, повторюю, це сталося з ласки й великодушности радянської влади й насамперед великого батька нашого Сталіна. Ми раніше нічого вам не казали про те, що ми мали ще одного брата, четвертого, найменшого. Всі ми до жовтневої революції належали до партії українських соціялістів-революціонерів (дрібно-буржуазна націоналістична організація). Але після перемоги жовтневої більшовицької революції на Україні, ми всі вступили в комуністичну партію, крім брата Євгена, розуміється, який присвятив себе релігії й не брав участи в політиці. До 1933 року все йшло добре. Але тут на Україні стався недорід, селяни трошки постраждали...

(Тут Сергій і Євген ще гостріше вп'ялись у лице брата поглядом: невже він має необережність говорити про "організований голод"?).

... — Ну, занадто чулі елементи, а надто пройняті українським націоналізмом, почали "бузить", трохи не обвинувачувати радянський уряд у організації голоду на Україні. В числі їх був і брат Марко. Коли ми довідались, що він пристав до терористичної організації, ми його умовляли отямитись, покинути її, бути вірним комуністом. Він не послухався нас. Навпаки, він узяв участь у замаху на члена Центрального Комітету компартії, якого було б убито, коли б я не став на перешкоді цьому надзвичайно злочинному актові. Терористів і Марка було арештовано. Але з ними і нас трьох та й вашу маму, як родичів злочинця. Нас тримали під арештом і слідством цілий рік. Ми, розуміється, не жаліли ворогів народу й соціялізму, ми розкрили все, що знали про злочинців, не шкодуючи Марка, і кінець-кінцем були випущені з-під арешту. Нас, двох братів Марка, навіть не виключили з партії, тільки заборонили нам жити на Україні, дозволивши оселитися у Москві й працювати тут для великої справи революції та комунізму. А брата Марка було засуджено на двадцять років тяжкої праці в північній смузі Сибіру.

З того часу ми ні з ним, ні з ким іншим із украї-їнських націоналістів не бачились. Ми саме ім'я "українець" виключили з нашого роду і навіть мову в родині мали й маємо російську. Наш ідеал і мета, як ви самі знаєте, не та вузька дрібно-буржуазна самостійність України, якій моляться українські реакціонери, а світова революція і тріюмф комунізму на всій землі. Оце тобі, Марусино, відповідь на твоє запитання. А тепер далі.

Ми, кажу, з моменту виїзду з України і засуду Марка нічого про нього не чули. Аж раптом Міністерство Державної Безпеки повідомило мене, що мій брат Марко" будучи дуже хворим, хоче мене бачити перед смертю, щоб розкрити якийсь секрет великої державної ваги. Радвлада була така добра й співчутлива, що дала мені літака, щоб я міг швидше дістатись до брата. Я полетів до нього. Та, на жаль, він ніякого секрету не

розкрив. Він тільки написав листа до мене, якого передав мені при побаченні. А передаючи листа, раптом кинувся на мене і вгризся мені зубами в щоку...

Степан Петрович показав пальцем на смужки пля-стра. Очі дітей і братів поширились. Але ніхто не ворухнувся.

— Із такою люттю вгризся, що не можна було одірвати і його мусіли вдарити по голові. Він знепритомнів і випустив мене. А від цього всього на ранок помер.

— Який жах! — прошепотіла Маруся, не виходячи з напруженої непорушности всього тіла.

... — Але не в цьому всьому суть справи. Головне в тому, що він у тому листі зробив на мене й на братів донос. Він знав, що його лист дійде до уряду, і хотів помститись нам перед смертю. Він написав, що ми давали й даємо поміч їм, ворогам соціялізму.

Сергій і Євген, обидва разом, як підкинені якоюсь' силою, випростались.

— Як? ! Ми помагали? ! — тоненьким від обурення голосом закричав Сергій. А дядько Євген машинально, як при страшному громі, захрестився і забурмотів:

— Свят, свят, свят!

Степан Петрович заспокійливо простягнув до них руки.

— Тихо, тихо, не хвилюйтесь. Нічого страшного. Ніхто йому, розуміється, не повірив і не повірить. Урядові ясно, що це акт психічно-хворої людини, або злобної дурної помсти. Я не буду вам читати його листа, це ;— довго і непотрібно. Я тільки

коротко згадаю головні пункти з нього, щоб ви знали, про що саме йде в тому доносі. Найголовніше, повторюю, в тому, що ніби ми помагаємо тим ворогам, підривникам комунізму. Він їх сам називає термітами, комахами, які все згризають на своєму шляху. Вони, мовляв, гризуть радянську владу і готують загибель соціялізму. Потім ще лякає нас. І навіть тим лякає, що з того світу буде нас і дітей наших мучити й душити своєю ненавистю...

— Свят, свят, свят! — знову зашепотів отець Євген.

— Розуміється, це — маячіння божевільного. І я вам про це все кажу не для того, щоб вас лякати (ви самі смієтесь з цієї злобної нісенітниці), а щоб попередити вас. Ви знаєте, що сили старого світу у нас ще не всі знищені, вони ще потай діють у нашій державі, і партія мусить гостро пильнувати та контролювати кожного з учасників великої боротьби. Тому не диво, що вона на все, що є хоч трохи підозріле, звертає увагу. Іноді вона мусить навіть донос не відкидати, не перевіривши. Коли він не має під собою ніяких підстав, його викидають на смітник і тим справа кінчається. У великій мірі такий кінець залежить від тих, на кого той донос зроблений. Вони своїми вчинками, всім життям своїм повинні заперечити брехню доносу і вбити йоге.

— Але ж ми. .. Але ж наше життя, здається, цілком заперечує цю гидоту! — аж закричав фальцетом Сергій Петрович.

— Я знаю, я знаю. І я це кажу для того, щоб. ..

— Але я не розумію, тату, — теж аж почервоніла всім лицем Маруся, — що ж ми повинні доказувати? Ти старий член партії, ти член ЦеКа, ти член Верховної Ради СРСР, ти орденоносець,

що тобі ще доказувати? Хіба це все не знищить якогось божевільного доносу? Хіба цього не досить, щоб викинути його на смітник?

Степан Петрович з задоволеним усміхом слухав і нарешті перебив Марусю:

— Це все правда, Марусинко. І те, що ти і твої дядьки та всі ми тут обурюємось на цей наклеп і плюємо на нього — теж доказ нашої чистоти і сили. Це — правда. І я знов таки не для того, щоб доказувати нашу невинність, розповів вам про цей сумний випадок, а щоб надати нам усім ще більше енергії й завзяття у виконанні наших обов'язків, щоб подвоїти, потроїти ту користь, яку ми можемо принести нашій спільній справі. І коли, дійсно, ці нещасні терміти існують і слідкують за нами, то щсб вони бачили, яку користь дають їхні доноси та інші підгризання соціялізму. Потроїти нашу діяльність! ! — стукнув по столику Степан Петрович.— Трощити немилосердно всіх термітів, які ще лишились на землі збудованого соціялізму! Показати нашому незрівняному Сталіну, що ми — гідні його довір'я, його ласки!

Тут цілком несподівано, зовсім у іншому, ніж попереду, тоні втрутився дядько Сергій. Він скочив на ноги і, комічно-врочисто випроставшись, підняв руку догори.

— Прррравильно! ! — закричав він тоненько. — Розтрощімо їх, проклятих! Покажімо нашому єдиному найгеніяльнішому з усіх геніїв на світі, що ми вірні слуги й співробітники його. Покажімо!

І знову сів на своє місце, від хвилювання і захвату закинувши голову назад і заплющивши малесенькі мишачі очі.

Степан Петрович сховав листа Марка в кишеню і, щоб показати, що з цим питанням скінчено, підвівся й весело засміявся до всіх.

— Ну, а тепер, шановні присутні, дозвольте закрити наше засідання. Я мушу пакуватися, — завтра я виїжджаю у фінансову місію. Лишайтесь здорові, спокійні, працюйте, пильнуйте, і ніякий терміт під вас не підгризеться.

Але шановних присутніх не так то легко було розпустити після такого напруженого засідання. Отець Євген, наприклад, почував себе цілком перевернутим. Він зараз же підійшов до Степана і, ухопивши його за руку вище ліктя, зашепотів йому в саме лице:

— Але ж я не розумію, Стьопо, як же я можу потроїти? Що я можу зробити?

— Чекай, чекай, Євгене, не тут. Ходімо до мене в кабінет, я хочу сказати тобі кілька слів.

І вони перейшли до спокійного, поважного кабінету, де над столом висів величезний портрет Сталіна, а по стінах стояли високі шафи з товстелезними томами, яких ніколи ніхто не читав. Степан узяв за руку Євгена, посадив в один фотель, сам сів у другий так, що його коліна торкались колін брата, злегка перехилився до нього й тихо проговорив:

— А тепер слухай, Євгене, що я тобі скажу. Сергій наш найстарший брат, але своїм становищем і досвідом я — старший за вас усіх і тому несу за всіх відповідальність. Через те мушу вас попереджати й давати поради. Так от моя порада і відповідь на твоє запитання, як потроїти твою діяльність і відданість радвладі, така:

Нас узято "на мушку". Там, на зібранні, я не міг говорити одверто, а тут тобі скажу: досить тепер кому-небудь із нас схибнути, зробити якийсь підозрілий крок, щось не так сказати, не так зрозуміти розпорядження влади, як його і всіх нас буде арештовано і... ти сам знаєш, що з нами буде. І не поможуть нам ні мої ордени, ні десятки років партійної й державної діяльности...

— Боже мій, Боже мій! — з жахом зашепотів Євген. — Та за що ж, Господи милосердний? ! Чим же ми винні? Та я ж, наприклад, при кожній службі вголос молюся за "Богом посланого нам вождя, Йосипа Віссаріоновича", як колись молились за нашого "Богом посланого государя імператора Миколу Олександровича". Та я ж раз-у-раз проголошую "многі літа" Сталіну, Політбюрові, партії, урядові. Кажу щоразу проповіді, в яких...

— Я знаю, Євгене, я знаю...

Але Євген ухопив за руку Степана і, дихаючи на нього гарячим диханням, шепотів не слухаючи:

... — в яких закликаю всіх молитись за свою владу, слухатись її, любити, поклонятись, як Богові. Чого ж іще? Що ж я можу більше зробити, ради Бога ? !

— Можна, Євгене, зробити більше, можна. І можна, і треба.

— Та що ж, що? ?

— Я тобі зараз скажу. Слухай. Завтра з'явись у Міністерство Державної Безпеки до начальника секретного відділу Миколи Сидоровича Бєлуґіна (якого ти, може, вже знаєш) і скажи йому ... слухай уважно: скажи йому, що ти хочеш бути постійним

секретним співробітником, і що ти хочеш ужити всю свою владу священика для служби радвладі, що ти хочеш переказувати їй усі секрети й тайни прихожан, про які ти довідаєшся на сповідях.

Отець Євген з обуренням і жахом одхитнувся на спинку фотелю.

— Зрадити тайну сповіді? ! Що ти кажеш, Степане? ! Оцей найстрашніший гріх священицького стану? !...

— Нічого страшного нема, Євгене. Адже ти і всі ви, сам патріярх і все священство визнаєте радянську владу за самим Богом послану, так будьте ж послідовні: бережіть, захищайте її. Я тобі не кажу переказувати все, про що ти на сповідях довідаєшся. Ні. Тільки те, що стосується до влади. От тобі сповідається якийсь терміт, що хоче вбити Сталіна або когось із його співробітників, убити того вождя, якого ти кажеш слухатись, любити, який самим Богом посланий нам. Що ж ти будеш мовчати, не попередиш владу?

— Ні, я буду злочинця відмовляти. Я буду ...

— А як він не послухається? І звідки ти знатимеш, послухався він, чи не послухався? Ні, ти повинен негайно попередити владу, щоб схопити злочинця, щоб...

Отець Євген підніс обидві руки врівень із своїм лицем і в жаху зашепотів:

— І віддати людину на страшні муки, на страшну смерть? ! Вона мені довірилась, вона прийшла як до посередника з Богом, а я її, як Юда, віддам на ... Та що ти кажеш, Степане? !

Як же ти можеш мені радити таке страшне злочинство чинити? ?

Степан вийняв портсигар, узяв із нього цигарку й запропонував Євгенові. Але той тільки головою покрутив. Степан закурив і, пускаючи дим просто на брата й придушуючи його лице важким поглядом, глухо сказав:

— А ти робиш іще гірше злочинство.

— Яке, ради Господа Милосердного? !

— А таке, що ти не чужих людей, не злочинців, а, своїх близьких, своїх родичів віддаєш на муки й смерть.

— Яким способом? ?

— А таким. Слухай пильно: щоб тебе перевірити, до тебе напевно буде підіслано аґента таємної поліції. Він прийде до тебе немов би сповідатись і на сповіді відкриється тобі, що має якийсь злочинний намір супроти влади. Ти будеш його відмовляти, соромити, не прощати йому цього гріха. Добре. Він собі піде. В поліції будуть ждати, що ти зробиш. Ти нічого не робиш, ти не переказуєш владі таємниці, ти не хочеш робити гріха. Добре. А що робить влада? Що вона повинна зробити? Вона негайно арештує тебе і почне допитувати. А ти на собі знаєш, як радвлада вміє допитувати. Тобі завдадуть таких мук, що ти признаєшся у всьому, чого ти ніколи й не думав. Ти зробиш донос на всіх нас, на свою жінку, на своїх дітей, на самого себе. І всіх нас буде катовано і вбито в страшних муках. Нас, невинних, вірних слуг влади. То це не буде більше твоє злочинство, ніж видати в руки правосуддя справжніх злочинців? Ні?

Отець Євген, помалу спустивши руки на коліна, похилив голову й мовчав. На червоному від хвилювання чолі йому виступив піт, як на холодному склі від дихання. Важкий понурий ніс немов уп'явся в рудуваті вуса. Нижня губа ще дужче одвисла.

— А супроти радвлади це не буде зрада? Вона дає тобі, як і всьому православному священству, їжу, приміщення, одежу, гроші — за що? Щоб ви покривали ворогів її? І ти думаєш, що інші священики не переказують секретів сповіді? Ти думаєш, що сам патріярх цього не робить? Ти думаєш, що їм життя не миле і вони воліють посилати на муки й смерть своїх невинних близьких і самих себе, замість злочинців? Повторяю, Євгене, не виключено, що тобі для перевірки тебе самого і всіх нас буде підіслано на сповідь аґента таємної поліції. Особливо тепер, після доносу на нас Марка. Отже треба попередити таку можливість, треба паралізувати можливе нещастя для всіх нас. Треба, голубе, завтра ж іти до Белуґіна і робити ту заяву, що я тобі сказав. Нічого не зробиш. Рятуймося.

Євген сидів непорушно, дивлячись собі на руки. Степан терпляче ждав і, курячи, тепер пускав дим убік од брата. Нарешті отець Євген підняв голову й глухо сказав:

— Я подумаю.

— Думати нема чого, брате. Над нами —занесено меча. Кожна хвилина дорога. У всіх нас е діти, онуки. Ми несемо відповідальність за них. Твоя заява поможе нам триматись, поки я не зроблю з свого боку чогось, що поможе нам одсунути того меча від себе. Я для цього їду у велику подорож. Мені теж не легко. Я їду на великий риск. Треба, треба тобі зважитися на цей крок. А коли ти будеш робити цю заяву Белуґіну, не забудь сказати, що ми, всі брати, згодились на тому, щоб ти

запропонував владі отаку свою послугу. Це посилить дію твоєї заяви.

Отець Євген ще якийсь час посидів непорушно, потім трудно, як важко хворий, підвівся і, стоячи, ледве чутно сказав:

— Добре, я завтра піду.

— Спасибі, брате. Іди.

Євген, так само трудно ступаючи, помалу вийшов з кабінету, забувши попрощатись.

А в другій кімнаті, в їдальні так само тяглася дія інерції засідання. Там, стоячи одне проти одного, мати й син теж дивились на навислий меч тривожними напруженими очима й гарячими придушеними голосами сперечалися:

— З якої речі? ! — шипів у саме лице матері Леонід. — Чим ми винні, що п'ятнадцять років тому ваш паршивий брат, ідіот проклятий, робив якесь злочинство? При чому тут я, моя жінка, мої діти? ! "Потроїти, показати"! Чим я можу потроїти? Написати не один, а три романи? Що показати? Що мої діти ніякого злочинства не робили й нема за що їх карати? Як же я можу це показати? Як? ?

— Тш, не кричи! Нас можуть почути. Леонід глянув на двері й притишив голос:

— Чому батько нічого не робить, щоб захистити нас? Як він може тепер їхати в якесь там фінансове відрядження? Він — член Верховної Ради, він — друг Дев'ятого, він може до самого Сталіна ...

— Тшшш, тихше говори. Батько робить усе, що може. Але й нам треба робити.

— Та що? V Що ж я можу робити? Чим я можу доказати, що ні я, ні моя родина нічим не винні перед Ста-ліном і владою? Чим? Я не бачу, я не бачу ніяких засобів! Жодних! !

І Леонід швидко заходив цибатими ногами від дверей до вікна і назад. А мати стояла непорушно і очі її тривожно, невидючо ходили з одного боку в другий. Нарешті Леонід зупинився біля матері й знову зашипів їй у лице:

— Тепер я розумію, чого Кривцов сьогодні так "чудно" повівся зо мною.

— Який Кривцов?

— Ну, та наш парторг, ну, той, що я тобі казав, який може помогти мені одержати премію за роман.

— Ага, так. То що він?

— Він сьогодні "не помітив" мене, пройшов повз мене Й удав, що страшно уважно розмовляє з якимсь типом. Це значить, що йому вже щось відомо про нашу історію. Уже, може, має якийсь наказ щодо мене, може, щоб усунути мене, арештувати, ліквідувати...

— Ну, ну, ну! — злякано зашепотіла Катерина Семенівна й ухопила його за руку. — Не кажи таких страшних слів, не кажи!

— А хіба не правда? І чим я можу врятувати себе й своїх дітей? Чим? Я досі робив усе, що сила моя була, але все моє

життя нічого не доводить, бо якийсь божевільний суб'єкт написав, що мій батько немов би помагає якимсь там термітам.

— Але ж це не батько винен, сину, що так є, що вірять більше божевільним суб'єктам, ніж нам.

— Хто винен, я того не розглядаю і не хочу розглядати. Я розглядаю тільки одне питання: яким способом я можу врятуватися. Яким? Тим, очевидно, яким ви самі колись урятувалися: зробити донос на своїх рідних і тим довести свою невинність і відданість владі.

Катерина Семенівна злякано виставила проти нього руки, немов захищаючись.

— Ради Бога, Льоню, ради Бога, що ти кажеш!

— А що мені казати, що?

І Льоня почав сліпо швидко ходити по кімнаті. Потім раптом зупинився проти матері й гарячим шепотом заговорив:

— Ось зараз прийде Ніна з зібрання й спитає, що говорилося у нас. Що я їй скажу? Хіба я можу сховати від неї? Га? А раптом мене сьогодні вночі арештують, а вона й не знатиме за що. Навіть валізки з речами для тюрми не буде мені приготовано.

— Та чого тюрма, чого?! — трохи не закричала Катерина Семенівна в одчаю й жаху і, впавши на стілець усім тілом, схилилась головою на стіл. Леонід подивився на неї вниз, кашлянув і злегка торкнувся рукою до її голови.

— Вибач, мамо. Я трохи знервований, я сам не розумію, що кажу. Звичайно, це все перебільшено в мене.

Катерина Семенівна, не підводячи голови, вийняла хустку з рукава, витерла очі й тоді підвела голову.

— Батько робить усе потрібне, щоб одхилити від нас небезпеку, — сказала вона рівним голосом, дивлячись кудись убік... — Він не в фінансову місію їде, а... в іншій справі, яка повинна нас захистити. Ти Ніні нічого про це все не кажи. Вона — твоя жінка, але все таки... це наша, Іваненківської родини, справа. Та й на що її турбувати? І хто його знає, як би вона поставилась до цього всього.

Вона встала, поправила синові розкуйовджене у хвилюванні волосся й сказала:

— Іди до дітей, посидь біля них, може, яке чого потребує. Я потім зайду до тебе.

Леонід поцілував матері руку й помалу пішов із кімнати.

* * *

Коли дядько Євген вийшов з батьком до кабінету, а мати до їдальні, Маруся якийсь час сиділа немов заціпеніла, потім раптом схопилась з місця і перебігла до дядя Сергія, який сидів на коротенькій кушетці, розглядаючи "Крокодила". Взявши з його рук журнал, вона кинула його на килим і сердито сказала:

— Але що ж це таке, дядю?

— Що саме, Марусино, що саме? — швиденько обізвався дядьо Сергій.

— Та вся історія. Чого ми повинні так непокоїтись, що якийсь там божевільний чоловік написав про нас ідіотський донос? Я не розумію.

Дядьо Мишка куснув мишачим гостреньким поглядом рожеве від хвилювання, гарне лице небоги й шамотливо, своїм звичаєм, забігав очима по кімнаті.

— Так треба, маленька, так треба. Так, так, так, без цього не можна. Не можна, дівчино.

— Треба, щоб ми непокоїлись з приводу всякого ідіотства?

— А ти так не кажи, не кажи. "Ідіотства". Хто ідіот? Той, хто завдає нам неспокою? Значить, радвлада? Чи твій батько? Чи хто?

— Мені байдуже, хто! — сердито кинула Маруся.

Я вважаю, що це — ідіотство, щоб ми доводили щось там через те, що на нас зроблено доноса.

Дядько Сергій швиденько оббіг очима кімнату, потім перебіг ногами до дверей і щільно причинив їх. Сівши на старе місце і знов куснувши небогу поглядом, він тихо й повчально сказав:

— Треба, дівчино, обдумувати, що кажеш.

— А що ж я таке сказала? І кому? Тобі, моєму дядькові?

Дядько хитро примружив очі.

— А ти знаєш, хто я? А як я — сексот?

— То ти на мене донесеш?

— Коли я — сексот, то я мушу донести. Мушу, хочу чи не хочу.

— Чому так?

— А тому, що всякий вірний комуніст повинен доносити на всякого, хто б він не був, коли той каже чи робить щонебудь проти нашої влади. Чекай, чекай, дівчино, не спіши кидати на мене необдуманими словами. Ти от тут на зібранні, будучи, видно, зовсім недосвідченою, кидалась такими словами, а воно й погано. Звідки ти знаєш, хто між нами сексот, а хто ні? А, може, я? А, може Леонід? А, може, дядьо Євген? І кожний мусить переказати твої слова, де треба. Не зо зла до тебе, а щоб себе захистити. Бо, коли він не скаже, то, значить, затаїв твої слова. Га? Затаїв? А ти знаєш, чим це йому пахне?

— І навіть, коли я з тобою наодинці говорю, то й то ти доніс би на мене? — з цікавістю і трохи з страхом сказала Маруся.

— А мабуть. Бо звідки ж я знаю, що ти не сексотка? І що ти не розповіла б, про що ми говорили? Га?

— О, знаєш, дядю, це вже таку мерзоту ти кажеш. . . Я — сексотка? ! І всі ми — сексоти? ? Ффу, гидота!

Дядько Сергій поспішно вхопив її за руку й сильно стиснув.

— Псмовч, помовч, Марусино! Не говори зайвих слів. Повторюю: кожний вірний комуніст повинен бути сексотом. І в тому ніякої гидоти немає. Ти просто дурненька, недосвідчена й неосвічена дівчина... Ніколи ні при кому не кажи таких глупих слів. Чуєш? Не кажи. Серйозно, серйозно тебе попереджаю.

У тоні дяді Мишки, в його незвично нестрибливих, непідсмішкуватих словах було щось таке, що примусило Марусю пильно й трішки злякано вдивитись у нього.

— Але ж я нічого... такого не кажу... — розгублено й тихо пробурмотіла вона. Дядьо Сергій ще більше притишив голос і навіть злегка схилився до Марусі.

— Не "такого", а просто нічого ти не повинна казати. Та більше: ти повинна з усім згоджуватись, усе схвалювати. Чуєш? Усе!

І, похопившись, він швиденько додав:

— Бо ти — ще дурненька, щоб не згоджуватись. Дурненька, молоденька, за тебе думають розумніші й старші. І тільки шкода, що тебе, видно, не вчено, як треба поводитись. Серед твоїх товаришів по комсомолу бували арешти?

— Бували. Але ...

— Ніяких "але". То були арештовані ті, які чимсь не подобались старшим і розумнішим, які з чимсь не згоджувались. Старшим нема часу роз'яснювати вам, дурненьким. Коли ви самі не розумієте, вас треба викинути з обігу, щоб ви не сіяли нерозуміння. Мовчи, мовчи, не кажи нічого. Коли я — сексот, то я донесу на тебе. Хоч, правда, я бачу, що ти не сексотка, але все одно я мушу донести.

І раптом тоненько, хитро засміявшись, він обняв трішки ошелешену дівчину й пригорнув до себе.

— Ну, я жартую, жартую, маленька. Забудь мої слова, забудь. А проте, може, й не варто забувати. Ну, та ще, може,

колинебудь поговоримо. А тепер я мушу бігти додому, там десь мій Івасик... чи то пак Ванєчка, жде мене й непокоїться. Хе-хе, ми всі непокоїмось, старі й малі. Таке вже життя культурних людей. А як-же, серденько, а якже. Ну, що ж там мій Євген? Довго він буде говорити там з твоїм батьком?

Раптом Маруся, що теж підвелася, взяла дядя Сергія за плечі і, присунувши свою золотаворуду голову до1 його мишачої сірої, тихо спитала:

— А ти думаєш, що я повинна донести на своїх батьків, на маму й тата, якщо я помічу щось ... підозріле?

Дядьо Мишка забігав очима й хотів визволити плечі з-під її рук. Але Маруся ще дужче вп'ялася в них.

— Ні, ти відповідай мені. Це — страшенно важливо для мене. ;

— Мені нема часу, дівчино, мене жде мій син. Я мушу бігти. Бігти, бігти! Бувай здорова, бувай, хороша!

І, вирвавшись, дядьо Мишка швиденько вибіг до коридору. А Маруся вдарила ногою "Крокодила", з розмахом сіла на кушетку й з тугою закинула руку за шию.

* * *

Коли Катерина нарешті лишилась у спальні наодинці з чоловіком і коли вони обоє були вже в своїх ліжках, вона раптом сказала йому зовсім іншим тоном, ніж тим, що говорила до цього часу;

— А тепер Стьопо, я тобі скажу таке: якщо мене арештують і почнуть допитувати, то я признаюсь у всьому, що вони будуть вимагати від мене. Тепер я вже не витерплю ні того биття, що тоді, ні стромляння моєї голови в діру кльозетної ями, нічого. Я наговорю не тільки на тебе чи Сергія чи Євгена, чи яких партійних товаришів, а й на Леоніда, на Марусю, на себе саму. Аби швидше вбили. Я тебе попереджаю. Май це на увазі. Ти, я знаю, мене не розумієш, бо ти — сильний і можеш витерпіти які хоч тортури. Ти тоді ні в чому не признався, хоч тебе мучили дужче за нас, і ти нас усіх урятував. А я не зможу. Отже постарайся й тепер нас урятувати. Привези їм докази нашої невинности й відданости і всього, що треба. Привези їм термітів.

Степан Петрович, лежачи горілиць і курячи, понуро посміхнувся. . .

— "Привези". Це — не яблука. А як їх узагалі немає?

— Все одно! Зроби їх сам!

Степан Петрович аж повернувся до жінки всім тілом, навіть на ліктя сперся.

— Себто? ?

— Себто, зробити з бузотьорів (У радянському жаргоні "бузотьор" — невдоволенмй.) термітів. А бузотьорів у нас є, скільки хоч. Тисячі можеш привезти. От і все.

— Але ж я мушу чимсь довести, що вони — терміти.

— О, вони самі доведуть, як їх візьмуть на допит. Самі признаються, в чому ти схочеш. Тож краще нехай признаються бузотьори, а не ми й не діти наші.

Степан Петрович ще якийсь час мовчки пильно дивився на жінку, потім ліг головою на подушку й встромив очі в стелю.

— Оце тобі моє тверде слово, Степане! — додала Катерина й погасила лямпу.

Степан одповів їй усе тим самим мовчанням.

Розділ 6

Степана Петровича Іваненка ніхто до поїзду не проводжав, бо виїжджав до Києва не Степан Петрович Іваненко, член Верховної Ради СРСР, орденоносець і так далі, а простий собі кореспондент центрального органу партії "Правди" Андрій Зінчук.

Простий, не простий, але партія дала йому білет у купе м'якого спального вагона. В купе мав бути ще один пасажир, і Іваненко якось особливо цікавився, з ким йому доведеться провести першу ніч його великої місії. Навіть загадував: якщо якийсь симпатичний тип — значить, уся справа піде симпатично, удало. ' І перше враження, коли він увійшов за своїм носієм у купе, було здивування, і то досить неприємне: на нижній кушетці біля вікна, спершись на лікоть і одвернувши лице до вікна, в сумній, похнюпленій позі сиділа якась старенька жінка в усьому чорному.

"Так, дякую!" — подумав кореспондент Зінчук і сердито та щедро заплатив носієві. Той від радости голосно подякував і аж побажав:

— Щасливої дороги, товаришу!

Степан Петрович буркнув щось і звернувся до пасажирки:

— Вибачте, мадам: ваше місце нижнє чи горішнє? Мадам швидко озирнулась. Світло електричної лямпи зо стелі освітило її лице, і Степан Петрович аж трошки хитнувся від несподіванки: це було дуже гарне, молоде і надзвичайно миле лице жінки років двадцяти п'яти-шести. Вона кивнула головою й стримано сказала:

— Так, моє місце нижнє. Ось мій білет.

— О, прошу, будь ласка! Навіть коли б воно було горішнє, я вам уступив би нижнє.

Жіночка в чорному (жалоба, очевидно, по комусь) нічого не сказала, підвелась і вийшла в коридор. Ставши біля спущеного вікна, вона почала дивитись на публіку на пероні. Там стояв гамір, крик, гуркіт вагонеток; хтось плакав, хтось комусь гукав, хтось голосно заразливо сміявся. Раптом під вікном вагона зупинився громадянин в елегантному пальті й задер лице до жіночки в чорному. Вона, не рухаючи головою, кивнула йому самими очима й показала поглядом поза себе, на купе. Громадянин задоволено хитнув головою й пройшов далі. А пасажирка, постоявши ще кілька хвилин, увійшла в купе. Сівши на своє місце, вона знову прибрала сумну позу й ні разу не глянула на свого сусіда.

Коли потяг нарешті рушив, кореспондент Зінчук, що сидів на другому кінці кушетки, повернувся до "мадами" й тоном вибачення запитав:

— Вас не дуже буде турбувати дим, коли я закурю? Вентилятор добре функціонує, але я все ж таки. ..

— Прошу дуже, я сама курю, — байдуже відповіла дама.

— О, як це приємно! Ви дозволите запропонувати вам турецької?

І Степан Петрович швиденько вийняв портсигар із кишені. Трішки хапаючись, він розкрив його і підніс сусідці. Вона мляво взяла цигарку й вставила собі в рот. Потім скинула капелюх, подивилась угору до полиці й хотіла підвестись, щоб покласти його туди. Але Степан Петрович схопився на ноги й простягнув до неї обидві руки.

— Дозвольте, я покладу його.

Жіночка усе з тим самим чи то байдужим, чи сумним виразом оддала йому капелюх і пригладила обома руками хвилі темно-русявого волосся. І тепер вона здавалась Іваненкові ще кращою, ніжнішою, інтимнішою. Він з побожністю, все так само тримаючи обома руками капелюшок, як дорогоцінну вазу, поклав його на полицю. А тоді, щоб піднести сусідці запальничку, він сів трохи ближче до неї та так уже й лишився.

— Це дуже приємно, що не треба завдавати ближньому неприємности своєю прикрою звичкою, — промовив він, смачно затягнувшись. — Та ще такому поважному ближньому. А так, так, поважному! Бо я, знаєте, з першого погляду, не бачачи обличчя, взяв вас за стареньку, дуже поважну даму і, признаюсь, трішки скривився про себе. І можете уявити собі, який чудесний сюрприз ви піднесли мені, коли повернули до мене своє лице. Сердечне спасибі!

Жіночка, видно, не могла стриматись і посміхнулась. І ця посмішка ще більше зсунула з лиця її вираз схованого суму чи сухости. Та настільки, що кореспондент Зінчук з захопленням скрикнув:

— Ні, справді, яка чудесна метаморфоза! Ви вибачте мені, але я не ради компліменту, а від щирого серця дозволяю собі висловити вам мій подив і, коли хочете, радість. Правда, правда! В житті так рідко доводиться відчувати радість од лиця й посмішки людини. Ви не сердитесь на мене за мою... за моє зухвальство? "

Жіночка засміялась і, трішки замішана, відповіла:

— Ви так це ... дійсно, щиро сказали, що ніяково, сердитись на вас...

— А власне за що сердитись? — м'яко, майже ніжно сказав він і трішечки перехилився до неї. — Коли це — вислів безпосереднього почуття без жодного прихованого наміру, то, правда, за нього не можна сердитись. Хіба ні?

Дама раптом споважніла, сухо кинула: "Не знаю" й заплющила очі. І знову вираз її обличчя й усієї постаті став такий сумний, що Степан Петрович щиро зщулився. І мимоволі знову здивувався: яке, справді, мінливе і по-різному гарне обличчя! От воно тепер було вже майже суворе. І які клясично-правильні риси! Цей тонкий ніс, цей обточений овал, це бездоганне підборіддя. От тільки нижня губа трішки занадто для клясичности була повна, пристрасна (зате жива!). І те, що очі були заплющені, що повіки закривали їх, надавало ще більше клясичности, — неначе скульптура без очей. Сумна і строга голова якоїсь грецької богині.

А сум "богині" був тепер, дійсно, щирий, не удаваний, як спочатку. І сум, і втома. Ох, яка втома: знову грати цю тяжку, брудну ролю! Знову удавати кохання, знову павучине обсотування жертви, знову витягання з неї найглибше схованого і потім... спорожнену віддавати на страшний кінець. І

як у кошмарі, не мати волі ні крикнути, ні остерегти, ні навіть виявити сором і огиду до самої себе. А надто, коли попадається отакий як цей об'єкт. Ну, як можна такого... хорошого, такого... гарного, такого щирого так брудно, так підло нищити? А його ж, очевидно, вже призначено на знищення, це — доля всіх, кого їй було давано на обсотування. І що ж їй робити? Остерегти його? Не виконувати даного завдання? Але значить: віддати себе, свого сина і стареньку матір на знищення? Або він, або вони.

Потяг м'яко вибивав такт коліс, м'яко похитувались тіла й хилиталась штора на вікні. В купе було затишно, інтимно, так віддалено від усіх тих клопотів, прикрощів, страхіть, що лишились десь там позаду. Степан Петрович одхилився на спинку кушетки й заплющив очі. Нарешті можна було віддатись цьому спокоєві й побути хоч кілька годин без напруження, без нападання, підкрадання, удавання. Ця жіночка напевне була не термітка й не сексотка, вона була собі проста, мила, колишня людина, яка, Бог його зна як, збереглася на радянській землі. Отже можна було бути з нею трішки самим собою, як колись-колись.

Він обережно встав, зняв з полиці свою маленьку валізочку й вийняв з неї плескувату пляшку та два. срібні келішки, подібні до великих наперстків. Богиня трішки розплющила очі й непомітно слідкувала за своїм "об'єктом". Е, нема чого розводити сентименти! Одним більше, одним менше. їх, отаких нещасних, щодня десятками трощать кулями в потилицю по всіх неоглядних просторах СРСР. Не вона, так інша підведе його, оцього засудженого, до "стєнки". Тільки інша, може, зробить це брутально, гидко, не давши йому за. те нічого. А вона хоч устелить цей останній шлях його квітами найкращого, що є в житті бідної людини. І, може, в цьому й є її роля в житті? Хто знає? Коли є Бог, то, може, він її на це умисне призначив?

Богиня зовсім розплющила очі й зупинила їх на. Іваненкові. Він помітив це й несміливо звернувся до неї:

— Можу вам запропонувати мале-е-сеньку чарочку лікеру? Запевняю вас, це—не отрута і не сонна рідина. А я — не гангстер і не безнадійно закоханий у вас. Я собі кореспондент "Правди" й їду на Україну, до Києва. Моє ім'я і прізвище: Андрій Васильович Зінчук.

І він покірно схилив голову над келішком і пляшкою, що їх тримав у двох руках.

— Дуже приємно. А я — Олена Вікторівна Заболотова, удова по офіцеру Червоної армії, працюю в Москві в шпиталі лікарем. І їду теж на Україну, теж до Києва, у справі маленької спадщини по батькові.

Заболотова взяла чарочку з руки Іваненка. І зараз же з ясною посмішкою додала:

— А ви, здається, українець, якщо судити з вашого прізвища?

Степан Петрович хапливо налив у свою чарку лікеру, поставив пляшку на стіл і радісно відповів:

— Так, — я — українець! Чистісінький. А ви, може, теж українка? — несміливо кинув він.

— Чистісінька! — вже по-українському відповіла вона і простягла до нього чарку. — В такому разі перьшу чарку вип'ємо за нашу Україну, за нашу соняшну, прекрасну, щедру Україну!

Степан Петрович схопив свій келішок, цокнувся ним об келішок Олени Вікторівни і трішки театрально проголосив:

— Хай живе родюча, багата, щаслива!

Обоє випили до дна, як те личить при врочистому побажанні, і поставили келішки на столик. Степан Петрович глибоко зідхнув.

— На жаль, ще не загоїлись її рани від війни. Я п'ятнадцять років не був на Україні. Люди, що приїздять звідти, розповідають страхітні речі про руїни майже всіх великих міст. Ви бачили Київ після війни?

— Ні. Кажуть, що страшенно зруйнований.

Вони помовчали якусь мить, як при спомині про тяжко хворого спільного родича. Степан Петрович стріпнувся й запропонував Заболотовій цигарку, і вони мовчки закурили. Він пильно поглядав на неї: розуміється, ця жіночка була не термітка, не сексотка, навіть не партійна, а, дійсно, проста собі трудова людинка. Але все ж таки цікаво, як би вона поставилась до його принади?

— А от готується війна,... — сказав він, дивлячись на кінчик своєї цигарки. — Нові руїни, нові страждання, нові смерті. Та які: в десять, якщо не в сто, разів більші, ніж минулі. А сама атомна чи воднева бомба, що принесе людству? А бактерії, а епідемії?

— Все це настільки страхітне, що люди просто не вірять, що воно може бути, — тихо сказала Олена й струсила попіл під столик. А Степан Петрович сердито знизав плечима.

— "Не вірять". Не хочуть вірити! Не хочуть навіть думати, малодушно ховають голову в пісок буденщини. А треба думати, треба! Кожному треба!

— Що ж він, той бідний "кожний", може придумати?

— Щонебудь, може, й придумає. От, наприклад, в Європі деякі такі "кожні" придумали один спосіб, як уникнути війни, як створити вічний мир на землі.

Олена Вікторівна швидко повернула до нього голову.

— Ви смієтесь?

— Ні трішки. Правильний він, чи не правильний, сказати тепер трудно. Але ці люди принаймні думають. Вони шукають, вони не хочуть ховати голови в пісок. І це вже багато.

— Що ж це за спосіб? Можна знати? Іваненко ще раз обгорнув її пильним поглядом.

— Добре, я вам скажу його. Ці люди французькі демократи і соціалісти. Спішу попередити: я тільки переказую їхній спосіб, а це ще не значить, що я його поділяю. Так от: вони кажуть, що світ виразно розбився на два табори, капіталістичний і комуністичний, і обидва вони скажено готуються до війни. За що ж має бути та війна? Відповідь: за той чи інший спосіб господарювання народів. Кожний табір запевняє, що тільки його спосіб добрий, корисний людству, справедливий, моральний. І кожний (так кажуть французькі соціалісти, а не я, прошу пам'ятати!), і кожний обвинувачує іншого, що той хоче силою накинути світові свій спосіб і встановити своє панування на планеті. Ми, радянські люди, знаємо, що це обвинувачування нас неправильне; ми знаємо, що такий намір має тільки

американський імперіалізм, а комунізм прагне миру. Крім того: ми знаємо, що наш великий вождь на весь світ заявив (і його найближчі товариші повторюють), що комунізм не збирається силою накидати свого способу хазяйнування, що, навпаки, обидва способи можуть любенько співіснувати на землі. Але, це, звичайно, не спиняє американських капіталістів і вони не перестають готувати війну. Чи розуміють це французькі демократи, чи ні, це не має ваги. Суть у тому, що вони пропонують інший спосіб розв'язання суперечки між Америкою і Радянським Союзом, чи інакше кажучи: між Заходом і Сходом.

Вони кажуть: час уже людству розв'язувати соціяльно-економічні та інтернаціональні суперечки без тих примітивних, жорстоких і страшно дорогих засобів, як війни. І Захід і Схід, мовляв, заявляють себе приклонниками демократії. Прекрасно. Отже чи не можна розв'язати це питання демократичним шляхом? Чи не можна запропонувати цим двом суперникам шляхом мирного трудового змагання довести кращість свого способу господарювання? Конкретніше: чи не слід було б організувати, так би мовити, міжнаціональний чи, коли хочете, інтернаціональний планетарний соціяльно-економічний матч, конкурс. Розуміється, під доглядом і контролем інтернаціонального вищого органу, себго Організації Об'єднаних Націй?

Олена Вікторівна дивилась на журналіста Зінчука широкими чудесними очима грецької богині і, видно, нічого не розуміла. Степан Петрович це бачив і мимоволі посміхнувся.

— Ваші очі мене питають: як же можна організувати такий матч? Це ж не теніс, не футбол! Правильно. Це була б не легка справа. Але, кажуть французькі демократи, це було б усе ж таки легше, дешевше й корисніше, ніж трощити себе бомбами й видушувати бактеріями. Нехай би, мовляв, обидва табори прийняли у принципі цей спосіб розв'язання суперечки. Це —

насамперед. А потім можна було б шукати тієї чи іншої форми реалізації його.

Заболотова поспішно поправила пасмо русявого волосся, що лоскотало їй чоло, і з якоюсь, навіть жадібною, цікавістю спитала:

— Ну, а які, які ж сторми? Ну, наприклад? Степан Петрович прикусив у середині себе посмішку: зачепило!

— Ну, от, наприклад, така форма. Вони кажуть... (знов таки: вони, а не я!) тепер, кажуть вони, світовою економікою володіє й керує або плутократія (себто капіталізм), або бюрократія (себто, кажуть вони, етатизм чи націоналізація господарства). І той, і той спосіб, мовляв, не демократичний. Коли ми — демократи, то. кажуть вони, давайте спробуємо завести і в економіці демократію, нехай, мовляв, володіє й керує господарством не приватний, індивідуальний капіталізм і не державний бюрократизм, а самі ті, які провадять реально господарство, які працюють і творять економічні цінності, себто: самі робітники, техніки, інженери, директори, одно слово — весь трудовий колектив якогось підприємства, інакше кажучи: хай буде не плутократія, і не бюрократія, а трудова колектократія — влада трудового колектива, або "ляборократія" чи, по нашому, "трудократія", влада праці.

— Себто вони пропонують наші колективні господарства, нашу колективізацію, наші колгоспи? — здивовано скрикнула Заболотова. І Степан Петрович занотував про себе нотку розчарування та немов би навіть страху, що задзвеніла в її голосі.

— Ні, Олено Вікторівно, не нашу колективізацію і все інше. Тут трохи збиває слово "колектив". Але колективи бувають

різні. Тут могла б бути, за їхньою теорією, кооперативна колективізація.

— Значить, наші кооперативи?

— Ні, і не зовсім кооперативи, — з терплячим усміхом поправив Іваненко. — В кооперативах є наймана праця, є паї, в них беруть участь навіть ті люди, які самі в підприємстві не працюють, а мають гроші, щоб купувати паї. В кооперативі, кажуть вони, є до певної міри й експлуатація праці й влада не самих трудящих. А в колектократії, в трудократії, мовляв, експлуатації труду не може бути, бо не буде основи експлуатації, себто найманої праці, і володіти підприємствами будуть не пайщики, а тільки самі, повторюю, активні, трудові учасники їх. Отже такий спосіб, повторюють вони, є не плутократичний, не бюрократичний, а суто-демократичний, колектократичний, чи трудократичний. І автори його запевняють, що цей спосіб неодмінно переміг би в матчі, і ні для кого не було б сумніву, що він був би найкориснішим для людства. А коли так, то народні маси всіх націй величезною більшістю голосів висловились би в референдумі за нього. І тоді ніякий імперіяліст чи якийсь завойовник не зміг би посунути їх на війну. Вони вимагали б оцього способу господарювання і життя.

— Вибачте, будь ласка, я не розумію, — трішки навіть винувато за свою "тупість" перебила його Заболотова. — Як же вони будуть робити те змагання? Хіба такі колектократичні підприємства вже є денебудь?

— Так, вони є, але дуже молоді і, так би мовити, в приватному порядку. Але автори пропозиції гадають, що їх дуже легко створити у великому маштабі, аби тільки в якійсь державі в принципі була ухвала зробити цей експеримент. Ну, наприклад, кажуть вони, можна було б поділити надвоє

якунебудь націоналізовану галузь державного господарства, одну половину лишити під бюрократичним керуванням і володінням, а другу перевести на колектократичне, трудократичне. Ну, розуміється, поставити обидві половини в рівні умови. І таке саме змагання організувати між приватнокапіталістичним способом і колектократичним. І то в інтернаціональному, плянетарному маштабі. І який, мовляв, виявить себе найпродуктивнішим, найкориснішим для суспільства, той і взяти за зразок для всіх народів. Не примусом, а доброю волею, кажуть вони, інтересом і вільним вибором самих тих народів, бо, мовляв, ясно, що ті народи, які взяли б найпродуктивніший спосіб господарювання, ті були б найбагатіші, найвеселіші, найвільніші, найщасливіші.

— Я ще не розумію, — аж засміялась од ніяковости чи чого іншого Олена Вікторівна, — як же це мало б бути: самі робітники (ну, звичайно, з техніками, інженерами, директорами та іншими) укладали б плян, розподіл роботи й таке інше без наказу й контролю державної влади?

— Очевидно, так.

— І прибутки, значить, лишали б собі?

— Очевидно. Мінус, розуміється, податки на державу, на громадські, культурні й такі інші потреби.

— І уряд не мав би права втручатися? — з ноткою неймовірности додала Заболотова.

Степан Петрович і це про себе занотував. Рибка хапала вже принаду, тільки не довіряла їй, боялась, кусала злегка.

— Ні, уряд не мав би тих прав, що тепер має. Він мав би тоді тільки функцію координації планів колектократичних підприємств, функцію контролю, догляду, оберігання й таке інше. Але не розпоряджання і володіння.

Олена Вікторівна засміялась і знизала плечима.

— Яка утопія!

— Розуміється, утопія. Я ж вас попереджав...

— Щоб ото уряд не втручався?? — не слухаючи його, гаряче перебила вона знов. — І ви думаєте, що наш уряд... чи то пак, уряд американських капіталістів згодився б творити робітничі підприємства, самих себе нищити? Ради чого??

Степан Петрович з цікавістю дивився, як щоки богині, такі мармурово-білі, порожевіли від хвилювання, очі мокро заблищали, нижня, дитяча губка стала немов би повнішою.

— Ради миру на землі, Олено Вікторівно, — з усміхом сказав він, — ради того, щоб убити навіки війну, щоб розв'язати віковічну суперечку людства без бомб, барикад, без руїн, крови, каліцтва, щоб прийняти для всіх народів на землі найкращий спосіб господарства і життя. І щоб урятувати самих себе і своїх дітей од страшної загибелі. Варто ради цього поступитись своїми приватними чи груповими інтересами, чи ні? Як ви думаєте?

Олена Вікторівна теж посміхнулась.

— А коли якась держава все ж таки не поступиться, тоді як? Коли вона все ж таки хотітиме вважати свій режим за найкращий і хотітиме силою накинути його іншим? Тоді як?

(Яка саме держава, "рибка" не хотіла уточнювати).

— Тоді, відповідають автори концепції, очевидно, всі народи,, які прийняли б демократичний, себто трудово-колектократичний спосіб господарювання, захищались би всі разом. А як їх була б більшість і на їхньому боці були б трудові маси, то вони скрутили б насильника, знищили б його режим і встановили б навіть на його землі трудову колекторатію і з нею вічний мир на землі.

Олена Вікторівна зідхнула, немов від великої ваги, і рішуче сказала:

— Не вірю! Утопія! Ніколи уряди не згодяться на цю концепцію, а надто... капіталістичні. Вони волітимуть війну і всі страхіття її, аніж загубити свої привілеї, панування, розкошування, командування, розпоряджання життям і свободою мільйонів. А крім того: це ж, очевидно, неминуче потягнуло б за собою й політичну колектократію. Цілковиту свободу індивіда, всі права людини, рівність, незалежність людей і націй? Правда? Що кажуть автори?

(Ой, "рибка" почала серйозно клювати!)

— Та так, розуміється. Автори, справді, кажуть, що тоді, дійсно, повинна була б настати справжня політична повна демократія, капіталісти були б змушені дати своїм народам справжню свободу, свободу слова, друку, зібрань, виборів, організацій, руху, праці й т. д. А не —тільки на папері та в пропаганді...

(Степан Петрович спіймав пильний, неймовірний і навіть зляканий погляд "рибки", але продовжував у тому самому тоні):

... — Тоді повинні б по всій плянеті відбутись і вибори нових урядів, вибори знов таки справжні, а не фальшовані, під терором, як то є у капіталістів тепер. Розуміється, це була б революція, але революція мирна, безкровна, (хоч там, де не було б колектократії, там і збройна могла б вибухнути). Американці й взагалі капіталісти все це знають і через те, розуміється, будуть проти такої концепції, навіть проти самої пропаганди її в їхніх країнах, вони й так її замовчують, задушують ...

— Гм! — гірко посміхнулась Заболотова. — "Свобода, права народу, людини"! Які деспоти й паразити ради цих прекрасних гасел відмовлялись коли од свого панування, від змоги камандувати, насилувати, мучити, убивати? Коли? Хто?

І вона аж перехилилась, бідна рибка, до Іваненка і з такою ненавистю встромила в нього розгорнені очі богині, що в нього в грудях пробіг знайомий холодний, тоскний тьохк і мигнула, як миша, в мозку сива голова Марка. Він не встиг відповісти, як Заболотова, немов схаменувшись, одхилилась і стриманіше продовжувала:

— Таких прикладів нема в людській історії. Але прикладів того, як деспоти в ім'я прекрасних лозунгів, лозунгів і свободи, і права, і щастя людей, завдавали їм і тепер завдають лютих страждань, було і є стільки, що... А, що говорити! Та візьміть хоч би.. ну скажімо, Гітлера. Згадайте його гасла вселюдського щастя. А що він виробляв з нами, га?

Та деспотам мало фізичної влади над своїми підданими. Вони потребують ще й духового упокорення їх, духового зганьблення, духового знищення їх. Вони примушують людей плювати собі в душу, ганьбити найсвятіше своє, робити найогидніші злочинства проти себе й людей — з криком слави деспотам. Я знаю одну жінку, мою близьку приятельку, яка

була змушена нацистами бути аґенткою їхньої таємної поліції, ну, по нашому кажуть, їхньою сексоткою. Змушена була страхом за життя своєї матері і сина. Вона була дуже гарна, і нацисти примушували її своєю красою приваблювати їхніх ворогів і потім видавати їм. Вона почувала до самої себе й до своєї краси таку огиду, що в пароксизмі цієї огиди обмазала все лице своє сірчаною кислотою. Вона думала, що, знищивши свою красу, ставши фізично огидною, вона таким чином звільниться від своєї страшної моральної ролі. Але деспоти зрозуміли це й убили її, матір та сина. Так ви хочете, щоб такі владарі світу, ради нашої свободи й якоїсь там трудової колектократії та миру на землі, відмовились від свого... права (— хе! "права!), від своєї влади над тілами й душами мільйонів рабів, від змоги їх катувати й убивати і за це мати ще славу героїв, вождів, добродіїв людства? Так? Так?

І вона знову перехилилась до Іваненка, блискаючи проти світла згори .мокрими від захоплення очима. Степан Петрович аж руку злегка підняв, немов захищаючись і силувано посміхнувся.

— Але ж це не я хочу "якоїсь там" колектократії, а європейські наївні демократи чи соціялісти...

— Вибачте, я захопилась, — бовкнула Заболотова і провела рукою по чолі. Потім ніби аж злякано, допитливо зиркнула на журналіста, кореспондента "Правди", і з кривим усміхом сказала:

— Ви не подумайте чогось іншого ніж те, що я сказала . .. Дайте мені чарку лікеру й цигарку. Я мушу трохи заспокоїтись. Ці спомини мене раз-у-раз так хвилюють, що я починаю говорити дурниці...

Степан Петрович похапцем налив два келішки й один із них підніс Олені Вікторівні, а другий сам узяв. Вона мовчки зараз же перехилила в рот рідину й витерла губи хусткою. Потім так само мовчки взяла з піднесеного портсигара цигарку, і обоє закурили. І в той же час обоє, стараючись бути яко мога байдужішими, кидали одне на одного непомітні, але допитливі погляди: що саме хотіла сказати одна і що саме з сказаного зрозумів другий.

Нарешті Степан Петрович порушив мовчання, яке вже почало ставати небезпечним:

— Так, так, ці питання хвилюють мільйони людей. І примушують їх не тільки говорити, але й робити дурниці. От, наприклад, ваш "слуґа уніжони", як кажуть поляки. Я ради цих питань зробив одну дурницю,-з якої не знаю, як вийти. Я прийняв доручення редакції моєї газети проробити одну анкету, а саме: спитати думку різних радянських людей про оцю ідею трудової колектократії, як засобу встановлення миру на землі, миру соціяльного й інтернаціонального. Я зробив першу спробу з вами, але бачу, що взяв на себе дуже трудне завдання.

— Не робіть цього! — раптом гаряче і навіть немов би аж злякано вирвалось у Заболотової. Та вона зараз же схаменулась і поспішно пояснила:

— Вас можуть не так зрозуміти й можуть вийти різні непорозуміння, прикрощі для вас та й для інших. Ви ж бачите, як я погано вас зрозуміла. А таких дурнів, як я, є багато.

Степан Петрович безсило повів руками.

— Вже не можу відмовитись. Пропало. Мушу робити далі. Я дякую вам за вашу ... турботу за мене й пораду, але... будемо сподіватись, що я не нароблю дурниць.

Олена Вікторівна нічого не відповідала, тільки часто й сильно затягалась цигаркою. А Степан Петрович, помовчавши, немов би на виправдання необережно взятого на себе доручення, заговорив знову:

— Коли ж, знаєте, спокуслива ідея, і хочеться знати, як наші люди поставились би до цієї чергової фантазії мрійників. Ви ж вдумайтесь, що вони проповідують: знищення на землі війни, навіки знищення цієї страшної хвороби, на яку тисячоліття хворіє людство. Досягти того, щоб на землі запанував мир, але не той "довгий і твердий мир", про який увесь час говорять світові політики, а просто мир, вічний мир, соціяльний і міжнародний, навіки мир між людьми!

І Степан Петрович напівгумористично, напівурочисто підніс руку догори і потряс нею. І зараз же підхопив сам себе:

— І то ж, мовляв, яким способом: способом визволення сотень мільйонів працівників од залежности, од поневолення, експлуатації, як фізичної так і духової. Способом, як вони кажуть, всебічного визволення людства! Що це — жарт, га? Досягти того, щоб не стало найманої праці! Колись, кажуть вони, поневолення людини людиною мало форму рабства. Людство визволилось із нього. Поневолення прибрало форму кріпацтва, февдалізму. Людство визволилось із цієї форми. Тоді настала форма капіталізму й найманої праці. Невже людство, кричать колектократи, не визволиться і від цієї форми? ? І категорично запевняють: визволиться! Наймит зникне на землі так само, як зник раб. Наймана праця буде вважатися так само за злочинство, як вважається по культурних країнах праця дітей або рабів. І тоді, розуміється, зникне поділ людей на

кляси, на держави. Війна стане непотрібна, бо хто ж і за що ж буде воювати? Настане єдина безнаймитська Федеративна Республіка Землі! І тоді тільки зможе бути тільки той Єдиний Плянетарний Уряд, про який так гаряче і так безсило говорять західні політики та інтелігенти, не знаючи, яким способом його можна створити. Його може створити тільки трудова колектократія! От вам перспективочка! Приємна, га?

І Степан Петрович невідомо, чи з гумором, чи з хвилюванням аж вирівнявся весь. А Заболотова мовчки й пильно дивилась на гарне, почервоніле лице кореспондента, мимоволі зачіпаючись весь час на мить поглядом за три червоні шрамки на лівій щоці.

— І ви... чи то пак: і європейські демократи серйозно вірять, що їхні капіталісти так захопляться цією перспективочкою, що віддадуть свої фабрики, банки, лятифундії робітникам? — з неохочим ' усміхом спитала Заболотова.

— Колектократи кажуть, що вони не тільки вірять, а знають, що це так буде. Капіталізм доживає свою історичну епоху. Настає нова форма людського господарства. Іде колектократія, трудократія. Ідея її, кажуть вони, носиться в повітрі плянети, і вже то тут то там знаходить свій вираз. Наприклад: деякі робітничі синдикати в Бельгії вже висунули вимогу знищення найманої праці. По багатьох країнах, та навіть у самій Америці, країні приватного капіталізму, ростуть кооперативи, ця початкова форма трудової колектократії. Та що більше, Олено Вікторівно: сам римський папа вже проголошує в загальній формі ідею трудократії чи колектократії, а за ним французькі єпископи. Вони одверго виступають проти капіталізму й проголошують соціяльну справедливість, знищення СОЦІАЛЬНОГО утиску, нерівности, навіть, здається, привласнення продуцентам, себто робітникам, продукту їхньої праці. Сам римський папа! Га? Чого ви більше хочете? Чи не є це 1 доказ народження нової ідеї й росту її в людстві?

— А війна? — тихо кинула Олена Вікторівна.

— А, війна... Так, це така сила, яка уб'є все на землі. Через те колектократи так і виступають проти неї. Поки війну не убито, всі заходи людей на мир і краще життя безсилі. Вся увага, всі заходи, кажуть вони, політиків, учених, поетів і простих смертних кожної країни повинні бути спрямовані на знищення війни навіки.

Отже, як, на вашу думку, Олено Вікторівно, поставляться радянські люди до цієї концепції, коли я буду їм викладати її, га? — з тим самим усміхом чи то легкої насмішки, чи хвилювання в устах і очах спитав Степан Петрович.

— Не знаю ... — сухо і стомлено сказала Заболотова. — Звідки я можу знати? Довідаєтесь самі. Я тільки знаю, що ви... — вона хотіла сказати: "наївний ідеаліст" і сказала, щоб сказати щонебудь приємне: — ...ви взяли на себе велику й, може, корисну справу.

— Правда? — щиро зрадів Степан Петрович і з радости взяв її руку й поштиво, мало не побожно поцілував її. Олена Вікторівна не противилась і не відняла руки, яку, правда, бідний ідеаліст зараз же з тою самою поштивістю випустив.

— А тепер давайте спати, — сказала Олена Вікторівна, — я почуваю себе трошки сонною...

— З охотою, з охотою! — поспішно згодився Степан Петрович і зараз же погасив велику лямпу на стелі. Там зосталось невеличке фіолетове світло, яке ледь-ледь розсівало густу тьму. Іваненко виліз на свою кушетку і навіть не глянув униз, щоб не бачити, як буде роздягатись "грецька богиня". Скинувши піджак та черевики і поклавши їх на полицю, він

обережно, щоб не рипіти пружинами над головою богині, ліг і прикрився ковдрою.

А "богиня" вже лежала горілиць і дивилась широкими очима в фіолетову темряву купе. Лежала й уперто силкувалась розгадати загадку, піднесену їй емґебістом Белуґіним і кореспондентом Зінчуком. В чому тут річ? Що має значити ця нещасна анкета? Адже малій радянській дитині повинно бути ясно, що це — справа підозріла, що бідного наївного кореспондента "ті" ловлять у свої прокляті сіті. "Мир, свобода, знищення експлуатації, найманої праці, влада робітників, трудова колектократія". Де? В царстві насилля, гніту, експлуатації, влади деспотів? Лено, що коли цей наївник буде провадити цю анкету і провадити її так, як він це робить,, то він сам на себе дасть стільки доказів своєї "контр-революційности", що його в перший же день, ЯК ВІН вернеться до Москви, розстріляють або в найкращому випадку, зашлють на вічні каторжні роботи. Бо кожний же анкетований ним так перелякається цих страшних питань, що наклепає на нього, щоб себе врятувати.

Добре. А що їй робити? Що вона повинна сказати Бєлуґшу? Переказати так, як було, себто переказати той тон, той блиск очей, ту ледве приховану симпатію Зінчука до тез анкети, — це значить подати МДБ перше кільце того ланцюга, який сам собі кує нещасний наївник і який його потягне до Сибіру або до "етєнки". А не подати, сховати, це ж те саме питання мук і смерти матері, сина й самої себе. О, Боже, що ж робити? ?

Ну, добре: закохати його в себе, закохати так, щоб готов був життя своє віддати за неї, і вимагати імгнем того життя, щоб кудись утік, сховався, зник? Але куди ж він може втекти від МДБ? Це — так само неможливо, як киненому в море втекти від води. Його за кілька днів знайдуть і тоді вже будуть мучити так, як тільки "вони" вміють це робити.

Крім ТОГО: ВІН ні разу не сказав "ніч", і їй не довелось одповідати йому "ранок", як наказував Бєлуґін. Але добре це, чи погано для Зінчука? І що мають значити ці два слова? Що це пастка, то це ясно. Але в чому саме ховається небезпека? І як попередити його, щоб він нікому не казав тих страшних слів? І взагалі, як їй бути, як? ?

Олена Вікторівна в тузі перевернулась з боку на бік і так стомилась, що нарешті аж здивувалась сама собі: "Та чого я, Боже мій, за цього так турбуюсь?

Чим він мені такий ... не байдужий? Мало я їх передала їм? Ну, хай ще одне злочинство лягає на мою душу. І хай цей провадить собі свою анкету, не дитина ж він,, справді, повинен же він розуміти, хто і для чого йому дав її. Але хто, дійсно, дав?"

І це знову була загадка. Цей бідолаха каже, що дала, редакція "Правди". Але ж редакція сама, без доручення вищої інстанції не могла організувати таку страшну, "контрреволюційну" анкету. Про неї повинно знати Політбюро, себто Сталін. Отже, виходить, сам Сталін проти себе таку пропаґандивну анкету затіяв? Який абсурд! Але що ж у такому разі вона має значити, що?

Невже Сталін, чи Політбюро, справді хоче довідатись,, як поставились би радянські люди до таких небезпечних питань? Чи щоб знати, як реаґувати, коли б висунулось на світовому форумі питання референдума всіх народів про колектократію? Невже це можна припустити?

І Заболотова знову перевернулась на другий бік, знову думала, знову намагась перестати думати й заснути^.

А над нею так само з розплющеними на пітьму очима лежав "нещасний наївник" і теж намагався розгадати, загадку: хто власне була ця жінка? Коли перед ним не було того милого, хвилююче гарного лиця, тієї зворушливої дитячо-жіночої губки, він міг тверезіше, спокійніше думати.

Ну, так: що вона не сексотка, не партійна, не агентка. МДБ, це — ясно. Але що вона і не безпартійна, то й це ясно. Та більше: вона — термітка. Може, не організована, не втягнена в їхню банду, але духом вона — термітка. Принада зробила свою дію: з якою ненавистю-й огидою казала про неможливість згоди капіталістів на колектократію. І яке наївне, "кричуще" мовчання про Сталіна і комуністів. Бідненька, вона й досі не знала, що мовчання іноді говорить більше, ніж слова.

Але чи, дійсно, вона — термітка? Коли б була справжньою терміткою, вона б не турбувалась за нього, комуніста, партійця, її активного ворога. А то навіть радила бути обережним. Чи, може, особиста симпатія виникла? Мила, люба жіночка!

Але, Господи, що ж з нею тепер робити? Невже ставити її на список термітів? Невже віддати її на страждання? Ні, це — неможливо. Насамперед, вона нічого такого термітського не сказала. Навпаки: вона виявила ненависть до нацистів, капіталістів, узагалі до ворогів трудящих. Мовчання її? Але його можна різно трактувати. На щастя, якась сила стримала його сказати їй термітський пароль. Вона, розуміється, його не знає і на "ніч" не відповіла б "ранок". А все ж таки, хто знає, може конструкція його фрази за словом "ніч" так склалась би, що вона просто машинально відповіла б "ранок". І тоді що? Термітка? Казати їй другий раз? Провокувати ще раз? А потім тягти її на список страждання?

Ні, ні, вона — жодна термітка! Вона — проста радянська, безпартійна, невинна, льояльна громадянка, і годі про це. Спати, спати, спати!

Але сон не йшов. Потяг воркітливо гуркотів колесами; гойдалась іноді, як дитяча колиска, кушетка; внизу десь давно вже спала мила, чиста богиня, а йому сон не йшов. Замість нього, знову налізали думки про анкету, Бєлуґіна, Дев'ятого, про родинне драматичне засідання, знову тривога й страх стискували серце. І під цим тиском навіть образ грецької богині блід, одсувався вбік, робився звичайним образом людини, яка при відповідній ситуації, при її наляканому егоїзмі може як не схопити тебе за горло, то віддати тебе тим, які теж через наляканий егоїзм закатують тебе. Які ж тут1 можуть бути ніжні сентименти? Себе рятуй, от що.

І знову, як майже щовечора, з якихось закапелків мозку висунувся образ сивої страшної голови з гострим поглядом лютої ненависти й нечутно зашепотів: "Замучимо, замучимо, замучимо" ...

Степан Петрович, боячись зарипіти пружинами, повернувся на другий бік і вперто став слухати ритмічний гуркіт вагона. І не зчувся, як заснув. Але образ брата й у сні не зникав. Іваненкові снилось, що він у якомусь зоологічному саду ходить од клітки до клітки й дивиться на звірів. Ось зебра. Шкура в неї в таких смугах ніби вона в старовинному купальному смугастому костюмі. Вона простягає до нього голову й шепоче: "Придивись, придивись, придивись!" Він швидко відходить од неї, переходить до другої клітки. Там двоє зелених папуг з жовтими шапочками на головах і крючкуватими дзьобами, подібні до двох містечкових євреїв у жовтих ярмулках. Вони повертають до нього голови й теж шепочуть: "Замучимо, замучимо, замучимо".

Степан Петрович прокидається від такого чуття жаху, яке буває тільки у снах, і лежить, не заплющуючи очей, боячись заснути.

Надранок він усе ж таки знову заснув і прокинувся тільки тоді, коли в купе вже було багато сонця, а посеред нього стояла "богиня" й докінчувала упорядковувати своє ніжно-каштанове волосся. Помітивши його здивоване, підведене лице, вона засміялась і весело сказала:

— Е, який же ви — сплюх! Хутко вставайте, я голодна, підемо снідати. Злізайте з вашої височини, не бійтесь, я не буду на вас дивитись, я буду розглядати українські пейзажі, бо ми ж уже, здається, в'їхали на, територію України.

І вона сіла на кушетку лицем до вікна. Степан Петрович, слухаючись її, швиденько вдягся, вихопив із валізки несесер з приладдям до вмивання та гоління,' легко стрибнув з кушетки й перейшов до вбиральні. Коли він поголився, умився, припудрив шрами на щоці і вийшов у купе, Заболотова все так само вірно сиділа лицем до вікна і повернулась тільки тоді, коли Іваненко, сховавши свій несесер, привітався до неї. Вона живо й радісно простягла йому свою руку й сказала:

— Доброго ранку! Як спали?

— Чудесно!

— Зразу заснули після нашої розмови?

— Моментально. А ви?

— Так само. Такі розмови дуже корисні проти безсоння, коли воно в кого є. Але дивіться, дивіться: дерева в цвіту! Це ж

весна. Це ж усе таки весна, що б там не було. Правда? І ми, очевидно, вже на Україні. Бо тільки на Україні так рано цвітуть дерева! Як прекрасно!

Степан Петрович подивився не на дерева, а на неї, і відчув просто вибух захоплення від вигляду цього чудесного обличчя. Воно тепер було ледь-ледь рожеве, як ніжний білий мармур при ранішньому сонці, а очі були такі чисті, невинні, привітні, а нижня губка така лукава, що Іваненкові треба було зробити над собою велике зусилля, щоб не вхопити її в обійми. Вчорашньої, втоми, нервовости, дражливости й сліду не лишилось. Навіть ЇЇ чорна сукня не була помітна, (правда, ту чорність жалоби зм'якшувало біле мереживо жабо).

— Ну, ходімо снідати? — вхопила вона його за руку вище ліктя й потягла з купе. Степан Петрович: знову аж скорчився всередині від зусилля стримати бажання притиснути її до себе всім тілом.

У вагоні-ресторані вони сіли біля вікна одне проти одного і, дивлячись то на себе довгими поглядами, то на пейзажі, що розсотувались, як на екрані, поза потягом, говорили про все зовнішнє, зверхнє, що підверталось під погляд чи думку. А вчорашнього не торкались.

Говорили вони й сьогодні по-українському і Степан Петрович один раз, коли на них озирнувся пасажир і майже вголос сказав своїй сусідці: "Українці!", помітив, що він говорив весь час по-українському і, головне, не помічав цього. Коли б він не їхав з такою місією на Україну, така демонстрація мови могла б бути для нього небезпечна. Але тепер вона, ця бідна мова, була йому дозволена, законна, потрібна, чорт забирай!

Та коли вони вернулись у своє купе, а надто, коли в пейзажах з'явились білі хатинки, білі, чистенькі, рідні, давні-давні, Іваненко раптом притих, замовк, немов би аж похмарнів і декілька разів навіть не розчув, що казала "богиня". Вона скоса, з деяким непорозумінням зиркала на нього й нарешті перестала звертатись. А він сидів і все так само мовчки водив очима по розсотуваних за вікном вагона картинах фільму. І нарешті, криво посміхаючись, тихим, рівним, майже безживним голосом, проговорив, чи то до Заболотової чи про себе:

— Україна.

Заболотова повернула до нього лице і він додав у її великі, розгорнені на нього очі:

— П'ятнадцять років не бачив...

Він не додав їй ще того, що серце йому так дивно завмирало і тілом проходили хвилі такого чудного почуття, що хотілось одвернутись і заплющити очі, в яких гаряче накручувались сльози. Сльози в нього, комуніста, антинаціоналіста! Це було безумовно глупо й смішно, але цей стан був такий і болючий, і солодкий, і несподіваний, що він нічого не розумів.

Він підвівся і, удаючи, що чогось шукає в кишенях пальта, одвернувся від Олени Вікторівни і сильно, сер^ дато витер ребром руки очі. Коли він знову сів і обоє закурили, той стан трохи притих. І раптом йому згадалось, що щось подібне в нього раз сталось у молодості, коли він після дворічного сидіння в одиночці царської тюрми, вийшов під час революції на волю й почув у товариша в хаті гру на бандурі й пісню "Зоре моя вечірняя". Тоді так само стало гаряче очам, так само грудьми пройшла болюче-солодка хвиля. Тільки тоді він одверто,

сміючись і не соромлячись, заплакав. Та тоді сльози були зрозумілі і йому і його товаришам: два роки він не чув голосу близьких людей і музики. Та й нерви були вимучені тюрмою. А тепер? Комуніст, сек-сот-осназ, друг Дев'ятого, в доброму здоров'ї. Чого раптом розкис? ?

Він знизав плечима, випростався і весело заговорив до Олени Вікторівни. Вона, все так само пильно й непомітно зиркаючи на нього, відповіла теж весело й майже безжурно.

Та от знову, дивлячись у вікно на знайомі давні-давні картини, він потроху почав затихати й зовсім замовк. А хтось за нього знову не думав, а якось бездумно дивувався й питався: "Та невже, справді, це Україна? Невже це той загублений, заборонений рай, де було колись щось невимовно-ніжне, запашне, хвилююче, рідне-рід-не? ? І невже він, справді, їде туди?"

І тільки тепер якось одразу виразно "побачилось" йому, що він за всі ці п'ятнадцять років ніколи не допускав до себе от такої як тепер уяви України, вона була в ньому заборонена ним самим, вона була замкнена, небезпечна, ворожа всьому його новому існуванню після отої катастрофи з Марком.

І раптом йому, невідомо як і через що, виринула з підсвідомости картина: Маріїнсько-Благовіщенська вулиця; ранній ранок; троє жандармів і він посеред них. Вони садовлять його в тюремну карету. А на тротуарі стоїть якийсь сільський хлопець з розрізаним жовтогарячим кавуном у руці й злякано-роззявленим ротом, спрямованим на жандармів. Чого неодмінно цей маленький епізод, цей хлопець і кавун?

Але за цим друга картина. Липень. Поле. Паперовий сухий шелест вівса. Фіолетові колючі чашечки-келішки будяка. Овес

— рябий, як лице у віспі. А там далі позачісувані чуби копиць сіна. Баньки конячого гною в кодіях межі. Телеграфні дроти, як нотні лінії без нот. І пекуче-пекуче сонце.

А за цими картинами почали розсотуватись інші та інші, неначе розірвався мішок, у якому їх було затиснено, і вони тепер одна по одній вислизували й вислизували. Щоб спинити їх, він затикав дірку поглядами на богиню, розповіданнями, навіть легесеньким фліртом. Але, на біду, сама богиня, чи то навмисне, чи ні, почала ту дірку розривати своїми запитаннями: а з якої він области України? А чи любить він українські пісні? А чи любить він запах конопель у леваді? А чи... І так без кінця. І за кожним запитанням знову набігала болюче-солодка хвиля, і сексотосназ робився маленьким, маленьким. Це було і смішно, і глупо, але ні сексот, ні член Верховної Ради, ні навіть друг Дев'ятого з тим ідіотством уже не могли боротись. Це була якась просто фізіологія, як, наприклад, згага в пустелі, з якою ніякими філософуваннями, умовляннями, соромленнями й загрозами ніякі комуністи, сексоти й члени Верховних Рад нічого вдіяти не можуть.

І коли вони надвечір під'їздили до Києва, і здалеку так само заблищали проти вечірнього сонця вікна високих будинків, як вони блищали двадцять років тому, в Степана Петровича вибухла така ніжність, що він ухопив руку Олени Вікторівни й покрив її поцілунками. Вона другою рукою ніжно гладила його волосся і чудно, не то сумно, не то зворушено посміхалась.

Розділ 7

Миколі Сидоровичу Бєлуґіну випав Іваненківський день. Спочатку з самого ранку несподівано, без ніякого запрошення, сам собою заявився Євген Іваненко. Микола Сидорович був настільки здивований і зацікавлений, що навіть не довго примусив чекати "попа" в чекальній кабінці. Бідний "піп", видно,

був такий схвильований, що спочатку навіть не міг говорити. Він весь час якоюсь синенькою ганчіркою (замість хустки) витирав червоНо-іржаве лице, і очі його злякано, витріщено не відривались од начальника, а нижня губа безпорадно, мокро звисала.

Щоб підбадьорити його й показати, що в ньому, Бєлуґіну, нічого страшного нема, він запропонував Іванен-кові цигарку. Той тремтячими пальцями взяв її й покірно, невміло закурив, хоча сам тютюну ніколи не вживав.

— Ну, я вас слухаю, громадянине, — сказав Бєлуґін. Отець Євген раптом закашлявся від диму й винувато крізь кашель посміхнувся до Миколи Сидоровича.

— Вибачте, я зараз ...

І, держачи цигарку далі від лиця, він напружився і трудно проговорив:

— Я прийшов, товаришу, до вас, щоб зробити вам заяву ... Я й мрї брати... — він на якусь мить зупинився, і нижня губа його знову безсило одвиела. — Вибачте, я... Одно слово, ми всі вважаємо, що наше священство не є послідовне, що... Не всі, розуміється, а декотрі священослужителі. Коли ми молимось за нашого Богом посланого нам вождя, то повинні... захищать його всіма силами. Так ми думаємо. Охороняти його від усяких замахів і навіть злих, гріховних помислів, пресікати їх у корені...

Власні слова трохи підбадьорили о. Євгена, а надто схвальне похитування головою товариша начальника. І він навіть ще далі від себе відвів руку з цигаркою і вже складніше продовжував:

— Ми думаємо, товаришу, що треба зобов'язати всіх священиків використовувати свою духовну ... (він трохи не сказав "владу")... свій духовний вплив над віруючими і викривати у заблудших їхні тайні злі наміри супроти Богом посланого нам вождя і його помічників. Наш обряд сповіді повинен бути у захист нам і для поборення лукавих. І я вам заявляю, товаришу, що я не пожалію рідного брата чи сина, коли він на сповіді перед самим Богом виявить мені свій гріховний задум проти нашої Богом посланої влади. Я не буду умовляти його, я просто не дам йому розгрішення гріхів його і видам його в руки законної влади яко страшного злочинця проти волі самого Бога.

— Оце мова справжнього радянського священика! — навіть жвавіше, ніж звичайно, сказав Бєлуґін і аж посміхнувся, розсунувши синюваті губи й показавши занадто білі зуби. ("Це буде великий козир проти Клімова!") — Я неодмінно доведу вашу пропозицію до відома нашої влади і будьте певні, товаришу (він сказав не "громадянине", а "товаришу"!), що вона буде оцінена за її вартістю, а авторів її визначено як вірних синів радянської СОЦІАЛІСТИЧНОЇ батьківщини. Спасибі, товаришу!

І він аж підвівся, аж вийшов з-за столу й простягнув руку о. Євгенові. Той хапливо поклав цигарку в попільничку на столі, схопився й гаряче потиснув простягнену руку. Бєлуґін урочисто сказав:

— Радянська влада ніколи не була й не є проти релігії. Вона була й є тільки проти тої релігії, яка не виконує приписів Бога, яка йде проти його посланців, яка повстає проти законної влади. "Несть власті, аще не від Бога", говориться в самій Євангелії. А надто така влада, як радянська, яка встановила в себе рівність, братерство, любов між людьми, яка творить соціялізм, себто щастя на землі.

Отець Євген схвильовано, згідливо і радісно хитав головою. І коли Бєлуґін навіть ще раз потиснув йому руку й подякував, він вийшов із кабінету в страшний коридор з кабінками без того підгинання колін, з яким ішов до кабінету. А вийшовши після всіх процедур охорони з будинку МДБ, він ступав твердими певними кроками асфальтом тротуару й поглядав на небо, на людей, на дерева в весняних буруньках оком майже переможця і власника, — тепер йому ніщо не було страшне, тепер бідна, хвора, замучена страхом і хворобою Клав дія зможе не тремтіти ночами, ждучи арешту; тепер можна буде викласти з наготовленої до нальоту "чорного ворона" валізки сорочки й штани, які так уже були потрібні для зміни. І синові до Ленінграду можна буде написати шифром, що небезпеку відсунено, хай бідний не труситься там. І спасибі любому Степанові за пораду!

Потім, після прийому інших "клієнтів", настала черн га Катерини Іваненкової. Микола Сидорович сам її викликав (наказавши їй, розуміється, ні одній душі не казати, куди її кличуть).

Він мусів енергійніше взятися за цих проклятих Іва-ненків. Клімов уже використовував проти нього справу Марка і Степана. Його, Бєлуґіна, уже потихеньку, пошепки, натяками виставлялось "там", вище, трохи не протектором цих людей, а ще більше цих ідіотських "термітів". "Там", треба думати, розуміють цей абсурдний наклеп. Але Клімов має своїх протекторів, і йому вже давно хочеться посісти його, Бєлуґіна, місце. Отже що йому коштує в слушний момент щдкинути 'йому, Бєлуґіну, під ноги лушпайку дині, на якій би він посковзнувся? А справа цих Іваненків та зв'язаних з ними "термітів" і може послужити за ту лушпайку.

Такі ідіоти як цей, наприклад, піп і тисячі інших, що проходять через його руки, трусяться від страху й думають, що

енкаведисти чи емґебісти то якісь нелюдські істоти, якісь з природи своєї жорстокі, тупі, жадні до крови й мук людей потвори. А того ці ідіоти й не1 знають, що ці потвори самі щоночі тремтять і ждуть "чорного ворона". Ідіоти не знають, що "потвори" м у с я т ь бути жорстокими, безмилтсердними катами, коли хочуть, щоб їх самих не катували такі самі потвори. І що більша небезпека для потвори, то більша його жорстокість і нелюдськість.

Так само вони не знають того, що й емґебісти мають свої прикрощі, страждання. А коли б ідіотам сказати, наприклад, що він, Бєлуґін, має язву шлунку, що жінка, його зраджує, що діти його півкретини, що він нещасніший за всіх радянських ідіотів, то вони просто не повірили б. Вони не можуть зрозуміти, що енкаведист чи емґебіст ризикує своєю свободою й життям, коли виявить якесь милосердя, що ці почуття для нього злочинство і грізна небезпека. От вияви він, Бєлуґін, якунебудь м'якість, поблажливість, навіть якунебудь крихітну жалість до якогонебудь "клієнта", і вже йому самому велика загроза. Бо звідки він може знати, хто цей "клієнт"? А може, він підісланий таким самим іншим начальником секретного відділу МДБ сексот, провокатор, який зараз же донесе на нього, Бєлуґіна, про його поблажливість, слиняйство, ухил?

І тому, коли до кабінету було впущено Катерину Іваненкову, Бєлуґін зустрів її з тим самим холодним, безживним виразом біло-сірого лиця, з яким приймав усіх покликаних.

Катерина Іваненко не виявляла такого тремтіння, як. брат її чоловіка. Навпаки, здавалось, що вона ввійшла з якимось викликом, бо вся її висока постать в сірому пальті, наче в шинелі, була сильно, по-солдатському випростана, голова закинена назад і з-під синього незграбного капелюшка якось загонисто стирчали на обидва боки чорні підгорілі на кінцях і теж по-солдатському закучерявлені пасма волосся. От тільки

очі якось чудно, застигло ходили в орбітах з боку на бік як попсовані й не кліпали. Навіть коли вона сіла на показаний їй стілець, вона не зразу почала дивитись нормально.

Без усяких передмов Микола Сидорович зараз же почав:

— Я викликав тебе, товаришко, в дуже важливій для нас усіх справі. Як тобі напевно відомо, ми одержали від брата твого чоловіка, Марка Іваненка, листа, адресованого братові Степанові. Ти знаєш про це?

Катерина Семенівна, немов нарешті вхопивши, про що йде мова, швидко захитала головою:

— Так, так, знаю.

— Так от, у тому листі є згадка про те, що ви ніби даєте поміч якимось термітам, себто контрреволюціонерам, зрадникам, ворогам народу.

— Але ж то лист божевільного! — з криком вирвалось у Катерини.

Бєлуґін зробив невиразний рух бровами:

— Ну, це хто зна, чи був він божевільний, коли писав того листа. Божевільний не міг би так послідовно писати про свою організацію.

— Та в нього жодної організації немає! — знову скрикнула Катерина.

— А ти звідки маєш таку інформацію? — зараз же вхопився Бєлуґін. — Хто тобі дав такі дані про них?

— Ніхто не давав жодних даних. Просто думаю, що ніяких термітів узагалі немає.

— Ага, тобі, може, хочеться навіть, шоб ми й жодних розслідувань не робили?

— Ах, горе! Що не кажу, то все не так! Я зовсім не це хотіла сказати. Та в тій же справі мій чоловік поїхав робити це розслідування, ловити цих проклятих термітів, якщо вони є . . .

— Ага, ловити? Як же можна"ловити те, чого нема?

— Та я ж хотіла сказати: ловити, якщо вони є. Правда, товаришу, ви говорите зо мною так, наче я чи ми в чомусь завинили... Ми — старі партійні робітники, ми більше двадцяти років працюємо в партії, мій чоло^ вік є...

— Так, так, я все це знаю. Але я знаю й такі приклади, коли люди працювали в партії більше сорока років і все ж виявились нашими лютими ворогами, провокаторами, зрадниками, запроданцями буржуазії. Мій обов'язок бути на сторожі, пильнувати. Ти, як партійна людина, повинна це розуміти й не пирскати на мої запитання, а помагати мені розслідувати цю справу. Так само ти, як комуністка, повинна розуміти, що в питанні охорони радянської влади, як борця за світову революцію, не може бути жодних родичів, братів, чоловіків, дітей, батьків. Революція і СОЦІАЛІЗМ повинні бути вище за все.

— Я цілком згоджуюсь, і ми це доказали, коли п'ятнадцять років тому видали нашого родича радянській владі.

— Знаю. І хвалю. І тому радянська влада й виявила та й виявляє вам свою прихильність. Здається, ви не можете ні на що скаржитися. Ви живете так, як на Заході буржуазні міністри не живуть. Але тепер на вас кинено тінь. Треба цю тінь усунути. Так, — товариш Степан поїхав на Україну в цій справі. Йому це дозволено і доручено. Але як на ньому лежить тінь, то треба, щоб круг нього все було чисто й ясно. Він складе справоздання про виконання доручення, але треба, щоб ми з інших джерел мали підтвердження цього справоздання. І з таких джерел, яким би могли вірити. Ти е одне з них, товаришко Катерино.

Товаришка Катерина знову широко розкрила очі, які зараз же сліпо застигли.

— Я?! — злякано й розгублено хрипнула вона.

— Так, ти, — твердо й суворо підтвердив Бєлуґін. — Ти повинна давати нам усі дані, про які ти довідаєшся в цій справі чи то від чоловіка, чи від його братів, чи від кого іншого. І давати правдиво, точно, не ховаючи нічого, як би це кому не загрожувало. Чуєш? Не пробуй лукавити, ми маємо змогу перевірити кожне слово. І пам'ятай, що найменша твоя нещирість буде на шкоду тобі самій, твоїм дітям, чоловікові, усім близьким твоїм. Про цю нашу розмову й про це доручення, яке я тобі даю, ні одна душа, звичайно, не повинна знати. Розумієш? Це державне доручення, а наша радянська держава не любить жартувати. Ти повинна це знати. Приймаєш це доручення?

Катерина водила з боку на бік застиглими очима й мовчала.

— Приймаєш чи ні? — аж підніс голос Бєлуґін.

— Приймаю... — глухо витиснула з себе Катерина.

— Добровільно, чесно приймаєш?

— Добровільно, чесно.

— Я вірю. Ти можеш іти. Я знаю: товариш Степан у подорожі. Але будуть приходити його листи до тебе. Коли в них буде щось сховане чи важливе, ти повинна показати мені. І знов кажу: ми маємо спосіб перевірити, чи ти приховала якогось листа, чи ні. Коли нічого цікавого для нас не матимеш, являтись до мене не треба. Я тебе більше не затримую. До побачення.

І, не підвівшись навіть, він хитнув головою Катерині, яка стояла перед ним по-солдатському випростована, з широкими очима. Вона, нічого не сказавши, повернулась і вийшла з закинутою назад головою.

* * *

Після того Бєлуґін наказав ввести дочку Іваненків Марусю. Вона вся напружена від страху, сиділа в кабіні вже під час розмови матері з начальником секретного відділу і тоді, коли мати проходила коридором повз неї. Але жодна з них не знала нічого одна про одну. Напружена від страху але й з твердим наміром виконувати пораду дяді Сергія: бути слухняною без вагання, Маруся ввійшла до кабінету, весело посміхаючись і одверто, щиро, майже закохано дивлячись на страшного начальника. Так увійшла б небога до улюбленого дядя, що мав сказати їй щось приємне. Дядьо прийняв її сухо, гостро глянувши на неї чудно-живими чорними, очима, і кивнув підборіддям на стілець. Маруся легко сіла, заткнула під зелений беретик пасмо золото-пшеничного волосся й чекально виставила на дядя одверті, великі, сіро-зелені батькові очі. І вся вона була така подібна до Степана Іваненка, неначе він прислав сюди за себе свою підмолоджену копію. І копія привітно

посміхалась тими самими соковитими устами і дивилась так одверто, немов розчинила навстіж двері своєї душі. (Дивилась і думала: Ну, і дядьо ж цей "Колечка"! Не лице, а якась машкара з паршивого сірого, обгорткового паперу).

— Ти комсомолка? — раптом байдуже спитав Бєлуґін.

— Так, комсомолка! — охоче, майже радісно підтвердила Маруся.

— Студентка-юристка?

— Так, студентка-юристка.

Бєлуґін спустив очі на папір, що лежав перед ним, і щось черкнув на ньому олівцем. На Марусю це не зообило того враження, яке чогось робило на багатьох, примушуючи їх ще більше напружуватись чеканням і страхом. Підвівши голову, він сухо кинув:

— Ти нікому не казала про виклик тебе сюди?

— Мене було попереджено, щоб я нікому не казала.

І все. Точно, ясно, дисципліновано. Бєлуґін мимоволі на кілька секунд зупинив на рум'яному, майже дитячому лиці й навстіж розгорнених очах свій погляд.

— Так. Я викликав тебе ось в такій справі. Ти знаєш про те, що брат твого батька, державний злочинець, перед смертю написав листа, в якому розповідав, що твій батько і дядьки помагали й помагають ворогам комунізму й радянської влади?

— Знаю! — охоче хитнула головою Маруся.

— Що ти думаєш з цього приводу?

— Те, що й ви.

— А ти знаєш, що я думаю?

— Ні, не знаю. Але коли ви мені скажете, я буду знати й буду думати так, як ви думаєте.

Таксі' відповіді Микола Сидорович ще ніколи не чув і тому трішки отетерів-, як реагувати на неї? Коли це щиро, то це є вияв цілковитої, беззастережної відданости й довір'я і його треба прийняти відповідно. Коли це — зухвальство, нахабний глум дурної дівчини, то треба теж відповідно відгукнутись і то так, щоб усе життя пам'ятала, як жартувати з радянською владою.

Але як ні те, ні те Бєлуґіну не було ясно, то він тим самим сухим безживним тоном сказав:

— Ми ще не маємо точно визначеної думки. Ми робимо розслідування. І звертаємось до вірних, щирих комуністів за співробітництвом. Ми потребуємо точних, безсумнівних даних. Коли ці дані встановлять вину твого батька і дядьків, їх буде суджено і відповідно покарано. Коли дані доведуть їхню невинність, з них буде знято кинену на них тінь.

— Цілком справедливо! — твердо й рішуче хитнула головою Маруся.

Бєлуґін знову на момент зупинив на Марусі погляд. Вона вже не посміхалась, але очі були все так само довірливо, ясно розгорнені.

— Отже тобі пропонується помогти зібрати ці дані. Ти стоїш близько до цих людей, на яких кинено тінь.

— Яз охотою! — просто сказала Маруся. — Що я повинна робити?

— Ти повинна повідомити мене про все, що тобі стане відомо про цю справу, чи то з розмов у твоїй родині, чи з якихось листів, чи з висловів інших людей. Розумієш?

— Розумію.

— Само собою, ти не будеш нічого ховати, ні доброго,.

ні поганого. Що б не загрожувало твоїм родичам од твоїх даних, ти їх не будеш ховати. Ми маємо змогу перевірити, сховала ти чи ні, правдиві дані дала чи фальшиві. І коли б сховала, чи з фальшивила, ти зробила б велике зло справі соціялізму, а тим самим завдала б великого страждання самій собі й своїм родичам.

Маруся серйозно, але все ж таки одверто дивилась на начальника й згідно хитала головою. Коли він замовк, вона промовила:

— Я буду подавати тільки правдиві дані. Але коли я не буду мати ніяких даних, я повинна вас повідомляти?

— Ні, не треба. Але само собою, коли ти матимеш якісь дані про інших людей, ти, як вірна комуністка, повідомиш мене про

них. Наприклад, у твоєму студентському середовищі часто говорять про радянську владу, про уряд, про Сталіна. Нас цікавлять такі дані так само...

— Добре. Я й їх подаватиму.

Маруся трошки випросталась і спитала:

— Я можу йти?

— Почекай хвилинку.

Бєлуґін озирнув її постать: чепурний, кокетливий беретик хорошого зеленого тону (мабуть, закордонного походження). В тон йому — коротке весняне пальто, на руках зеленкуваті шкіряні рукавички. Цілковито європейський,, майже не комсомольский вигляд.

— Ти мови знаєш?

— Трохи знаю французьку й англійську.

— Любиш французьку літературу?

— Більше англійську.

— А радянську?

— Дуже люблю.

Бєлуґін ще раз уважно глянув на неї: занадто на все без зупинки, без вагання згідлива. Він підвівся й простягнув їй руку.

— До побачення. Сподіваюсь, скорого.

— Я теж!

І Маруся, міцно стиснувши своєю твердою ручкою мляву руку начальника секретного відділу, легкою ходою вийшла з кабінету. Тою самою ходою вона вийшла з будинку МДБ. І тільки коли пройшла далеко від нього, пішла повільніше і трохи немов стомлено. Зупинившись коло вітрини якогось магазину, вона аж заплющила на момент очі й трохи не сказала вголос: — Ну, от і сексотка!

І, постоявши ще трохи, пішла далі. Але1 легкої, швидкої ходи так само вже не було. Була, крім утоми, ще ніби й розгубленість в усій постаті: що ж тепер? Як же бути далі? Невже, коли мама скаже, що Сталін не бог, або що він погано говорить по-російському, то їй, Марусі, треба зараз же бігти й доносити отій сірій машка-рі? І коли вночі, в наслідок цього, приїде "чорний ворон" і вхопить маму, то вона, Маруся, повинна радіти?

Дядьо Сергій радив на все згоджуватись, усе приймати, в усьому виявляти себе найвірнішою приклонницею Сталіна. Ну, добре, вона виявила себе такою. А що ж він порадить робити далі? Ану? От, вона піде до нього і спитає: ну, як же...

В цю мить хтось іззаду вхопив її під руку й сильно потяг уперед. Маруся злякано рвонулась і повернула голову набік: побіч неї сміялась усіма своїми оголеними червоними яснами й дрібними та білими, як нерозквітлі пелюстки білого бузка, зубами, кирпата Фенька.

— Ху, як ти мене злякала! — з сердитим сміхом сказала Маруся.

Фенька задоволено зареготалась і від задоволення аж пошарпала руку Марусі.

— А чого ж ти так помалу як зо святими дарами плентаєшся? На лекцію спізнишся. Гайда швидше!

І потягла Марусю вперед. Буйне, кудлате волосся нічим не прикрите; якась сіра, куца, солдатська кохтина; лице рум'яне аж по вуха; загонисто задертий догори носик; очі вузюсенькі, лукаві, прудкі; і ці оголені, червоні ясна, утикані маленькими зубами, за якими червонів при сміху кінчик язика.

Вони вийшли на Червону площу перед Кремлем.

— Уй, Марусю! — раптом скрикнула Фенька й навіть зупинилась на мить. — Яку анекдоту я вчора чула!

І озирнулась в обидва боки й назад. Поблизу нікого з перехожих не було. Перед ними грізно сіріли височенні, як круг тюрми, стіни Кремля і, як величезні розмальовані цибулини, стирчали бані церкви Василя Блаженного. Біля стін ходили вартові з рушницями. На площі ніхто не зупинявся, це було заборонено, і рідкі перехожі йшли швидко. Фенька зараз же майже побігла вперед, тягнучи за собою Марусю.

— Швидше, швидше! А анекдота, Марусю, така: приїхав якийсь дядьо до Москви та забрався, як оце ми, аж під самі стіни Кремля. Йому, бач, казали, що за стінами Кремля живе Сталін та його Політбюро. От дивиться на ті стіни селянин та й сильно дивується. А по-г тім підходить до вартового й таємниче питає: "А на що це, товаришу, такі високі стіни в Кремлі? А товариш вартовий йому суворо відповідає: "Так треба. Щоб грабіжники через них не перелізли". А селянин питає: "А звідки:

звідти чи звідси?". Ти не дуже смійся, бо отой зразу догадається, про що ми говоримо.

Маруся прикусила губу, бо їй, дійсно, хотілось засміятись. Вона взагалі дуже любила дотепні анекдоти, а кирпата Фенька знала їх невимовну кількість і могла розповідати цілий день, надто про Сталіна. І коли вони завернули в бічну вулицю, Фенька зараз же прихилила свою голову до голови Марусі й забурмотіла:

— У громадянина спитали: "Хотів би ти побачити вождів?" — "З великою радістю", каже той. — "А кого більш усього?" — "Та більш усього хотілось би побачити вдову Берії на похоронах Сталіна".

І Фенька, вже не стримуючись, голосно засміялась. Але Маруся раптом згадала "сіру машкару" й озирнулась. Позаду йшло двоє солдатів у довгих шинелях.

— Ти сказилась, Фенько! — тихо сказала вона. — Позад нас ідуть кремлівські емґебісти.

— Хай собі йдуть хоч на той світ, я плювала на них з височенного дерева.

— Ну, знаєш, так не можна.

І Маруся звільнила свою руку з-під руки Феньки. Та аж свиснула.

— Фі-і. яка боязка стала! Боїшся, чи не сексотка я? Чи не побіжу доносити на тебе, що слухаєш непоштиві анекдоти?

Марусі раптом згадались слова дядька Сергія: "А ти знаєш, що я — не сексот? Нікому не треба вірити" І тут же сама собі додала: "А я хіба вже не сексотка? А що, як Фенька, справді, теж сексотка і розповість про що ми балакали? А я втаю? І, значить, я — термітка, ворог народу?"

Вона пильно, скоса глянула на Феньку. Та безжурно йшла собі й кокетливо поглядала на всіх чоловіків без різниці віку, — всі повинні були милуватись нею.

"Ні, яка вона там сексотка!"

І Маруся раптом узяла під руку подругу й голосно прошепотіла їй на вухо:

— Ти — просто дурненька, от ти що!

Фенька засміялась і задоволено труснула кучерями.

— Ну, от і помирились! А вони мене, падлюки, таки тягли в сексоти, то правда. "Ти, — казав мені наш районний пес, — послужи нашому великому Сталіну". "Добре, кажу, я йому послужу. От тільки почекайте, поки я виросту, бо я ж іще маленька".

— І не згодилась?

— Та ти сказилась?! Бути сексоткою?! Оце ще такої ганьби не мала! Та ще ж і страх який: на все життя ти їхня. Поки я не записалась, я ще можу викручуватись, не донссити, мовчати. А зробилась сексоткою, пропало: донось.

— А як я не маю на кого доносити? — злякано скрикнула Маруся.

— Як не маєш? Та круг тебе стільки таких, що тільки те й треба робити, що доносити. Он той студент не кричав "Слава Сталіну". А той професор сказав, що діямат не вічно існував, що були часи, коли люди ще не знали ні Маркса, ні Леніна, ні Сталіна. Хіба це — не злочинство? І хіба на цього професора не треба зараз же донести? І всяка порядна, розумна сексотка зараз же доносить. А як не донесе, то її вмить ліквідують, бо, значить, зрадниця. Тільки от таких дурних, як я, покищо не чіпають. А куди, наприклад, ділась Ніконова, або Велика Варвара, або Афонька Григорун та й десятки інших наших однокурсників? Га? Ліквідовані за зраду!

— Були сексотками?

— Та розуміється! Одні за гроші, другі зі страху перед "чорним вороном". І я їх, сексотів, зразу впізнаю: як тільки тікає, коли я почну анекдоти розповідати, значить, сексот або сексотка.

— А чого' ж тікають?

— Того, щоб не чути, щоб, значить, не доносити. Котрі порядні, розуміється. А котрі продажні падлюки, ті ще й підбивають, щоб розповідала, бо за доноси їм платять. Та я й таких умію в шори вбрати. І розповідаю, але після анекдоти кажу: "А хто на мене за цю анекдоту донесе, то я на нього скажу, що він при мені назвав Сталіна смердючим грузином." А Сталін цього титулу найбільше не любить і хто його так величає, тому не— , одмінно концтабір десять років, хоч би він був найвір-нішим сексотом. От вони й мовчать досі про мене. А тобі ще не пропонували записатись у сексотки?

— О, ні! — з жахом покрутила головою Маруся.

— Ну, так бережись. Ні за що не згоджуйся, — пропадеш навіки. Ой, уже одинадцята година, запізнились на лекцію. Біжімо!

І кирпата Фенька кинулась бігти, тягнучи за собою Марусю. Маруся теж бігла, але очі в неї були застиглі, повні страху й одчаю.

І коли вони сиділи на лекції, цей вираз не зникав із них. Навпаки, що далі, то немов би згущувався в душі, як туман восени. І тепер, дивлячись на обличчя авди-торії, вона з жахом думала: невже всі вони — сексоти? А чому б ні? Чому Бєлуґіну не взяти в с і х на службу Сталіну, чому тільки її, Марусю, та ще кількох? Коли можна купити чи налякати п'ять, десять, то чому не можна тисячі й мільйони?

І при слові "мільйони" Марусі стало моторошно. Отже, в такому разі, всі-всі сексоти в СРСР?! Всі доносять на всіх, усі за всіма шпигують, продають, тримають у такому жаху, як оце в неї? І так само, як вона, вони не кричать, не деруть на собі обличчя з сорому й огиди? Ось вони так само, як вона, слухають лекції, учаться, їдять, п'ють, посміхаються, навіть кохаються. І невже отой професор теж? А чому ж ні? А коли так, то й усі академіки, письменники, міністри, політбюри-сти? І її тато, і мама, і дядьки Сергій та Євген? Ні, це — неможлива, це — нестерпний жах! Боятись навіть матері, батька, брата? Але ж тоді у всіх повинна бути страшна самотність на світі! Тоді всі, всі що тут і там, за цією авдиторією, всі мільйони самотні-самотні?

Марусі стало так нестерпно, що вона схопилась і поспішно через ноги слухачів пішла з авдиторії, не звертаючи уваги на штовхани їй у спину обурених товаришів.

Вибігши на вулицю, вона стала під стіною, немов когось чекаючи, і почала думати: Що ж робити? Як же жити тепер далі? Кому можна довіритись? А як Бєлуґін якимсь диявольським способом справді вміє довідуватись, дізнається про її "зраду"? Що тоді? "Ліквідує" і її, і маму, і тата як ворогів народу?

І раптом вона з жахом і з цілковитою певністю подумала:

"Фенька — термітка! І я пропала. Сексоти там, в авдиторії бачили мене з нею і донесуть. І коли Феньку забере "чорний ворон", то з нею і мене."

І тут же з другого боку мозку вистрибнула з іншим жахом інша думка:

"А що як Фенька — сексотка? Що як вона оцими своїми анекдотами провокує на вияв себе термітів? Бо чого ж її не арештовують, чого вона так сміливо розповідає ті анекдоти? Чого деякі слухачі зараз же тікають, як вона починає розповідати? А може, зовсім не того, що вони "порядні сексоти", а що вони — терміти? Хто може сказати? Господи, хто ж може сказати? Кому довіритись? Мамі? Але ж вона на смерть перелякається, захворіє. Ах, Боже, а тата немає, він сказав би, він усе знає. Леонід? Ах, він — безумний егоїст. А його Нінка й так труситься за нього, за себе, за дітей. Подруги? Боже, борони, — напевне сексотки. Дядьо Сергій? ..."

"Так! Дядьо Сергій. Він штовхнув у сексотство, так нехай же він і витягає. Вирішено!"

І, сердито насунувши на кучері зелений беретик, тісно стуливши широкі, соковито-дитячі уста, вона рішуче пішла додому.

* * *

І, нарешті, четвертий "клієнт" у справі цих проклятих Іваненків: Вася Сємячкін, власний небіж Миколи Сидоровича. Цього клієнта він прийняв привітно, навіть тепло: це був свій "на всі сто", цього не треба було боятись, що зрадить, захитається, злякається.

Тонкий, стрункий, одягнений, як англійський сноб; з темним волоссям загладженим як пляшка; з віястими очима, наче два метелики з розгорненими крильцями; матово-смуглява бронзовість шкіри на лиці; тонесенька, наймодерніша ниточка вусів над горішньою, трошечки вивернутою, наче для поцілунку наготованою губою; о, цілком підходящий актор без гриму на цю ролю.

І слухав Вася з таким спокоєм, розумінням і гідністю, що любо було викладати йому доручення.

— Отже, Васю, постарайся якомога швидше справитись. Наскільки я можу бути психологом, вона має великий нахил до европейськости. І, здається, до сектиментальности, до "поезії". Любить англійські романи, — значить, "чистота" моральна на першому місці. Май це на увазі.

Вася вибачливо і з гідністю посміхнувся.

— А кінчають вони завжди тим самим, — сказав він приємним спокійним баритоном.

— Тільки гляди: сам не закохайся, вона досить приваблива дівчина. Це — небезпечно. ''

Вася вже зовсім весело засміявся.

— А ти багато разів бачив, як ці небезпеки мене лякали? Здається, я раз-у-раз виходив цілий і здоровий із тих доручень, що ти мені їх давав. Може, дасть Бог, і тут виплутаюсь? Не бійсь, дядю, через два-три тижні Марусечка буде в тебе в кишені як оця моя шовкова хусточка.

І він показав гарним, хлопчачим підборіддям на трикутничок хустки, що визирав із бічної кишеньки синього елегантного убрання.

— Добре, добре. Фонди на цю операцію (кіно, ресторани, цукерки, вино і таке інше) ти,, розуміється, як завжди, матимеш без обмеження.

— О, дядю, для справи соціялізму я готов і на "сухар із водою", як співають українці. Але ж тут, як ти кажеш, Европою пахне. Значить, треба відповідний камуфляж мати. Добре. Отже, я починаю свою кампанію негайно, може, навіть сьогодні. Це все, дядю?

— Все, Васю. Телефонувати можеш мені й додому. Та заходь до нас, тітка тебе давно вже хоче бачити.

— Зайду, зайду. Вітай її. Всього доброго, дядю. До швидкого!

І з спокійною, поважною гідністю потиснувши руку Миколи Сидоровича, Вася не хапливо вийшов із кабінету, як на екрані виходять англійські джентлмени.

Розділ 8

Іваненко й Заболотова оселились в тому самому готелі, — якось так їм пощастило, що лишились вільними, якраз дві хороші кімнати та ще й Поруч одна з одною.

Наступного дня вони обоє (нарізно одне від одного) упорядкували пашпортові формальності, побувавши з візитою в начальника українського відділу МДБ, і таємно переговорили з управителем готелю (відповідальним сексотом МДБ). Тепер їх ніхто не міг потурбувати й вони могли вільно, без "непорозумінь", виконувати дані їм доручення.

І Іваненко почав їх виконувати зараз же по обіді того самого дня й працював аж до пізнього вечора. А Олена Вікторівна, виконуючи свою службу, уже з шостої години ждала його весь вечір, нікуди не виходячи. Степан Петрович, прийшовши додому пізно і довідавшись, що вона ще не вечеряла, був зворушений такою вірною дружбою і замовив у ресторані готелю розкішну вечерю. За вечерею він багато пив, розповідав анекдоти (навіть так звані "радянські"). Голубив своїми чудно-привабливими очима Заболотову, часом тепло торкався руками її рук (викликаючи тим якісь чудні, гарячі хвилі в грудях її), але про результати своєї анкети не говорив нічого.

І Олена Вікторівна була з того і задоволена, і зацікавлена, і трошки занепокоєна: коли він буде й далі так поводитись, то які ж дані вона зможе подати в своєму рапорті Бєлуґіну? А з другого боку, це було й краще: в її рапорті не буде нічого, що могло б пошкодити цьому бідному й милому наївникові.

А крім того, поза всім, їй було навіть трохи чогось сумно. О, не того, що цей чоловік немов би не хотів дальшої близькости між ними, — що їй до нього? А так чогось, хто зна чого.

А тим часом Степанові Петровичу треба було дуже напружувати волю, щоб не поділитися результатами своєї анкети з цією випадковою, але такою чарівною й такою невинною та певною товаришкою. І що невин-нішою вона виявлялася з ним, то більшу стриманість з нею треба було мати. Треба, щоб не провокувати її на вияви її термітизму (правда, стихійного, дурненького, але все ж таки термітизму), щоб не бути примушеним віддати її туди, звідки вороття майже нікому не буває. І він тільки обіймав її поглядом та говорив такі компліменти, від яких матово-мармурові щоки Заболотової легесенько й тепло рожевілись. І що більше він пив, то гарячіший ставав його сум і жаль. І часом жагуче хотілось обняти її по-справжньому, з усієї сили й сказати на вухо:

"Тікай від мене, жіночко люба, тікай якомога швидше! Зникни й уникай мене як страшної, гидкої хвороби, яка скалічить тебе і замучить до смерти".

Та легше хотіти, ніж зробити. Правда, тижнів через два вона, закінчивши свої справи тут у Києві, вернеться до Москви, а журналіст Зінчук теж, закінчивши свою анкету, зникне для неї навіки, і вони ніколи більше не зустрінуться.

Та, правду сказати, і результати анкети були не блискучі (хоча його стихійна терміточка, була б, мабуть, задоволена). Всі ті, яких він устиг "анкетувати", виявили себе такими стриманими, що Степан Петрович під час вечері, пригадуючи собі свої інтерв'ю з ними, мимоволі згадав і розповів Заболотовій радянську анекдоту-загадку: "Чому в СРСР ні одної весни не буває поводі?" — Відповідь: "Бо всі двісті мільйонів населення без перерви набирають в рот води."

Олена Вікторівна мило засміялась і, видно, ждала, що він скаже щось конкретніше, але він зараз же перевів розмову на іншу тему.

Дійсно, майже всі анкетовані набрали в рот води. Українські рибки не хапали гачка-принади й тільки "гмукали" на всі його підсування її. Зовсім одмовитись говорити з ним вони не могли, бо це ж був кореспондент не абикого, а "Правди", себто самого Політбюра або навіть Сталіна. Спробуй відмовитись говорити! Але чи це, з другого боку, якраз і не заливало їм рота водою? Бо що міг сказати проти таких велетнів якийсь крихітний професор університету або директор якогось бюра міністерства, або редактор їхньої мізерної газетки? Вони згідливо, швиденько хитали головами, ввічливо посміхались, підтакували в цілком невинних місцях і тупо дивились, коли виникала якась непевність.

Розуміється, в такій реакції на анкету був уже певного роду термітизм. Олена Вікторівна могла б зрозуміти їх: чому, мовляв, не було виразного, гарячого виявлення ентузіязму і відданості волі Сталіна і партії? Чого така обережність і стриманість? Один з них сказав: "Я цілком покладаюсь на вирішення нашого вождя. Коли він визнає, що треба прийняти цю пропозицію і стати на шлях колектократії, я, розуміється, без вагання піду за ним."

Деякі, правда, виявили ніби ентузіязм і готовість поплазувати в віршах чи в прозі. Але навіть у своєму плазуванні вони не могли дати собі волю: а що як завтра оце плазування виявиться "ухилом", зрадою?

І так приблизно поводились всі, неначе змовились заздалегідь. Але у ввічливих, уважних, на все готових очах все ж таки вчувалось щось сховане, хитреньке: е, мовляв, голубчику, ти мене стріляного підрадянського зайця на такі штучки не спіймаєш!

Для тих рибок, які дуже чуло ставились до жовто-блакитного кольору, він ним підфарбовував принаду. Він

малював їм таку картину української державної самостійности й незалежности від Москви, що серце всякої націоналістичної рибки повинно було б заграти й кинутись на принаду. Але вони тільки ввічливо, згідливо помахували хвостиками, уважно слухали й не виявляли жодного захоплення.

А тим часом кореспондент Зінчук говорив про це не сухо й "не як сексот" (як писав Марко в своєму листі), а зовсім щиро пройнятий сам духом споминів, юнацтва, старих асоціацій, духом любого красуня Києва, який родив колись стільки буйних героїчних поривів, ЯКИЙ завдав стільки страждання, хвилював таким ароматом ніжности, жаги, кохання. Степан Петрович неначе назмисне перед побаченням з якимнебудь анкетованим "націоналістом" довго ходив тими вулицями й завулочками, де найбільш залягло тих споминів. Вони цілими роями вилітали на нього з якогонебудь старенького будиночку, в якому колись він наймав студентську кімнату, з якогонебудь рогу двох вулиць, на якому призначались побачення з "нею": Боже, як давно і як недавно це було і як солодко тужно нили груди!

А ст університет, у коридорах якого колись будилося стільки отих героїчних поривів і будувалось стільки мрій. А он там, трохи далі, і маленька реалізація тих мрій, будинок першого революційного парляменту вос-креслої України, її знаменита Центральна Рада. Іваненко не хотів навіть довго дивитись на той будинок, так тужно й солодко нили груди. Отже як же він міг говр-рити з тими бідними рибками холодним сухим тоном?

Розуміється, він і не пробував казати їм "ніч", бо ніякого "ранку" од них не почув би. Але те, що вони так безживно або так занадто згідливо, підлабузнювато згоджувались і мовчали, чи не свідчило це так само, що вони теж ховали себе і що за тим мовчанням ховалось щось своє, таємне? Що саме? Розуміється, не та любов і ентузіязм, яких, може, ждав

Дев'ятий. Бо коли б було це, то на що його ховати? Коли ж цього не було, то, значить, ці люди були сховані терміти й їх треба було внести на список, який подасться Бєлуґіну?

А з другого боку: який же є реальний доказ, що вони терміти? Жодного. Не може ж бути доказом термітяо-сти коректна віра в непомильність вождя? Правда, Бєлуґін (себто: Політбюро або той самий вождь) навчав принципу: жодних доказів не треба, треба тільки відчувати можливість ворожости. Не досить і мовчання. І за мовчання, і за згоду іноді можна і треба ліквідувати.

Але яке було тут мовчання і згода? Що ховалося під ними?

І, розуміється, Степан Петрович не міг усього цього говорити "бездумній" термітці, у якої було тільки почуття ворожости, з-за якого їй не видно було великої мети, як маленьким істоткам з-за дерев не видно лісу. Та й вона, щоправда, не домагалась од нього одвсртоста. Вони, не змовляючись, змовились не говорити на політичні теми, вони задовольнялись, що тоді, коли він не мав ні з ким чергового побачення в справі анкети, вони бродили по бідних покалічених вулицях Києва, попереплітуваних риштуваннями, позавалюваних камінням, поритих ямами. Іноді вони виходили на Воло-димирську гірку, сідали десь на лаві й мовчки дивились перед себе. А там перед ними не було ні політики, ні руїн; і старий сивий Дніпро, і стрижений далекий обрій Чернігівщини, і широченне небо над ними, — все лишилось цілим, таким самим, як було і двадцять, і двісті років тому. Слава великим силам, неггіддатним ніяким танкам, бомбам, ворожнечам крихітних людей!

Іноді Степан Петрович од зворушення своїм звичаєм брав руку "грецької богині" і з побожною ніжністю піднссив до своїх уст. "Богиня" скоса кидала в нього пильним поглядом, але руки

не віднімала, — він сам її зараз же випускав. Повз них проходили люди, зиркали на них і десь думали: яка була б хороша парочка, коли б йому було трошки менше років та сивини на скронях.

Розділ 9

Аж ось настало Перше травня, свято працюючого люду, свято розквітлої весни, свято визволення від гидот життя. Чекаючи його, Степан Петрович і Олена Вікторівна з радістю казали одне одному, що цей день як-найрадісніше, найвеличніше святкується в країні, яка вже визволилась од тих гидот, у країні, яка з перших східців щастя (соціялізму) вже здіймалась на вищі (до повного комунізму).

І тому їх не дивувало, що в Києві ще звечора були наготовані всі аксесуари святкування: прапори, портрети вождів, гасла, гучномовці, оратори, командири колон. І, розуміється, найточніший розклад руху: яка колона кудою мала рухатись, на якій площі зупинятись, з якими криками слухати гучномовців, що співати, кому як плескати.

Так само для них не було нічого особливого в тому, що вже з самого ранку все населення (за виїмком калік, старих і немовлят) з ентузіязмом шикувалось на призначених місцях у призначені колони, розгортало призначені корогви, прапори, приготовані гасла. На чолі кожної колони, розуміється, був портрет вождя, несений, як ікона, з написом: "Слава єдиному, вічному, всемогутньому вождеві всього світу і миротворцеві великому Сталіну". За цим, само собою, ішли менші корогви, з меншими вождями і меншими написами. А вже за ними ішли плякати з прокляттями всім злим силам світу й на першому місці "американському імперіяліз-мові, палієві війни, гнобителеві народів, павукові пля-нети".

Оркестри справно гриміли, крики вчасно вибухали, пісні на своєму місці лунали, сонце старанно функціонувало, дерева на бульварах зелено сміялись, птиці від радости пурхали. І на всіх без виїмку обличчях людей, молодих, старих, чоловічих, жіночих грали білі зуби радости й безмежного ентузіязму. Ні одного не було ні стомленого, ні задуманого, ні неуважного. Всі слухали ораторів так, як можна слухати спущених на землю на парашутах янголів з вістю про благословення Боже. І, коли командир першої колони вдарив долонею об долоню, так умить, як од сірника підкладеного під вибухову речовину, розривався грім оплесків усієї площі і величезний портрет батька і вождя врочисто вклонявся й посміхався до коліносхилених синів своїх.

Степан Петрович з Оленою Вікторівною теж ішли в колоні і теж сяли захопленням. Розмовляти, розуміється, не можна було. Та й про що можна розмовляти при почуттях, які повинні переповнювати груди й усю істоту людини? Найкращим виявом їх можуть і повинні бути або нестримний крик, або мовчання, та яке мовчання: не те, за яким ховаються терміти!

Одначе опівдні Олена Вікторівна проговорила на вухо Степанові Петровичу:

— Я трохи стомилась і хочу їсти.

Степан Петрович закивав головою і проговорив їй так само на вухо:

— Так ідіть домому, обідайте, спочивайте. А я мушу ще побути тут.

Олена висунулась із колони, перейшла на тротуар і пішла назад проти людського потоку. А Степан бадьоро, в такт з колоною ступаючи, відсунувши майже на маківку стареньку

робітничу кепку, яку спеціяльно для свята одягнув, не переставав сяяти й радісно оглядати похід.

Ні. не могло бути, щоб оцей ентузіязм оцих молодих, рожевих, сяйних облич був роблений, як боїться Дев'ятий, що за ним ховається щось інше, яке треба відкопати. Ну, хай тут були й байдужі, та навіть хай і терміти, хай вони удавали радість, але щоб більшість це робила? Та хай гляне збоку якийбудь європейський скептик, чи зможе він, по совісті, винести враження, що в СРСР населення чимсь невдоволене, або ще більше: вороже своїй владі? Як може оця маса, оці тисячі людей, будучи нещасними, удавати той ентузіязм, який так грає в їхніх очах, на їхніх устах, у їхніх криках, рухах? Ні, Дев'ятий занадто підозріливий, йому треба було б у Москві так само одягти стару кепку, пірнути в юрбу і придивитись до неї. "Придивись, придивись, придивись". Ну, добре, от Степан і придивлявся, і бачив, і ховав це в душу, і складав його для Дев'ятого. Не термітів для Бєлуґіна (їх не так легко> викрити), а . оцю щирість, завзяття, радісну віру, ну, таки справжній ентузіязм.

Надто Степан Петрович пройнявся цим довір'ям після промови одного оратора на площі перед оперою. Промовець стояв на даху автомобіля, випинаючись над юрбою, як велика скульптура на п'єдесталі. Сам високий, плечистий, з розстібнутим коміром вишиваної сорочки і могутньою шиєю. І з такою кудлатою чорноіо головою, що здавався в шапці, і з довгими козацькими вусами, чисто тобі запорожець у чорній шапці!

А промовляв він таким ревучим, могутнім басом, що ніякий гучномовець не рівнявся з ним силою і виразністю. А сила щирости (щирости, Дев'ятий!) була така, що Степан Петрович слухав його з таким станом полегко-сти, довір'я і вдячности, з яким слухають великих артистів-співців, у яких кожний звук

голосу і кожний рух тіла й душі е щирість і цілковита правда. Та й промовляв він якраз на таку тему, яка могла викликати і вогонь, і щирість, — на тему того світового страхіття, що> насувало на плянету. І така весь час вибухала з цього великого тіла ненависть до нього, і з такою силою "запорожець" шпурляв у нього люто стисненим величезним кулаком прокляття, що маса слухачів щораз без жодного дириґента вибухала громовими оплесками і криками.

— ... І що ж, товариші? Знову над нашим Києвом літатимуть ворожі, хижі літаки? Знову бомби їхні будуть шматувати тіло його? Знову ми, тисячами набиті в потяги, будемо тікати від них, і знову діти наші будуть десятками щодня помирати у вагонах, а ми будемо викидати трупи їх у вікна? І самі будемо конати з голоду, і горя, і безсилої люті? Знову, га?

І раптом, витягши до неба страшний свій кулак, заревів:

— Та не буде ж цього! ! Перервемось, а не дамо хижим літакам літати над радянською землею! Перервемось на роботі у майстернях наших, а змайструємо таку захисну зброю, щоб ворог наш перервався від люті. Присягнімося ось тут перед образом нашого великого вождя і борця за мир...

("Запорожець" рвучко підніс руку до портрета Сталіна. Портрет керований вправними руками носіїв унизу, хитнувся, немов уклонившись юрбі, і блакитно-червоні стьожки обвили на мить груди вождя. Юрба розірвалась оплесками.)

— . . . Присягнімося, що не дамося перемогти ніяким силам на світі! Присягаємось?

І він на присягу підніс угору два пальці. За ним злетів до неба ліс рук з вистромленими до нього пальцями і площею розлігся крик:

— Присягаємось! Присягаємось! !

Це, очевидно, не було передбачено в програмі комітету партії, бо диригенти були явно в замішанні: дозволити чи не дозволити? Але юрба не ждала їхнього дозволу. Звідкись залунав спів, портрет Сталіна хитнувся вгору і рушив уперед. "Запорожець" зліз з авта і щось гаряче говорив одному з розпорядників та вимахував перед його лицем кулаком. "От хто має справжнє почуття, — виникла думка в Іваненка. — От хто виразник мас і хто по-їхньому реагуватиме на принаду! Ану!"

І Степан Петрович раптом почав просуватись через ряди до авта. Його не пускали, штовхали, лаяли, але він ласкаво посміхався на все це і вперто пролізав та пролізав далі. І таки нарешті добрався до "запорожця". Той ішов разом з розпорядником і не переставав гаряче говорити. Степан Петрович спитай одгіого з сусідів у колоні, в яку втисся:

— Хто цей промовець, товаришу? Я, знаєш, приїхав з провінції. . .

— Отой, що промовляв оце? Та це ж наш профсоюзний батько, наш Микита Горигора. Та невже ти не чув про нього? !

— А-а, та це такий він наш Горигора? Та як же, звичайно, чув, тільки я його давно вже не бачив. Ну, потисну ж я йому руку за його слова! ..

І Степан Петрович рішуче просунувся до Горигори й злегка потяг його за руку. Горигора озирнувся і трошки здивовано подивився на симпатичне біляве лице з ясною посмішкою.

— Вибачте, товаришу. Можна вам сказати по секрету кілька слів? Я — кореспондент "Правди" й хотів би, з її доручення, поговорити з вами на одну важливу тему.

І, щоб не дати "запорожцеві" думати, швиденько., й сердечно додав:

— Чи не могли б ми з вами сьогодні разом повечеряти? Зайдіть до мене в готель "Батьківщина", знаєте де? .. так о годині сьомій-восьмій.

Горигора нерішуче почухав свого великого горбатого носа.

— Та коли ж у мене сьогодні ввечорі зібрання... ;

— А ви його проминіть. Справа важлива, ви самі побачите. Спитаєте журналіста Зінчука, вас проведуть до мене. Добре?

Горигора ще раз озирнув лице журналіста Зінчука й хитнув головою.

— Добре. Коли "Правда" просить, то можна й зібрання пропустити.

— От спасибі! Так буду ждать од сьомої години на вечерю. Ну, не буду вас відривати від вашої великої служби. До вечора!

І, простягнувши, руку "запорожцеві", він ледве обхопив нею величезну руку його й аж трошки скривився від її потиску. Потім

усунувся в задню колону, а ггроф-союзний батько втиснув свій могутній бас у загальний спів.

Рівно о пів восьмої Микита Горигора був уже в кімнаті журналіста Зінчука. Там посеред неї стояв стіл, покритий незаймано-білою скатертиною і заставлений тарілками, склянками, пляшками. Завіси на вікнах були запнуті й затишно горіли лямпи — одна із стелі, а друга зі столика біля канапи.

"Запорожець" ради такої важливої візити застібнув-комір сорочки й спустив на халяви чобіт сірі потріпані штани. Вони від того на литках стали товщі ніж на колінах, але все ж таки були "на випуск", по-европейському, чорт забирай! Правда, чорні, могутні вуса його не були по-европейському поголені, а по-староукраїнському, по-козацькому звисали по обидва боки соковитого рота. Над вусами горбився великий, теж козацький ніс, а з обох боків його з-під кущів чорних брів трошки соромливо але одверто дивились карі невеликі очі, подібні до зернят підсмаженої кави. І над усім цим пишно буяла в товстих кільцях непокірна, густенна кучма чорного волосся.

Щоб не гаяти часу, господар і гість зараз же взялись до роботи, якої їм увесь час піддавав прислужник, що приносив страву за стравою в металічних, гарячих тарелях з накривками. Горигора ніколи такого не бачив і тому дивився з великою цікавістю на ці "панські штуки".

Починати розмову на обіцяну "важливу тему" товариш із Москви ще не хотів і тільки частував гостя то горілкою, то коньяком, то вином, відповідно до ритуалу вечері. Гість починав червоніти. Але хіба можна було злякати запорозького козака такою дурницею як якийсь там коньяк чи виноградна водичка, що зветься вином?

Одначе на кінець їжі йому почервонів не тільки ніс, але й чоло, а очі весело, ласкаво й дуже прихильно та навіть аж любовно обгортали симпатичну пику хазяїна.

— Ти, брате, з наших, я тобі скажу! — рішуче заявив він нарешті й задоволено відхилився на спинку стільця. — Верно! Ти — хоч і московська шишка, а, як бачу, простяк і симпатяга. І по-своєму, по-українському не забув балакати. У нас тут часом, знаєш, наші партійці русотяпи гадають, що як чоловік не хоче цуратись рідної української мови, так, значить, він буржуяка, націоналіст реакційний, ворог соціялізму та отаке всяке чорт-зна що. А я тобі скажу, що то вони націоналісти й дурні. "Культура — національна формою, соціялістична змістом". Знаєш, хто так сказав? Он, хто!

І він хитнув головою на портрет Сталіна, що висів над канапою.

— Цілком правильно! — непохитно підтвердив журналіст Зінчук.

Нарешті прислужник забрав свої тарілки, поставив на столик біля канапи, як йому було наказано заздалегідь, черевату пляшку з лікером, маленькі чарочки, попільничку і сам остаточно вийшов. Тоді Степан Петрович посадив Горигору по один бік столика, сам сів по другий, налив у келішки густої янтарної рідини і, піднявши свою чарку до "запорожця", сказав:

— Ну, а тепер ще вип'ємо за рідну мову, а тоді поговоримо про інше.

Горигора взяв у свої величезні пальці як наперсток келішок, вони цокнулись, і профспілковий батько хильнув собі з нього під козацькі вуса. Хильнув і, ковтнув— —ши, облизав і губи, і вуса.

— А воно яке солодке, хай йому грець!

Потім, коли вони закурили запашні турецькі цигарки, журналіст Зінчук споважнів і сказав:

— А тепер, товаришу, поговоримо.

І почав викладати принаду великій кудлатій, чорній рибині. Вона уважно, серйозно слухала, іноді здивовано гмукала, іноді, недовіряючи своєму розумінню, перепитувала, знову гмукала, але загалом поводилась стримано й поважно. Нарешті, коли рибалка виклав докінця принаду, риба не витримала й обурено спитала:

— А як же на це реагують європейські та американські робітники?

— Покищо ніяк. Вони ще не знають про концепцію колектократії.

— А чого ж СОЦІАЛІСТИ та демократи, які знають про неї, не зазнайомлять робітників з нею?

Отут журналіст Зінчук розвів руками:

— А це вже треба їх питати, а не мене.

— І, кажеш, що якісь там бельгійські синдикалісти вже висунули вимогу скасування найманої праці? І навіть папа римський готов визнати оту трудову колекто-кратію, чи трудократію, як ти сказав, а соціялісти ні чичирк? Ххе! Ну, я розумію капіталістів: на якого їм чорта ота колектократія, ота трудократія? Цілком зрозуміло, що вона для них шкідлива, убійча, а через те— наївна, нікчемна утопія. А для соціялістів? А

для тих, що звуть себе захисниками інтересів труду, робочого класу? Теж шкідлива? Теж утопія? Ну, так хіба ж ми, комуністи, не маємо рації, коли кажемо, що вони слуги буржуазії, захисники капіталізму? Га? Цього я не розумію. Мати такий сильний засіб проти війни й капіталізму і не вживати його! Ну, а комуністи? От ти кажеш, вони скрізь провадять сильну кампанію за мир по всіх країнах, збирають підписи під петиціями, чого ж вони не організують петиції про найкращий спосіб миру, про колектократію? Невже й вони мовчать?

Степан Петрович не зразу відповів. Замість відповіді, він знову налив келішки й злегка сьорбнув із свого. "Запорожець" нетерпляче стежив за його рухами і, не глянувши на свій келех, повторив:

— Ну, а комуністи ж що?

Іваненко поставив келішок на стіл і тоді тихо сказав:

— А комуністи теж слухають своїх вождів.

— Отакої? ! А які ж то комуністичні вожді проти цього способу? ?

Степан Петрович зробив невиразний рух лицем. Го-ригора пильно глянув на нього, помовчав, потім схопив свій келішок і люто сьорбнув із нього.

— Ну, а американські робітники? У них же там чортма комуністичних вождів. Якого ж чорта вони не хапаються за цей засіб знищити війну і капіталізм?

— Вони цього не потребують.

— Як так!?

— Та так. їхні капіталісти кажуть, що капіталізм не шкодить робітникам. Та й самі американські робітники додають: кожний з нас щохвилини може стати капіталістом. У нас, мовляв, і без соціялізму хороша платня, авто, ванна, холодильник, комфортабельне помешкання, соціяльне забезпечення, на якого біса нам затівати війну за якийсь там СОЦІАЛІЗМ?

Горигора не витримав і гупнув себе кулаком по коліні.

— От стерви! Та й дурні ж, я тобі скажу! Дурні, бо від війни, хочуть вони чи не хочуть, не сховаються, паршивці, в своїх ваннах. Вона їх і там знайде. "Мир, мир, мир"! кричать вони. Еге ж, мир, а як його зробити, того ні вони, ні всі, що кричать разом з ними, не знають. Та й ми, хіба ми знаємо? От я сьогодні цілий день кричав за нього, і щиро кричав, трохи не перервався, а хіба я вірю в нього? На словах, криком за мир, а на ділі без крику скажено всі готуємо війну. Придивись до наших заводів. На кого ми працюємо? На мир? На ванни? Чорта з два! Танки, гармати, кулемети, ґранати, літаки, бомби! І те саме там, у них. І у всіх по всьому світі. Ми отак ідемо назустріч одні одним...

Він розставив могутні руки, виставив наперед по два пальці на кожній і почав наближати одну до одної.

— І в той же час ми щиро боїмось зустрічі, ми кричимо від страху і навипередки виставляємо себе за миротворців. Але як пожертвувати чимнебудь для цього миру, так нізащо! Американці, кажеш, у своїх ваннах не потребують нищити капіталізм і для цього на війну не підуть. Але ж інші потребують, голубчики ви мої, його знищити! Весь світ потребує. Та навіть папи римські вже потребують. А коли так, то ви в своїх ваннах не сховаєте ваш капіталізм. Ми прийдемо, ми прилетимо до вас,

ми виженемо вас із ваших холодильників і примусимо вас воювати, хочете ви того, чи не хочете.

І Микита Горигора грізно підняв кулака в напрямі, мовляв, американських холодильників. І раптом схопив себе обома руками за кучму і сильно потряс нею. {

— Ні, я ніяк цього не можу збагнути! Мати такий спосіб знищити оте страхіття і не сміти хоч би спробувати вжити його. Це вище мого розуміння!

Іваненко з цікавістю поглядав на лице Горигори, яке чи то від вечері чи розмови вже все червоно горіло. Але ніс виразно, помітно зблід! Раптом Горигора злісно одмахнувся набік рукою.

— Ну, добре, хай американські робітники, як ти кажеш, ще нічого не чули про трудову колектократію й тому любенько готуються в своїх холодильниках стати капіталістами. Нехай. А от оті європейські демократи та СОЦІАЛІСТИ, які, як ти сказав, уже дещо чули про неї одним вухом, у яких робітники, здається, не ласують по ваннах та холодильниках, чого вони те вухо затуляють і уста заціплюють, чого вони хоч не поставлять на обговорення цей засіб?

Степан Петрович з усміхом потрусив цигаркою над попільничкою.

—Гм, "чого". Того, що багато європейських демократів та СОЦІАЛІСТІВ насамперед не люблять припускати ніяких страшних речей. Війна, атомні, водневі бомби? Це таке страшне, що його напевне не буде! Крім того, вони заспокоюють себе тим, що війна між Сходом і Заходом не є неминуча і що співіснування двох економічно-соціяльних систем на плянеті, капіталістичної й комуністичної, є цілком можливе. А

далі вони вірять, що ми, комуністи, теж ніяк не потребуємо війни, що ми тільки того й прагнемо, щоб мирно співіснувати з їхнім милим невинним капіталізмом на землі. Ну, та й ми самі, треба правду сказати, надаємо їм бадьорости: ми самі заявляємо, що нам їхній капіталізм не заважає, що ми собі, мовляв, маємо наш СОЦІАЛІЗМ, у нас уже створене веселе, щасливе життя, для чого нам воювати? Отже ми можемо собі любенько творити й далі оте співіснування. Так, мовляв, і Сталін каже. Та от ти і сам сьогодні це повторював. Горигора, видно, почув себе трохи зачепленим.

— Е, "повторював"! "Щасливе життя"! А що ж я повинен кричати, що у нас життя погане? Щоб ворогів підбадьорювати? Сталін каже? Так, каже. Бо ми в цей момент, дійсно війни не потребуємо. В цей момент! Що тут ховатись нам з тобою, своїм людям, ми не на мітингу. Так, ми тепер мусимо кричати про співіснування, про мир, про добросусідські відносини з капіталізмом. Але тут же ми так само мусимо з усієї сили готувати війну. Бо ми мусимо воювати, бо нам не сила мирно співіснувати з капіталізмом, від мирного життя ми задушимось. Або він нас задушить. А тому: хоч пропади, а дайош війну! Але тут же й годі: а що ж може дати та війна? Загибель усього світу і нас разом з ним7 Га? Що?

Степан Петрович лукаво прижмурив очі й сказав:

— Так от деякі європейські демократи й кажуть: — дайош трудову колектократію, і не буде ні війни, ні загибелі нікого.

— Так чого ж інші демократи не приймають її?? — люто закричав Горигора. — Чого вони мовчать? "Капіталісти, капіталісти". Невже вони все рішають? А що ж демократія? Невже серед неї не знайдеться хоч один чесний, гарячий, енерґійний політик, або журналіст, або вчений, або депутат, який би взяв на себе велику місію: не зважаючи на капіталістів,

підняти це питання на Заході й добитись, щоб його було хоч поставлено на обговорення їхнього буржуазного суспільства. Хоч на обговорення поставлено перед народами! Вони хваляться, що вони справжні демократи. Так чого ж вони таке страшенно важливе питання, як знищення війни мирним способом, безкровним, який пропонують колектократи у своїх народів, не віддадуть на обговорення і вирішення самих народів. Чого не порушують питання колектократії в своїх демократичних газетах? Яка ж то демократія, га? Та й ті колектократи, чого вони не вимагають од своїх політиків, щоб вони були справді "справжніми" демократами? Нехай ці політики не приймають колектократії, це справа їхнього розуміння, інтересу, совісті, але нехай же не замовчують такий засіб1 замирення світу. А самі колектократи, коли вони вірять до глибини душі в колектократію або симпатики її, чом вони не репетують на весь світ, чому не організують петиції? Чом не кидають бомби на ту паршиву Організацію Об'єднаних Націй, щоб звернути її увагу на цей спссіб, щоб примусити її поставити питання колектократії й отой світовий референдум, про який ти казав? Чом?

Горигора аж схопився на ноги і трусив над журналістом Зінчуком своїм велетенським кулаком, наче той журналіст був післанцем отих колектократів. І Зінчук боязко сказав:

— Я тобі вже сказав, що в європейських демократів є багато причин не піднімати цього питання. Одну я виклав. А от друга: я, бувши за кордоном із нашим міністром, мав нагоду говорити з деякими англійськими та французькими журналістами та політиками про трудову колектократію. Принципово для себе багато з них немов би приймають її, а практично бояться вголос говорити про неї.

— Кого бояться? Своїх народів?

— Ні, американських капіталістів.

— Отако-о?

— Отако. Бо американські капіталісти, мовляв, так бояться трудової колектократії, що як тільки європейські політики здіймуть про неї питання, то американські капіталісти зараз же припинять посилку допомоги Європі й віддадуть її большевизмові. Бо трудократія чи трудова колектократія це, мовляв, той самий большевизм.

— Та неправда ж!! — раптом бурхливо вирвалось у "запорожця". — (Степан Петрович про себе посміхався) — Американські капіталісти тепер усе, що не їхнє, називають большевизмом. А європейські демократи не можуть їм пояснити, що таке большевизм, а що таке колектократія?

— Очевидно, не можуть.

— І воліють війну, аніж лякати бідних американських капіталістів?

— Мабуть. А деякі буржуазні європейські демократи кажуть, що трудова колектократія ще страшніша за війну. "Лік, кажуть вони, гірше за хворобу."

— Та не може бути? — ошелешено поширив очі Горигора. — Трудократія — гірша за війну?! Та чим саме?

— А тим, що вона внесла б великий безлад в економіку всіх країн, зруйнувала б багато людей, збіднила, б народи.

— Фю-фю! А війна, значить, внесла б лад, збагатила б народи? Оця нова війна, оця страхітна третя атомов а війка, від

якої, кажуть самі європейці, можуть загинути сотні мільйонів людей і наша плянета з її цивілізацією перемініться в мертву пустелю?? Ну, знаєш, я навіть од капіталістів не ждав такого! І отака, значить, у них люта, сліпа жадність до своїх капіталів, що вони воліють краще загинути разом з ними й з усіма народами, аніж оддати їх тим, які створили ті капітали, трудовим клясам людства?

— Очевидно.

— І, значить, європейські демократи та соціялісти, які звуть себе представниками отих трудових кляс, теж бояться "безладу", який внесла б колектократія?

— Бояться, бідолашні. Та ще, кажуть, бояться нас, комуністів.

— Нас??

— Так, нас. Ми, мовляв, коли б вони й прийняли колектократію, не підтримаємо їх, зрадимо, обдуримо. Ми, мовляв, на словах теж приймемо резолюцію Об'єднаних Націй про бажаність переходу господарства в кожній державі на трудову колектократію, а самі на ділі не будемо виконувати, будемо крадькома готувати далі війну, щоб захопити в свої руки владу над плянетою.

— Неправда!! — заревів "запорожець". — Таку революцію ми всією душею, з усією щирістю приймемо і будемо вірно виконувати. Нехай дають який хоч контроль, на все підемо! Та який же ідіот, сукин син, стерво, не прийме, щоб ми, робітники, були самі собі хазяїнами і володарями своєї праці? Який нещасний може бути за те, щоб усе життя своє бути наймитом, чи то в приватника, чи в держави, один біс? Ти сказав: "Україна

без наймита". Та в мене серце вибухло захопленням. Та цього ж наш народ усе життя своє прагне! За що ж бились запорожці проти польських та московських панів, які брали Україну в неволю? За Україну без наймита! Пам'ятаєш їхнє гасло: "Україна без хлопа і пана", "Козацька Україна", себто всі хотіли бути "козаками", вільними людьми, а не кріпаками чи наймитами у когобудь, у чужих чи своїх панів. Та пусти у нас це питання на референдум по наших заводах, копальнях, селах та навіть канцеляріях: і одного відсотка голосів проти нього не збереш. А хіба в Європі будуть робітники проти? Чи навіть в Америці? Ану, нехай насміляться поставити на голосування людей праці, чи то фізичної, чи духової, за кого вони будуть голосувати: за капіталократію чи за трудократію? Ага, отут і є основа їхніх аргументів, оцього вони бояться, а не нашої непевности. Ми зрадимо! Та ми станемо як один за це! Та ми будемо найкращими контролерами, найкращими охоронцями трудової колектократії, а не — "зрадимо". Сказав таке! Ххе!

Степан Петрович не переставав обсервувати Горигору і, коли той від хвилювання ухопив цигарку, він обережно вставив:

— Але ж трудова колектократія неодмінно вимагатиме жертв і від нас?

— На всі, без виїмку, жертви підемо! — рішуче махнув у повітрі цигаркою "запорожець".

— Ну, невідомо. Трудова колектократія це соціяльна й економічна демократія. А коли так, то мусить бути й політична демократія. Вони нерозривно зв'язані. Чекай, чекай! Я знаю: у нас, мовляв, є найкраща в світі, народна демократія. Ми, мовляв...

— Я цього не кажу! Я знаю, що таке справжня демократія.

— Та-ак? Добре. А коли ти це знаєш, то повинен знати, що при справжній, як ти кажеш, демократії наші вожді повинні були б піти на жертви, повинні були б бути готові навіть до того, щоб народ радянський зробив справжні вибори і, може, їх і не вибрав би. Га?

— Наші вожді будуть готові на все, навіть на таку жертву! Аби цим було вбито війну, аби здійснився таки соціалізм. Бо, кажімо ж, чортяка його мамі, по всій щирості: який у нас соціялізм? Соціялізм це є знищення всякого панування людини над людиною, всякої не-рівности соціяльної? Так? Ми це раз-у-раз кажемо у своїй пропаганді. А коли так, то насамперед, значить, повинно бути знищення найманої праці. Бо правду кажуть колектократи (я і сам це нераз думав): там, де е наймана праця, там є оте панування, ота експлуатація, ота нерівність, там жодного соціялізму немає. Нема його й у нас, коли говорити по совісті, бо і в нас с наймана праця. Бо наше становище таке, що ми мусимо он як експлуатувати самих себе. Мусимо мати і злидні, і горе мільйонів. І що ж, наші робітники цього не розуміють, не відчувають? Ми не кричимо, не бунтуємось, ми мовчимо. Але мовчимо не від радости і щастя. "Мовчать, бо благоденствують", — як гірко сміявся наш Шевченко. Ні, товаришу, цього способу замирення світу й мирного співжиття людей на плянеті ми не зрадили б. "Плянета без наймита"! Ххах.

Горигора сам собі налив лікеру, зараз же випив його і сильно смоктнув цигарку.

—Добре... — тихо, немов у задумі сказав Іваненко. — А що якби, з тих чи інших причин, наші вожді не схотіли не то що прийняти трудову колектократію, а навіть говорити про неї? Що б ми тоді?

Горигора сильно, рішуче покрутив головою, неначе йому було запропоновано огидного, непотрібного ліку.

— Ніколи цього не може бути! Коли капіталісти щиро згодились би піти на жертви ради врятування себе, нас і всього світу, наші вожді відмовились би?! Та за кого ж ти маєш Сталіна?? За світового брехуна, лицеміра, безмежного себелюба, який заради своєї влади готовий був би знищити все людство? Що ти, справді, кажеш??

— Ну, а все ж таки? — тихо й наполегливо повторив Іваненко. — Коли б він і Політбюро відмовились, що б ми, на твою думку, повинні були думати й робити?

— Цього не може бу-ути, я тобі кажу!! — заревів Горигора. — Чого ти мені ставиш таке питання? Цього не може бути!

Горигора навіть схопився на ноги, немов тікаючи від дальших питань, і швидко заходив по кімнаті, кумедно ступаючи своїми ногами з випнутими литками. І на столику здригувалась пляшка від його кроків. Іваненко потрушував цигаркою над попільничкою. В нього теж розчервонілось лице і губи стали немов би ще соковитішими й повнішими.

Раптсм Горигора сів на старе місце, перехилився до Іваненка і гарячим шепотом сказав йому в лице:

— Цього не може бути!

Іваненко витяг до нього своє лице і теж гарячим шепотом одповів:

— А як це буде? Що ти вибереш: любов до соціялізму чи любов до Сталіна?

І Горигора, не міняючи пози, тим самим шепотом проговорив:

— А я люблю Сталіна за те, що він Сталін, а не за те, що він — борець за соціялізм?

І, рвучко відхилившись назад, він майже вголос додав:

— Коли Сталін стане проти соц'ялізму, я стану проти Сталіна! От тобі моя відповідь, коли ти хочеш її знати. Тільки ні він не стане проти соціялізму, ні я проти, нього! ...

І раптом, немов схаменувшись, він суворо, з підозрінням додав:

— Ти ж це не для газети? Це — по-товариському розмова?

— О, розуміється! Будь спокійний. Чого між товаришами часом не говориться? Віриш мені?

— Вірю! — твердо сказав Горигора. — Тобі вірю. І тільки з тобою так і говорив, а з іншим ніколи б. Розворушив ти мене. Ох, сильно розворушив цією колектократією. Оце — соціялізм! Оце той соціялізм, про який мріяли перші СОЦІАЛІСТИ, а не ті нешасні соціялізми, яких так багато розплодилось на землі й які на мають жодного права так зватися. Не мають! Англійські лейбористи, наприклад, звуть свій режим СОЦІАЛІСТИЧНИМ, а націоналізацію свою СОЦІАЛІЗМОМ. ЯКИЙ же це, Господи, соціллізм, коли вони навіть не думають знищити найману працю? Ех, брате, скажи ти своїй редакції таку мою думку, коли вона нею цікавиться: нехай Сталін чи Політбюро швидше роблять капіталізмові й усьому світові пропозицію про колектократію. Коли вони зроблять її щиро, від усього серця, то, може їм не доведеться й від влади відмовлятись, може,

народ за це вільно вибере їх за вождів, за охоронців нового ладу. А щодо нашої підтримки, то ні для жодної війни ми не працюватимемо так, як для миру й трудократії. Оце скажи їм од Микити Гори-гори. А тепер бувай, мушу бігти, мені завтра рано на роботу треба.

Степан Петрович одповів міцним потиском на потиск руки "запорожця" і провів його за поріг своєї кімнати.

Після того вернувся до себе, повільно, похмуро закурив і почав ходити з кутка в куток, заглиблено думаючи. Нарешті, зупинившись біля канапи, він довго стояв біля неї, потім сильно труснув головою, взяв цигарки з столика, поклав до кишені й так само повільно, немов би в задумі, вийшов у коридор. Підійшовши до дверей кімнати Заболотової, він легенько, обережно постукав. І зараз же, немов тільки цього й ждучи, двері відчинились. За ними стояла струнка постать "грецької богині" в білій (а не в чорній) сукні, з гладенькою "грецькою" зачіскою на два боки, з розділом, як з двома крилами, з повною, негрецькою нижньою губкою і ласкавим, майже ніжним виразом "скульптурних" очей.

— Давно вже жду вас, — не з докором, а з радістю тихо сказала вона, зачинивши за ним двері. Степан Петрович пильно глянув на неї й мовчки поцілував їй руку.

— Дякую, що не забуваєте. . . — сказав він.

— О, "забуваєте"! Ви, розумна людина, іноді говорите такі дурниці, що .. . Чи, може .. . Ну, добре: "ще не забула" і ждала вас весь вечір. У вас хтось був, я чула крізь стінку голоси.

— Так, був один... хто його зна, як йото й визначить, хто він ...

І, перебивши себе, він з півсміхом спитав:

— Скажіть, Олено Вікторівно, ви бачили чи чули колинебудь, щоб рибалці була небезпечна принада на гачку його вудки?

Олена Вікторівна незрозуміло поширила на нього очі.

— Не розумію... — тихо й немов розгадуючи загадку, відповіла вона.

Степан Петрович ширше засміявся і взяв її за руку.

— Дурниці! Не відповідайте. Це я так собі. Сядьмо отут на вашу милу канапу, забудьмо всякі політичні дурниці й говорімо про щось далеке-далеке від них. Наприклад, про щось дитяче, юнацьке, мрійне, ароматне. Були ви на "вашій" вулиці?

Не рознімаючи рук, вони сіли поруч.

—Була. Вона навіть не постраждала від війни. І "наш" будиночок такий самий, як був тоді, коли ми, десять років тому, жили в ньому. Тільки дерева в палісаднику порубані та тин палісадника новий. Очевидно, на паливо під час окупації порубали і дергва і тинок.

— Ваша родина була велика?

— Велика: п'ятеро братів і двоє сестер. '

— А де вони тепер?

— Далеко, — раптом іншим, сухим, шорстким голосом сказала Заболотова і відняла свою руку.

Степан Петрович пильно глянув на неї, вийняв портсигар і простягнув його Олені Вікторівні. Вона мить повагалась і взяла цигарку. І мовчки обоє закурили.

Степан Петрович довго курив, одкинувши жовтобіляву голову на спинку канапи й примруживши очі. Заболотова теж курила й теж дивилась поперед себе некліпаючими очима.

Раптом Іваненко глибоко зідхнув, притовкмачив недокурок у попільничці й сказав:

— Глупо !.. Безмежно глупо!

— Що саме? — тихо обізвалась Олена Вікторівна.

— Усе. А головне, моя прекрасна, найкраща в світі особа.

— Краща за Сталіна? — з понурою посмішкою вирвалось у Олени Вікторівни.

Степан Петрович зиркнув на неї, підвівся й простяг до неї руку.

— Ну, піду я, мабуть, спати. Чогось я трошки стомився. На добраніч!

Олена Вікторівна сидячи взяла руку, відповіла на потиск потиском, але не випустила її. Підвівши до нього великі й немов би благальні очі, вона мовчки дивилась на нього. Він теж мовчки дивився вниз і не рухався, немов пив її поглядом. В коридорі хтось голосно проспівав якусь музичну фразу й затих. Степан Петрович підніс руку "богині" до своїх гарячих припухлих уст, припав ними до неї теж ніби п'ючи, потім рвучко відірвався й

швидко вийшов із кімнати. Заболотова дивилася йому вслід, ждала, але він не озирнувся

Розділ 10

З огляду на те, що Семен Семенович Строганов, будучи сильно занятий державними справами, не міг прийняти журналіста Зінчука в інші години, він призначив йому інтерв'ю в себе під час обіду. Як і більшість високопоставлених осіб, а надто близьких до Політбюра ВКП(б) та генерального секретаря компартії України, чи краще сказати віцекороля її, Строганов жив у Липках [Найкраща, аристократична дільниця Києва]), в чудесному "особняку". Особняк (як і кожне житло високопоставлених осіб) був обведений з усіх боків високим муром, як біля тюрми, повз який день і ніч ходили вартові. Пропуск за цей мур через залізні ворота давався після пильної перевірки документів і часом обшуку.

Од воріт до будинку, що стояв на горбі, ішла чудесна липова алея і з ґанку його видно було такий краєвид, що від нього хотілося з захопленням крикнути. Запрошених на обід гостей, розуміється, не примушують чекати в приймальні, а надто післанця "Правди", чи то пак Сталіна. Навпаки, це він примусив чекати хазяїв, бо назустріч йому зразу ж вийшов сам Семен Семенович, який, привітавшись і взявши його під лікоть, зараз же повів його до їдальні. Там він представив його дружині, молодій дамі з модною зачіскою і пофарбованим "плятиновим" волоссям, яка посадила його поруч себе. В їдальні вже були якісь істоти, але, видно, такої невисокої якости, що не варто було представляти їм гостя (мабуть, секретарі, друкарки, гувернантки та таке інше), і двоє дітей. Ці останні, хлопець і дівчинка, правда, мали такі свіжі рожеві, чисті-чисті личка і такі ясні, веселі очі, що він їм без представлення одверто посміхнувся, і вони зараз же відповіли йому ясним, довірливим, охочим усміхом.

— Які чудесні личка! — прихилившись злегка до хазяйки, сказав журналіст Зінчук і цим одразу привернув до себе серце матері. Навіть сам Семен Семенович посміхнувся, і після того за столом розіслався м'який непримушений настрій.

Семен Семенович звичайно за обідом не любив говорити, але з гостем із Москви трошки зрадив свою звичку і говорив досить багато та весело (Правда, він сьогодні одержав із Кремля, від самого Політбюра схвальний відгук на свій останній секретний рапорт про загальний стан на Україні). Сам огрядний, одягнений з елегантністю старих російських аристократів, він і очі, і уста, і навіть трохи роздушений ніс мав такі певні в собі, такі спокійно-владні, що не уявлялося, як можна було перечити їм у чомубудь.

— Любо, ти не так тримаєш виделку, — раз сказав вік дочці; сказав спокійно, майже м'яко, але і дочка, і гувернантка, і навіть мати злякано схвилювались і вмить виправили це маленьке злочинство.

Ну, обід був такий, якого Іваненко, бувши з радянським міністром на парадних обідах президентів різних західніх республік, не часто їв. Чорна ікра, розуміється, як банальність, а після неї такі страви і вина, яким навіть він назви не знав. Коли дійшов обід до кінця, у всіх, навіть у дітей, очі життєрадісно й п'янувато блищали.

Після обіду Степан Степанович запросив гостя до свого кабінету.

— Там ми займемось нашою справою, — додав він з усміхом і з вибачливою величністю повів рукою наперед себе, тим показуючи гостеві дорогу.

У кабінеті перед широким, ігівкруглим, широко розчиненим вікном між двома спокійними, глибокими фотелями стояв маленький столик, а на ньому невеличкі чашечки з чорною кавою і шухляда з сигарами переперезаними золотими поясочками. За вікном унизу, на першому пляні соковито зеленіла галявина, оточена квітами, а за нею, за муром, розлягався отой самий захоплюючий краєвид: синя височінь неба, фіолетова далечінь обрію, срібна сталевість Дніпра і щедра, сяйна, золота ласка сонця на всьому.

— Яка могутня краса! — сказав Степан Петрович і стримано повів рукою на краєвид

— Так, гарно, — владно і вибачливо ухвалив Строганов і теж повів рукою, тільки на фотель і сигари. — Прошу сісти, взяти сигару, покуштувати справжньої турецької кави і, коли ваша ласка, викласти мені предмет нашого інтерв'ю. Вибачте, мушу попередити: маю не більше години вільного часу.

— О, цього цілком досить! — запевнив поспішно журналіст Зінчук і швиденько сьорбнув кави. Після того так само швиденько вхопив жовту тугу рурочку сигари з червонозолотим пасочком, закурив її від піднесеного хазяїном вогню, подякував і зараз же почав викладати свою "принаду".

Строганов слухав спокійно, нерухомо, без ніякого знаку свого ставлення до викладу, тільки час від часу потягаючи дим сигари й присьорбуючи каву. І в цих ру--хах була все та сама певність, владність, спокій. Коли журналіст Зінчук закінчив, Семен Семенович глянув на золотого годинника на лівій руці, кілька секунд подумав і сказав:

— Хороша ідея. Може бути корисною.

— А чим саме, Семене Семеновичу? — поштиво спитав інтерв'юер із Москви і витер хусткою чоло, на якому від викладу і наслідків обіду виступила пітна вогкість.

Строганов спокійно відповів на запитання:

— Тим, що вона може збільшити могутність Росії, чи коли хочете, Радянського Союзу. До речі: ви — українець, здається?

— О, ні! — скрикнув Степан Петрович, — Я чистісінький росіянин. Моє прізвище ніби трохи... українське, але я . . .

— А? Ну, тим краще. Значить, будемо говорити без цих глупих національних рахунків, як двоє "русских" людей і, розуміється, комуністів. Так от, я кажу, що, на мою думку, ідея цієї, як її, колек. . .

— Колектократії.

— Так, колектократії, може бути дуже корисною. Якщо, розуміється, її уміло, дипломатично і стратегічно вжити. Але щодо цього то я ні трішки не боюся: Йосиф

Віссаріонович такий дипломат і стратег, якого в історії людства не бувало й напевно не буде. За це ми можемо не турбуватись.

(Степан Петрович про себе зазначив: Строганов не сказав ні "наш великий вождь", ні "наш єдиний Сталін", бо це було б трохи вульгарно, банально, а головне трішки віддаляло б Семена Семеновича від Сталіна. "Йосиф Віссаріонович", це показувало, що Семен Семенович був у якійсь інтимній близькості до нього).

— .. .Але мова тут іде не про Иосифа Віссаріоновича, а про мене, про мою скромну опінію, яка цікавить "Правду". Отже я повторюю: ідея хороша і може бути корисною нам, бо може розгорнути нашу міць на всю плянету.

— А як ви собі уявляєте, Семене Семеновичу, це розгорнення? Яке вено буде: фізичне, політичне, воєнне?

— Всяке. Насамперед, розуміється, політичне. Пропозиція від нас колектократії всім урядам світу як способу замирення народів, зразу приверне до нас симпатії всіх трудових мас плянети. Капіталісти, розуміється, не приймуть її. Тим краще. Цим вони вдвоє, втроє збільшать силу прихильности до нас усіх народів. Треба признатись, що цілий ряд обставин останнім часом спричинилися до ослаблення цієї прихильности. Отже пропозиція колектократії з нашого боку і відмова імперіалістів, надто американських, зразу підняла б наші політичні оронди. Наші друзі, комуністичні партії на Заході, захитані всякими мерзотниками Тітами, набрали б нової сили, компартії скрізь здобули б більшість голосів на виборах, і вплив Росії на світовому форумі набрав би величезного розміру. І хто зна: може, ми й без війни опанували б усю плянету. Москва стала б столицею і владаркою світу без проливу крови, принаймні російської. Можливо, що в деяких країнах дійшло б до крови, але тільки внутрішньої, барикадної крови. Але тим краще: тим швидше ми могли б узяти ті країни в свої руки.

— Вибачте, — знову з поштивою влазливістю вставив журналіст Зінчук, — а як ви ставитеся до того, що разом з постановою Об'єднаних Націй про ідею соціяльно-економічної демократії було б поставлено пропозицію про політичну демократію?

Строганов здивовано закинув головою назад. — Будь ласка! У нас є найкраща в світі політична демократія.

— Так, але імперіалісти настоювали б на тому, щоб було прийнято їхню демократію, і то під інтернаціональним контролем.

— Цього ніколи не буде! — рішуче й категорично покрутив головою Строганов.

— Але ж тоді вони не згодяться на колектократію. Це ж була б найсутніша умова прийняття її ними. Невиконання цієї умови розірвало б порозуміння.

— Будь ласка. Нам тільки цього й треба.

— Значить, розрив? І ніякого миру?

— Не ми винні. Відповідальність за це перед народами нестимуть капіталісти й насамперед американські. Бо це вони розірвуть переговори, а не ми. Ми готові на все: і на економічну, і на соціальну, і на політичну, і навіть інтернаціональну демократію. Будь ласка. І розуміється, трудящі в усьому світі стануть на наш бік і почнуть вимагати заведення колектократії. Капіталісти не будуть згоджуватись. І таким чином шанси на революцію збільшаться. А на випадок війни робітництво противника, обурене незгодою капіталістів на колектократію, буде бити їх ззаду.

— Значить, на вашу думку, війна — неминуча?

— Чи неминуча війна, я не скажу так категорично. Але що наша влада на всьому світі є неминуча, то за це є всі сто відсотків, коли капіталізм одкине колектократію.

— Але ж Сталін сказав, що дві системи, капіталістична й комуністична, можуть ужитися разом, що можна встановити

рівновагу сил на землі й жити собі без війни,. Так і багато західніх політиків кажуть.

Строганов вибачливо посміхнувся і обережно скинув сіру шапочку попелу з сиґари в попільничку.

— Що Сталін, цей великий дипломат і найрозумніший стратег на світі, це сказав, то це — правда. Але для кого сказав? Для дурників, товаришу. Для тих, хто охоче здається на сентиментальну казку. Це— казка, ця знаменита рівновага сил. Казка для політичних дітей, яких є так багато на землі. Сталін знає, до кого він говорить. Ніякої рівноваги ніколи з капіталістами у нас не було.

З нашого боку є тільки воєнний камуфляж оливковим гіллям. Нехай собі тішаться дітки його чудесним виглядом і не дуже готуються до війни.

Журналіст Зінчук теж обережно зсунув з сигари сіру шапочку в попільничку й з усміхом сказав:

— Так, але як нам бути тоді, коли капіталіста на випадок розриву, боячись нашого дальшого впливу на їхні маси, причепляться до якоїсь дурниці й проголосять нам війну?

— Вони ніколи цього не зроблять. Вони занадто бояться нехіті своїх мас до війни. Це — каш великий козир. Західні демократії ніколи перші не почнуть війни. Ми можемо спокійно видирати у них шматочок за шматочком територію плянети. Не будуть же справді американські маси йти битись з нами за якусь там частину Німеччини, чи Австрії, чи якоїсь іншої країни, які нам потрібні.

— Ну, а все ж таки? А як вони виразно поставлять питання: або колектократія й тоді їхня політична демократія у нас, або війна, що ж ми? Відмовимось? Волієм війну?

Строганов не зразу відповів. Він довгенько дивився якимсь мрійним поглядом на широчінь пейзажу, потім сказав:

— Будучи добрим учнем Сталіна, я сказав би: розуміється, прийняти їхню демократію, а не війну.

— Як??

— Не лякайтеся, — вибачливо посміхнувся Строганов. — Від прийняття до здійснення дуже далеке.

— Але ж, кажу, вони поставлять умову контролю.

— Будь ласка. Тільки хто нас може проконтролювати? Чи встановили ми економічну колектократію? Встановили. От вам один завод, от другий; спитайте робітників, як вони працюють, хто вони на заводі. Всі як один скажуть, що працюють вони вже по-новому, по-колек-тократичному, що вони повні хазяїни. Політичні вибори? Будь ласка: всі голосують за Сталіна.

— Так, — нерішуче сказав журналіст Зінчук, — але ж вони так легко не повірять.

— Не повірять, не треба. Пришлють нам дужчу контрольну комісію? А ми проголосимо на весь світ, що ця контрольна комісія — шпигуни прислані для саботажу колектократії, для зриву миру. Ми їх арештуємо, вчинимо суд над ними й вони самі признаються в усіх злочинах. Нам не повірять? Хто? Політики, журналісти, інтелігенти? Плювать нам на них. Нам повірять маси, оті маси, які ненавидять своїх капіталістів. І знову тільки

ми будемо у виграші, а не вони, бо масам буде ясно, що ми за колектократію, а капіталісти проти. Так, дорогий, ідея колектократії чудесна зброя, і я не буду здивований, коли Сталін візьме її в свій арсенал. Розуміється, він її гарненько розфарбує, виставить усі привабливі боки, але служити вона буде нам, нашій силі й владі.

— Так, — знову згодився журналіст Зінчук, — це правильно. Але що як капіталісти все ж таки не згодяться і не злякаються навіть мас? Не маси ж рішають питання війни, а вони. Значить, таки війна?

— А хоч би й війна? — з гордим викликом випростався Строганов. — Ми ще побачимо, хто переможе. Росію ще ніхто не перемагав. Не переможе її й Америка. З нами вже1 більше мільярда людей, пів людства. Ми маємо майже всю Азію, за два тижні після проголошення війни будемо мати всю Европу. Африка й Австралія самі впадуть нам у рот, як стиглі груші. Лишиться сама Америка. Прекрасно. Ми її за рік задушимо ззовні й зсередини. І от тобі й війна. З Росією моїугній спільник, якого не мали досі жодні завойовники світу; це— велика ідея комунізму, яка двигає народами. А у капіталістів ніякої такої ідеї немає, і вони з війною чи без війни засуджені на поразку.

— А як вони візьмуть ідею колектократії, серйозно, чесно візьмуть? — тихо спитав Степан Петрович, — Чи не стане вона дужчою за ідею комунізму? Вона, кажуть автори цієї ідеї, конкретніша, наявніша, спокусливіша, зрозуміліша масам.

— Значить, капіталісти пішли б на самоліквідацію? — з цікавістю спитав Строганов.

— А що ж? Деякі їхні ідеологи вже кажуть: коли б виразно стало питання: або комунізм і з ним криваве знищення

капіталістів як кляси й як людей плюс руїна світу й страждання всього людства — або трудова колектократія, себто повільне поступове переформування людського господарства на справедливих, як казав папа римський, підставах і відшкодовання приватних капіталістів за справедливою оцінкою, то вони в більшості своїй прийняли б колектократію. І стали б, може, її цінними робітниками і захисниками, хто, мовляв, знає?

— І тоді, значить, поставили б Росію на коліна, вихопили б у неї її велику місію владарки світу, звели б її на колишнє становище поплентачів Заходу? І її роздерли б на шматки? І всі ці України, Грузії, Естонії "самостійно" наплювали б на неї з лона світової федерації?

Строганов устав і, дивлячись на Зінчука гострими очима, сталево сказав:

— Ніколи цього не буде! І Сталін ніколи на це не піде! Навіть деякі, не всі звичайно, наші вороги, російські емігранти, демократи й соціялісти, і ті признають йому заслугу, що він не допустив до "расчленения России". Навіть вони плюють на ту світову федерацію разом з ним.

Степан Петрович витер долонею піт на чолі й тихо, майже пошепки спитав:

— А як Сталін усе ж таки піде? Ради миру? Строганов раптом пильно подивився на журналіста

Зінчука, післанця "Правди", себто Сталіна, і теж тихе* сказав:

— Ви думаєте? Ви щось знаєте?

— Я нічого не знаю, — ухильним тоном відповів ггі-сланець. — Я просто, виконуючи завдання, питаю вас: як Сталін піде на це, то що ми повинні робити?

— Сталін не піде на це! — злісно вирвалось у Строганова. — Не піде, я вам кажу!

І він навіть рвонувся вбік і зробив кілька кроків до столу. Потім вмить повернувся назад, майже підбіг до-Зінчука і крикнув йому в лице:

— А як він піде на це, то ми, всі руські люди...

Він раптом зупинився, прокашлявся і взяв з ребра попільнички недокурену сиґару в рот. Журналіст Зінчук пильно стежив за ним і ждав. Строганов глянув на годинника й злякано скрикнув:

— О, я запізнився на засідання! Це всі ваші запитання?

Іваненко, не хапаючись, підвівся й відповів:

— Так, це всі мої запитання. Дякую сердечно за відповідь.

— Але це ж інтерв'ю, розуміється, не для друку? — тривожним, не тим уже певним і владним тоном, спитав Строганов.

— Ну, розуміється, розуміється! — не тим уже запобігливим тоном відповів журналіст Зінчук. Могутній Семен Семенович Строганов, віце-король України, нащадок російських завойовників, непевно, скоса поглядаючи на лице паршивенького журналіста, сам провів його аж на ґанок і ще раз міцно потиснув йому руку. Журналіст Зінчук спокійно

пройшов повз сторожеву охорону й ввічливо злегка уклонився їй.

І того ж дня надвечір із кімнати журналіста Зінчука швиденько вийшов якийсь чоловік з клуночком під пахвою і замкнув за собою двері. На голові в нього була старенька жовта кепка, на тілі потерте, підлатане убраннячко, з-під якого на шиї виглядав комір синьої полинялої аж до білого косоворотки. Лице було вкрите якимись плямками, зморшками, під носом стирчали руденькі коротенькі вусики.

Проходячи повз одчинені двері готелю, він зробив очима знак управителеві і хапливо вийшов на вулицю. Наздігнавши автобус, який якраз повільно йшов біля тротуару, він ускочив у нього. Сівши.в середину, він пригорнув, як дитину, до грудей собі тісно набитий клуночок.

На кінці вулиці автобус завернув униз до Дніпра на Поділ. Іваненко ввесь час уважно придивлявся до перехресних вуличок. Нарешті, впізнавши щось ніби знайоме, він на наступній зупинці вийшов з вагону й пішов назад. Це був робітничий квартал (трішки відмінний від того, де жив Строганов). Будинки тут були старі, брудні, притулені один до одного, деякі вікна заліплені папером, замість скла.

Але Степан Петрович дивився на них зі зворушеним усміхом в очах: ті ж бо самі, що були тридцять років тому, неначе не було ні війн, ні революцій, ні стількох усяких змін і катастроф життя. От тільки деякі, видно, полисіли, загубили штукатурку, деякі посліпли, деякі присіли від старечих недуг. Ось і той самий завод, в якому не раз доводилось йому на мітинґах виголошувати громові промови проти царизму, такий самий брудний, чорний, закурений.

І люди йшли вулицею ті самі, що тридцять років тому, тільки й вони теж стали немов старші, брудніші, подертіші, в тих самих кепках, хусточках, у стареньких, латаних і просто дірявих піджаках, або спідницях. І обличчя в них були ті самі, стомлені, нудні, заклопотані, понурі, То' п'яні, то тверезі, всякі, тільки не веселі.

Аж ось і той самий будинок, що його шукали очі з вагона автобуса. Аж серце завмерло від ніжности й хвилювання. І ворота ті самі, і халабудка двірника, і те саме, як велетенський колодязь, вузьке подвір'я між двома чотириповерховими будівлями. В глибині його повинна бути одноповерхова, довга, порізана на кілька частин, як велетенська ковбаса, будівля. Є вона чи нема?

Степан Петрович зайшов у ворота й жадно подивився в глиб колодязя-подвір'я. Так, е, стоїть вона, наче тільки вчора покинув її. Стоїть зворушливо стара, брудна, темна, смердюча, як і тридцять років тому була.

Але тут із дверей великого будинку вийшов чоловік з обмотаними ганчірками (замість чобіт) ногами, з сіро-сивою бородою і з мітлою в руці. Побачивши Степана Петровича й озирнувши його з кепки до старих, стоптаних черевиків, він суворо, тоном сторожі особняка Строганова спитав його:

— Тобі чого, гражданин?

Гражданин вийняв із кишені кілька монет і з ласка-веньним, привітним усміхом добрих очей підійшов до охоронця.

— Прошу вибачити, що турбую вас... — сказав він і навіть злегка підняв кепку. Та тут же взявши руку двірника, тикнув у

неї монетки. Така ввічливість граж-данина виразно зм'якшила суворість охоронця і він поблажливо сховав гроші в кишеню.

— Тут усяка шантрапа швендяє, так і на порядних людей доводиться гримати, — немов би вибачаючись, сказав він. — А вам чого желательно, товаришу?

Товариш прихилився до нього й з ласкавою таємничістю проговорив:

— Та я желав би просто спитать, чи вже вернувся з роботи Григор Криниченко?

— Який Криниченко? — здивувався двірник. — Гм! Таких у нас немає.

— Тю, переплутав! Та отой, що живе он-там у тій пристройці, в крайній кімнаті.

— А, Юхим Біленко?

— Так, так, так! Юхим же, Юхим, а я Григор. їх трос братів, так я їх переплутав. І жінка в нього... як її? Ганна ніби?

— Е, ні, Оксана.

— Так, так, так: Оксана! То в Григора Ганна, а я ... Я їхній родич, знаєте. Здалеку іду, та оце заїхав. Так що вони, мабуть, вдома тепер? З роботи вернулись?

— Та вже, мабуть, і повечеряли. Вже не рано. Справді в "колодязі" вже сутеніло. —

— А де-їхня квартира?

— Та он — та ж таки крайня. Аж у кінці пристройки.

— Ну, спасибі. От таки знайшов. Треба відвідати.

І, вийнявши ще кілька монет, зраділий родич втиснув їх у безвольно, покірно звислу руку охоронця ладу. Той зворушено розсунув усміхом зарослі сірою щетиною уста й винувато сказав:

— Та не безпокайтеея, товаришу. Он та сама крайня. Вони всі вдома, і Юхим, і Оксана, і дітки їхні. Отак просто йдіть ...

І він ще щось говорив навздогін родичеві, але той ішов уже не озираючись повз "пристройку", повз двері й вікна кожного розділу її. Нарешті підійшов аж до "самого крайнього" й зупинився біля дверей.

Гей, двері були тепер не ті! Двері були, видно, нові та ще й недавно пофарбовані сірою, хорошою, арештантською фарбою. Але вікно було те саме, воно так само, як і тридцять років тому, дивилось на смітник і кльозет, що були теж такі самі, як тоді. І запах тут стояв той самий задушливо-гнилий, огидний. І вікно було так само, наче від цього запаху, глухо запнуте якоюсь червоною запоною й тьмяно світилось.

Ні, ні, тут усе було трошки інше, ніж там, у Липках, звідки він тількищо прийшов. Але яким зворушенням віяло від цього старого, рідного "колодязя", навіть від цього смітника, від цих подертих стін "особняка" Юхима Біленка. В цьому "палаці" колись, так давно-давно і ніби тільки вчора, він, Степан Іваненко, студент, член комітету українськик соціялістів-революціонерів "здіймав пролетаріят духом правди й свободи".

Так само надвечір він непомітно приходив сюди, так само переодягнений у стару кепку й подерте убрання. Його вже чекали такі самі, як він, безвусі, молоді, але страшно серйозні, таємничі личка товаришів з заводу, і він їм годинами розповідав, що таке соціялізм, коли він настане на землі, як тоді люди будуть жити й працювати в палацах, ясних, уквітчаних квітами, в музиці, в спокою. Як усякі "пристройки", "нужники", злидні, воші, голодування, пани, жандарми, — все це зникне із землі на віки-вічні й тільки тяжкий кошмарний спомин про них лишиться в людей. Ті молоді обличчя десь дуже тепер постарілись, згадують його пророцтва та радісно дякують йому: адже вони вже дожили до обіцяного ним соціялізму. Ось він як пахне!

Степан Петрович люто плюнув і рішуче постукав у двері, за якими чувся дитячий плач і сердитий жіночий голос. Від стуку і плач, і голос стихли. Тоді Іваненко надушив на клямку й потягнув двері до себе. Вони розчинились, і на нього війнуло іншим духом, духом застояної, теплої вогкости, якогось варева, тютюну і ще чогось тяжкого. "Квартира" вся складалась з однієї кімнати. В ній коло дверей була ггіч, за піччю — велике ліжко, проти нього на підлозі — купа лахміття, з-під якого визирало троє дитячих голівок. А коло вікна ліворуч, проти печі, припнувся стіл. На ньому стояла невеличка гасова лямпа, біля лямпочки над листочком друкованого паперу нахилилась голова хлопчика років дев'яти. Біля печі, коло лави з посудом стояла жінка, худа, довгоноса, гостроока, з навислими на щоки пасмами бруднотем-ного волосся. А на стільці, з другого боку столу, сидів з цигаркою в роті чоловік з жовтосірим лицем, з пука-тими жовтими очима, з жовтобрунатними вусами, весь ніби прокопчений жовтим димом.

Усі голови встромили в Степана Петровича вражені очі й ждали.

— А чи живі, чи здорові, Юхиме й Оксано з дітками? — весело гукнув гість і зачинив за собою двері.

Юхим і Оксана перезирнулись. Юхим, не підводячись, підозріло, непривітно озирнув гостя і запитав:

— А ви хто за чоловік?

Гість озирнувся на двері, глянув на вікна і тихо сказав:

— Знайомий вашого родича.

— Якого родича?

— Того, що там... пропадає. В концтаборі.

— Брата Панаса?! — чи то з жахом, чи з вибухом радости скрикнув Юхим.

А жінка випустила з рук просто на підлогу мокру ганчірку й прошепотіла:

— Боже наш, Боже наш !..

— Так, Панаса, — хитнув головою гість і широко посміхнувся. І очі його так привітно, так одверто, так порідному озирнули всіх, що Оксана, витерши руку об хвартух, спустила заткнутий за пояс поділ спідниці, відмахнула пасма волосся й кинулась до гостя.

— Та заходьте ж ближче! Та от сюди! Та, Юхиме, дай же стільця чоловікові. Гаврику, тікай звідти, сядь коло печі з своїм ученням.

Юхим швиденько підвівся, зашамотався й від хвилювання не зміркував, що міг же подати гостеві свого власного стільця. Схопивши звільненого хлопцем стільчика, він для чогось підніс його наперед, поставив з другого боку столу й навіть рукою потер по ньому.

— Ось тут, сідайте, прошу вас! — посміхаючись до гостя й показуючи великі я:овті зуби, прохрипів він закуреним голосом.

Степан Петрович, мило посміхаючись, повісив кепку на кілок біля дверей і сів на показаний стілець, поклавши собі на коліна свій тугонабитий клуночок. Оксана підійшла до гостя ближче й жадно дивлячись йому в лице, тихо, таємниче спитала:

— Ну, як же він там? Пропадає, кажете? Степан Петрович сумно похилив голову.

— Пропадає. Каторжні роботи.

— А ви ж як? .. Ви бачили його, чи що? Гість понуро посміхнувся.

— Та бачив. Разом з ним п'ять років ліс рубали у Сибіру.

— Боже! Ліс рубали. А вас же за що? Теж за те, що вилаяли їхнього Сталіна?

— Гірше: самого Леніна.

— Одна чортяка.

— Та я свое відбув, і мене після десяти років каторги випустили на волю. А Панасові доведеться ще побути...

— Його ж на п'ятнадцять років ... — хмарно вставив Юхим і сів на місце сина.

— Та так, так, — згідно хитнув головою гість. — Так от коли я виходив на волю, Панас попрохав мене, щоб я вас відвідав і розказав про нього. Та й гостинців прохав передати вам. Ось тут приніс трошки...

І Степан Петрович, розв'язавши клуночка, почав витягати з нього гостинці. Юхимові — добру, синю, з пришитим коміром сорочку, яку й на свята не сором одягти. Оксані чудову, жовто-гарячу кохтину, від якої Оксана так засяяла й засоромилась, що аж одвернулась. Дітям — по парі штанців і по сорочці (не знав, що є вже четверте). Потім пішли хусточки, теплі панчішки, мило, дзеркальце, знову шкарпетки, знову хустина. На столі зробився цілий базар. З підлоги посхоплювались дітлахи, позбігались до столу й жадібними, дикими очима й руками хапали подарунки й тягли до себе з криком, сміхом, плачем. І хто його з на, до чого б воно дійшло, коли б батько й мати не повідганяли дітей від столу й не повкладали назад під лахміття. Розпатлані, замур-зані, сірожовті, очманілі від радости й одчаю, вони не переставали дивитись до столу широкими, блискучими очима. Степан Петрович відвернув від них свій погляд, — так, так, вони були трішки відмінні від тих милих, чудесних, так гарно зачісаних голівок, які він кілька годин тому бачив там, на горі, на фоні могутнього краєвиду, діточок з такими ясними, одвертими, задоволеними очима.

Сховавши надзвичайну спокусу для дітей і ще раз та ще раз подякувавши гостеві, хазяїни затурбувались: Господи, чим же його почастувати, чим прийняти такого доброго посланця від мученика-брата? А в хаті ж не то що горілки чи чогось доброго до неї, а й сухого хліба ні шматочка.

Тоді чудодійний посланець, зрозумівши замішання господарів, з загадковим усміхом знову розв'язав свою торбу й почав викладати з неї на стіл: насамперед черевату, жовтобілу пляшку горілки, потім темнозелену пляшку вина; далі великий буханець прекрасної пшеничної паляниці, далі добрих фунтів два ковбаси; ще далі велику скибку жовтого сиру; а на кінець товсту паперову торбинку цукерків. Тут діти, як тільки почули з вигуків батьків і брата Гаврика, що там вийшло з тієї магічної торби, не витримали й вихорем кинулись до столу, як дика татарська орда. їх знову хотіли спинити й відтягти до лахміття, але вони вчинили такий верес-клий опір, що гість утрутився і залагодив конфлікт пропозицією піти на обопільні поступки: дітей розсадити на лахміттю, дати їм по шматку паляниці, по доброму кільцю ковбаси, по скибці сиру, по два цукерки; а за це вони, з'ївши це, повинні влізти під лахміття, гарно вкритись ним і зараз же заснути. На тому й стало.

Гаврикові як старшому, було дано його порцію на припічку біля печі, але теж з умовою, що він там сьогодні вивчить свій друкований папірчик на завтра до школи. Бо як не вивчить, то краще б йому й на світ не родитись! Гаврик понуро прийняв цю умову й почав теж уминати гостеві подарунки.

Разом з дітьми не витерпіли й узялись ласувати й батьки з гостем. Випили по чарці, закусили так, що аж затріщала ковбаса в роті, ухопили ще по одній, та ще по одній. Юхим із жовтосірого став жовточервоним, а Оксана, витерши губи ребром руки, смачно й густо розцілувала гостя в обидві щоки.

— Та й свято ж ви нам принесли, хай вас Бог благословить за нього! — сказала вона на закінчення й розчулено поклала в рот наготовлений цукерок.

Тим часом Гаврик уже давненько закінчив своє святкування і як чесний контрагент, узявся за виконання прийнятої умови,

тобто, підсунув до себе друкований папірець і почав бурмотіти з нього. Пробурмотівши за папірцем, він заплющував очі й намагався повторити напам'ять пробурмочене. Але воно, видно, не давалося, бо він безсило ворушив губами й не міг нічого з них видушити. Накінець в його повторюваному бурмотінні почали вже пробиватись нотки плачу.

— Учи, учи! — весь час оберталась до нього Оксана. — Не вивчиш, не дістанеш більше ні ковбаси, ні сиру, ні канахветів. Учи!

— Та я вчу-у... — з плачем у голосі згоджувався Гаврик, — так воно не влізає в голову ...

І знову бурмотів: ,

— ... "В Радянськім Союзі ти щастя знайшла, ти щастя знайшла, ти щастя знайшла..."

І з таким одчаєм і люттю повторював це "щастя", що аж гість зацікавився і запитав:

— А що то він вчить таке?

— Та отой гімн України їхній... — понуро пояснив Юхим. — Вийшов наказ, щоб усі учні по школах вивчили напам'ять оцей їхній гімн. Не гімн, а, звиняйте за слово, чисте г.... Ну, а Гаврик наш ніяк не може його напам'ять узяти. Ну, прокажи нам, що ти вивчив. Прокажи швидше. Ну?

Гаврик сьорбнув носом, розгладив долонею папірець і почав механічним, високим голосом:

— "Живи, Україно, прекрасна і... і...

— .. ."І сильна, і сильна..." — підказав батько.

— ... "Прекрасна і сильна, — повторив Гаврик, — В Радянськім Союзі ти щастя знайшла..."

— Бодай їм було повік таке щастя! — тихо вставила Оксана, а Гаврик зупинився.

— Ну, далі, далі! — підштовхнув Юхим. Гаврик напнувся і потяг далі:

— "Між рівними рівна, між... між...

— "Між вільними вільна"... — знову підказав батько.

— "Між вільними вільна, — підхопив Гаврик, — під сонцем свободи, як цвіт, розцвіла..."

— Бач, знаєш. Катай далі!

Підбадьорений похвалою, Гаврик ще напнувся і випалив:

— ... "І Ленін осяяв нам путь на свободу, і Сталін веде нас до світлих висот ..."

— Завела б його чума на той світ від нас! — знову подала свою репліку Оксана. А батько зауважив вибачливо:

— Ти трохи пропустив. Ну, нічого, катай далі. Останній куплет. Ну?

Але "останній куплет" ніяк не піддавався натискові Гаврика, і тільки кінцевий рядок весь час вистрибував:

— "І в світ комунізму велично ідем... І в світ комунізму велично ідем..."

— Та що велично ідем, то так... А що ж перед цим було? Забув?

— Забу-ув... — з плачем вирвалось у Гаврика і крізь сльози він раптом скоромовкою додав:

— "І слава Союзу Радянському, слава, в Радянськім Союзі ти щастя знайшла"...

— Ну, знаєш що, хлопче, — постановив батько, — лягай спати, а завтра рано я тебе збуджу і ти ще повториш . ..

Гаврик охоче вхопив папірець і з ним побіг до голь-вок, що, як жабки при березі з жабуриння, виглядали з лахміття.

А дорослі знову звернулись до своїх склянок з вином.

— Так, та-ак! — глибоко зідхнув Юхим. — знайшла щастя Україна в Радянськім Союзі, отам воно по лісах Сибіру та отут... у лахміттях і злиднях. Так, так, слава Сталіну, що й казать. Він додав на червоному полі блакитну смугу і гадає заплатити нею за заграбовану нашу державну самостійність і наш добробут.

Степан Петрович пильно, по черзі глянув на обоїх своїх хазяїнів. Розуміється, це були терміти, виразні, одверті, просто кричущі терміти. Тут і без принади та без паролю видно було. Але на всякий випадок, чи просто з цікавости він, зідхнувши так само як Юхим, понуро промовив:

— Ех, ніч нависла над нами!

— Ой, ніч, ой, тяжка, страшна ніч! — підхопила Оксана. — І коли вона скінчиться, Господь його знає.

— Та, може, колись і скінчиться? Правда, Юхиме? — підштовхнув того гість.

Але Юхим сидів і все з тим самим виразом понурого суму й нічого не казав.

— Боюсь, що ніколи вона проклята не скінчиться. Хіба що війна всіх нас скінчить... — нарешті тихо пробурмотів він. А про "ранок" не згадав.

Та видно, що вони й не чули нічого про той бідний "ранок". Або, може, все ж таки недовіряли? Ну, добре, а якби вони сприйняли "принаду"?

І Степан Петрович, знову зідхнувши, почав:

— А от я чув, що за кордоном люди знайшли спосіб знищити і війну і большевиків та їхню ніч.

— Та не може бути?! — скрикнула Оксана.

Одначе Юхим тільки наставив на гостя свої пукаті жовті баньки і мовчки ждав пояснення. І гість став пояснювати. Біленки слухали жадібно, але по-різному: Оксана весь час перепитувала, не розуміла, від захоплення сплескувала долонями. А Юхим усе мовчав, усе дивився жовтим, понурим поглядом у лице гостеві й курив цигарку за цигаркою. Нарешті, коли гість виставив головні боки принади, Оксана не витримала й закричала:

— Та щоб ото наші нові царі, маршали, генерали та директори, та всякі інші совстські пани, щоб вони ото віддали нам, робочим людям, заводи та фабрики, колгоспи? Щоб ото відмовились від усякого панування та розкошів?! Щоб перестали нас гнати, як худобу, на каторжну роботу? Та де ж це ви бачили таке?!

А Юхим спустив очі на стіл і рішучим, хмарним голосом додав:

— Ніколи, ні Сталін, ні його апостоли не приймуть цієї... колектикратії, чи як її?

— Колектократії, трудової колектократії.

— Нехай колектократії. Нащо вона їм? Хіба їм погано без неї? Отже пишуть про Україну їхні писаки: "В Радянськім Союзі ти щастя знайшла". Коли вже є щастя, то чого його шукати в якійсь там колектократії.

Але Оксана заперечила, чи серйозно чи в насмішку:

— А чого1 ж вони ще в тому гімні кажуть, що "Сталін веде нас до світлих висот". Значить, ми ще внизу, ще нема нам ні світла, ні висот?

Степан Петрович в середині себе посміхнувся: "писакам" може здорово влетіти за такий "ухил", вони й не передбачали, що з їхнього "щастя" можна зробити такий простий і логічний висновок. Виходить не гімн, а хитра контрреволюція?

— Іноді сукини сини, нехотячи, правду скажуть. . . — буркнув Юхим. — Тільки дурних тепер уже мало у нас, Треба

бути зовсім без розуму й без пам'яті, скотиною якоюсь, щоб оце наше життя мати за щастя.

— А вони нас за таких і мають! — підхопила Оксана.

— Тож тільки худобі можна казати в лице, що вона має щастя, живучи в безпроглядній роботі й отаких злиднях та бруді... — І вона повела рукою по кімнаті, затримавши її на лахміттях дітей. — Бо худоба не може плюнути їм у морди їхні і крикнути: Брешеш, падлюко ти! Отак і ми, не можемо. От Панас сказав, і погнали прокляті душі на п'ятнадцять років у ще каторжнішу роботу, на ще страшніше скотяче життя. "В Радянському Союзі ти щастя знайшла"! От так щастя! А ми ще повинні співати й кричати "Слава Сталіну"! То не скотиняки ми, га? Юхим понуро посміхнувся:

— Але ж вони нас запевняють, що в інших країнах по Европах, чи навіть в Америці, трудящі живуть під страшним тягарем капіталістів, що там і злидні, і голод, і неволя...

— Таке мовляв там страхіття, — вставила Оксана, — що наші злидні с чисте щастя.

— Так це ж знову тільки мовчазній скотині можна таке казати, — продовжував Юхим. — А ми ж тепер, після цієї війни, добре знаємо, яка це брехня. Мільйони нас були загнані ними ж таки у ті Европи, і ми на свої очі бачили, які там "злидні". Коли б у наших робітників чи селян було таке життя, яке я бачив у робітників та мужиків у Німеччині чи Франції, так, справді, сказав би "слава" Сталіну. Хай вони нам кричать своїми гучномовцями, що совєтський народ он як любить Сталіна, хай нам затикають рота своїми каторгами, а ми все ж таки говоримо. І ми таки слухаємо й інше радіо з Америки чи з Англії. Та й між собою ми все ж таки говоримо, бо ми не скотяки. При

шпигунах та сексотах їхніх ми кричимо їм славу, а проміж себе, між своїми, маємо інші слова, от як з вами.

— О, маємо інші, маємо! — грізно підтвердила Оксана.

— І нехай тепер здійметься нова війна, ми їм покажемо, що ми знаємо. Вони гадають, що вони наших дітей так замурували й так їх напихають своєю пропагандою, що ті нічого іншого не знатимуть, що й критики у них не може бути. Брешуть. Наші діти теж не скотяки, вони теж уміють бачити та думати. А вони бачать, що в одних людей розкоші, а в інших злидні, що одні живуть у палацах, а інші в халупах, що одні мають шампанське, а в інших і на хліб нема. Так вони, наші діти, можуть і повірити, що в Радянському Союзі є справедливість та рівність? Та навіть тварина, коли їй погано, то й та брикається. А наші діти будуть співати славу Сталіну? Дурні вони, коли думають так. Ось нехай прийде нова війна, ми їм покажемо, що ми знаємо та хочемо. У ту війну тільки дурний Гітлер урятував їх, а то б тепер від них ні сліду не зосталось би на світі.

— А чим він їх урятував? — спитав гість.

— А тим, що здійняв у народі проти себе ще більшу ненависть, ніж була до Сталіна. Ви там у своїй каторзі, не могли бачити, що він тут виробляв з нами, як він нас ще за дурнішу скотину мав, яке рабство на нас наклав. Комуністи хоч стараються прикривати його хорошими словами, а нацисти так без усякого прикриття катували нас.

Та от нехай прийдуть тепер американці! Коли не будуть такими самими дурнями як німці, коли дадуть нам нашу самостійну Україну, тоді большевики побачать, як ми їх, отих американців будемо "ненавидіти4'.

— А як вони нам і поміщиків, і капіталістів, і всяких панів привезуть із собою, — тихо спитав гість. — То як їх будемо приймати?

— Ніколи в світі! — аж ударив по столу Юхим. — Оце ж і була друга дурість німців. Вони хотіли замінити нам большевицьких панів своїми панами. А ми на це їм сказали: "К чортовій матері! Ніяких більше панів, ні чужих, ні своїх!" А тепер ми американцям ще скажемо. .. "і ніяких наймитів не хочемо мати в себе, самі собі хочемо бути хазяїнами і робітниками". Так же я кажу? Це ж вона є ота трудова ... коле-кто-кратія, чи як там ви кажете.

— Та так ніби.

— Ну, от. І коли американці зможуть оце зрозуміти й схочуть таку волю нам принести, то нехай сміливо йдуть, нехай хоч завтра починають війну, ми їм дамо свою народну армію, повстанську. Вона в ячейках давно вже є і воює з советами, а тоді повстане ціла організована армія. Та не тільки в Україні, а й у Росії та по інших краях Радянського Союзу. Та чи американські капіталісти здатні це зрозуміти? Оце питання. Як ви думаєте?

Гість зідхнув і сказав:

— Хто його зна. Це у великій мірі залежало б ще й від того, чи вони повірили б, що більшість людей в Радянському Союзі мають отаку ненависть до Сталіна та большевизму, як оце ви кажете.

— А що, американські капіталісти такі дурні, що не можуть зрозуміти такої простої задачі, яку й Гаврик може рішити? — запитав Юхим. — Та яке ж інше почуття може бути в наших

радянських людей до большевизму? Нехай зміркують. Я заробляю 400 карбованців-на місяць. Так? А кіло житнього хліба коштує карбованець двадцять копійок. На нашу сім'ю треба чотири-п'ять кілограмів на день, скажемо: 6 карбованців, а на. місяць, значить, 180 карбованців. Так? На сам хліб. Скільки ж, питається в задачі, зостається на все інше? 220 карбованців, а дрова самі на місяць зимою 500 кілограмів коштують 230 карбованців. Отже ще й не вистачає на дрова. А чим же жити? М'яса ми в очі школи не бачимо, молоко для дітей раз на тиждень на чотирьох один літер купуємо. А на трамвай, а на городину, а на тютюн, а на... Про одежу вже й не думати. Діти голі та босі бігають навіть зимою. Живемо напівголодні, сонця ніколи не бачимо, бабраемось у бруді, дихаємо смітником та нужником, з хвороб не вилазимо. Та отак не день, не місяць, не рік, а роки, а без кінця до самої смерти нашої. І діти наші так само будуть жити. Оце наше щастя. А там трошки вище за нас, розкошують наші пани, женуть автами по вулицях, заливаються шампанським по своїх ресторанах, живуть у палацах і особливих помешканнях. Так скажіть, на милість, чи треба багато —розуму, щоб зрозуміти, яким чуттям такі, як ми радянські люди можуть горіти до Сталіна та його партії? А нас же таких, як наша сім'я, є відсотків шістдесят. Значить, мільйонів сто двадцять. Трошки менших, ніж ми злидарів є відсотків тридцять. А відсотків десять оті розкошуни-сталінці. А до цього додайте мільйони тих, що по концтаборах, як от ви, чи наш Панас, пропадають. Та рідко ж знайдете в нас по Союзу сім'ю, в якій би не було свого Панаса, ближчого чи .дальшого. А голод 1933 року? Мільйонів вісім у нас в Україні померло від нього. Матері дітей своїх їли. Трупи по вулицях валялись. Селяни з сіл бігли в міста й просили милостині шматочком хліба, того самого хліба, який вони самі робили та який сталінці в них забрали. Хто ж його створив, хто організував той голод? Юхим витяг жовту, худу руку й крикнув: — Сталін! Сталін свідомо, організовано створив нам голод, щоб загнати селян у свої колхози, у свою каторгу тут у нас, в Україні. Та й співає тепер

нам гімн: "Живи, Україно, прекрасна і сильна" бо "в Радянському Союзі ти щастя знайшла". Так от, нехай американці зміркують, може в населення України не бути отої ненависти до Сталіна та його ладу? Га? Може, скажіть?

І бачачи, що гість мовчав, Юхим обурено тикнув у нього пальцем, неначе той був американцем.

— Ага, мовчите? Але війна не мовчатиме, вона скаже своє слово. І вони почують його, наші пани! Світ жахнеться від нашої любови до сталінітів!

"Замучимо, замучимо, замучимо" ... — раптом блискавкою промиготіло в мозку Степана Петровича. Він злегка труснув головою, неначе викидаючи щось із неї, і спитав:

— А що ж нам до війни робити? Терпіти отак і далі? А як війни і зовсім не буде, як Сталін та Трумаи якось помиряться, то нам так і помирать у каторгах? Адже народ сам, мабуть, не зможе скинути большевиків? Правда? Коли б хоч яканебудь організація була, щоб було кому керувати народом, як збунтувався б. Ми там, на каторгах не знаємо, що тут у вас, чи є хоч яканебудь таємна організація?

І він з напруженою хоч і непомітною увагою зиркнув на Юхима й Оксану. Юхим у понурій задумі покрутив головою.

— Ні, щось не чути нічого за якусь організацію. Злоба, ненависть люта є, а організація... Та як ти його організуєшся, коли вони таку свою організацію завели, що діти на батьків доносять і на каторгу засилають. Ні партійні, ні безпартійні, ніякої організації завести не можуть; як тільки двоє-троє закладуть якийсь зародок, так четвертий підісланий провокатор зараз же видає їх і всіх арештовують. Зокрема всі

готові на всяку організацію. Дайте— нам волю, завтра буде мільйонна партія?

— А ви самі тепер які: партійні, чи безпартійні?

— Та ми — партійні... — неохоче муркнув Юхим.

— Ох, партійні, партійні! — гірко похитала головою Оксана.

Гість здивувався:

— Партійні? А яким же способом вас прийняли до партії? Ви ж родичі "ворога народу", політичного в'язня?

Обоє Біленки немов би трохи пригнічено помовчали й ще більше похмарніли.

— Е, яким способом! — раптом схопився за пляшку Юхим і почав наливати вина. — Колись ми згадаємо їм і деякі способи, якими вони втягають людей до їхньої партії. Згадаємо і це!

І, взявши в руку свою склянку, він половину її випив і поставив на стіл. Потім раптом перехилився до гостя і шепотом сказав:

— Народ не зможе без кінця терпіти. Колись мусить1 терпець увірватися. Коли ні війною, ні організацією, то чимсь іншим, а мусить він себе рятувати.

І знову взяв склянку в руку. Але, не піднісши її до уст, знову поставив на стіл і прихилив голову до Іваненка. Прихилив, якусь мить так тримав і нарешті ще тихіше прошепотів:

— Убити Сталіна і все його Політбюро. Оце єдиний, коли так, рятунок.

Він не був п'яний, ні, але змішана з вином горілка робила своє, це виразно було видно. Жовті загорілі очі його хижо вп'ялися в лице гостя і з припухлого рота його ще раз зашипіло:

— Убити Сталіна! Нема іншої ради. Єдиний рятунок наш.

— Хто ж це зробить? — теж прошепотів гість.

— Хтонебудь! Я знаю? Народ, кажу, не зможе більше терпіти. Та, може, якийсь таки з його міністрів... Не стане терпцю та й... Бо всі ж тремтять, навіть ті, що там "нагорі" коло нього. Або якийсь партієць, або просто з народу. Я знаю? Знайдеться. Так, кажу, не може без кінця бути. Не може! Мусить настати якийсь кінець. Та давайте мені бомбу, і я перший піду на свою і на його смерть. Як так помалу в нужнику весь свій вік помирати, краще зразу героєм померти за всіх. Отак я думаю!

І, схопивши склянку, Юхим одним духом випив решту вина. Оксана витерла рукою очі й теж узяла склянку.

Ну, тепер Іваненкові не було чого далі лишатися. Він ще трохи посидів, потім умить схаменувся й почав прощатись.

— Я ж на свій поїзд запізнюся!

— А ви сьогодні їдете далі?

— Та сьогодні ж. Я ж тільки щоб вас одвідати зліз із свого поїзду. Ну, та опівночі маю другий.

— А вам же куди?

— Ну, бувайте здоровенькі. Може, ще коли побачимось.

— Дай Боже, щоб побачить! — сказав Юхим, дотискаючи руку гостеві. — Ну, спасибі ж вам, що завітали, що принесли вісточку про нашого бідного Панаса та що так розворушили нас вашою розмовою.

— Ой, розворушили! Ой, спаси ж вас Цариця небесна! — додала Оксана і, обнявши Степана Петровича, з сльозами зворушення розцілувала його.

А в кутку на підлозі з-під лахміття визирали "жаб'ячі" голівки й провожали очима хорошого щедрого дядька.

Додому вертався Степан Петрович пішки. Часом він зупинявся і довго дивився кудись убік, нічого не бачачи, потім рушав далі, так само невидюче ступаючи і глибоко думаючи. Коло свого готелю він присів на лаві бульвару й похнюпив голову.

Так, що Біленки були небезпечні, страшні терміти, що їх буде розстріляно того ж дня, як їх буде виявлено, то про це не могло бути ніякісінького сумніву. Але хто їх виявить? Невже він, Степан Петрович Іваненко? Невже він занесе їх з усіма їхніми дитячими голівками до списку термітів? А як не занесе, а Бєлуґін якимсь своїм чудом довідається, що він був у них і що не заніс, то що тоді буде йому і й о г о дітям?

А крім того, все, що він збирав у всіх своїх "рибок", чи неварте воно якогось іншого, ніж сексотського, ставлення?

Він стомлено підвівся й помалу пішов до свого готелю. І цього разу теж так пощастило, що, коли він ішов-коридором до своєї кімнати, то в ньому нікого не було. Зірвавши свої наліплені руді вусики, пильно умившись, Степан Петрович зачесався, уважно вдивляючись у своє лице в дзеркалі. Чогось сьогодні виразно-червоно проступили шрами від "поцілунку" Марка, і в мозку знову, як зачеплена пружина, застукало:

"Придивись, придивись, придивись..."

Він хапливо запудрив шрами, передягся й глянув на годинника: десять по одинадцятій. Спить уже його "богиня" чи десь гуляє? А може, чекає все таки на нього, як і щовечора?

"Богиня" таки чекала. І так само, як і щоразу заро-жевілось від радости зустрічі з ним лице її. І так само занепокоїлась, коли він сів на своє місце на канапі й заплющив очі. Яке змучене лице! Таким вона його ще й не бачила.

— Що, стомились, голубчику? — тихо й ніжно спитала вона й сама взяла його руку.

Степан Петрович розплющив очі, якусь мить невідривно подивився на неї і, знову заплющивши очі, сказав:

— Стомився.

І слабенько потиснув її руку. І вже, як і щоразу, коли зустрічався з цією чудною жінкою, в усій істоті його настав сумний і ніжний спокій. Немов би закурював люльку якогось незвичайного, неотруйного оггіюму. І всі денні гострості й пекучості життя немов би Серпанком чи димком затягались і вже не кололи й не пекли так болюче.

— Спасибі. . . — прошепотів він і знову потиснув цю теплу, ніжну руку.

— За що?

— Так, за все. Навіть за те, що ви, не як усі "грецькі богині", маєте зворушливі дитячі уста. Спасибі за те, що є ще на світі такі людські істоти, які чудом якимсь ... (він хотів сказати: "не стали ні термітами, ні сексотами" і зупинився).

— Що "чудом якимсь"? — перепитала "богиня".

— .. .Якимсь чудом зберегли дитячу чистоту не тільки уст, але й душі.

І він знову злегка потис її руку. Але Олена Вікторівна раптом визволила її й з огидою та болем сказала:

— О, тільки не треба таких мені .. . компліментів!

— Це— не комплімент, а справжня істина. . .

— Ох, добре, добре! Розкажіть краще, що доброго ви чули й бачили сьогодні? Як ваша анкета?

— Будь вона пррроклята! — вмить вирвалось у Іваненка^ — Не будемо говорити про неї. Я завтра виїжджаю з Києва.

Заболотова аж випросталась і з таким переляканим нерозумінням подивилась на нього, що він знову взяв її руку й зворушено поцілував.

— Як ідете? Чого? Чого так раптом?

— Так. Тут я вже зробив усе, що міг. Тепер поїду далі, доводити до кінця свою... тяжку місію.

Олена Вікторівна все так само чи то незрозуміло, чи ошелешено дивилась на нього.

— Ну, а як же... Правда, я не знаю... Це ви так несподівано. .. Коли ж ми побачимось?

— Не знаю. Ви ще довго будете в Києві? Олена Вікторівна від цього запитання змішалася.

— їй Богу, тепер не знаю. Ви не вернетесь до Києва?

— Мабуть" ні. Не знаю теж.

— А ви коли саме виїжджаєте: вранці чи ввечорі?

— Ще не знаю. Коли є потяг на Донбас, тоді й поїду.

Олена Вікторівна болюче стиснула брови: що ж робити? Якщо виїде вранці, то як же вона встигне попередити в київському відділі МДБ? Вона ж не може з ним їхати, треба, щоб вона передала його ї м, так було їй наказано. Коли не передасть, вони можуть подумати, що вона навмисне випустила клієнта з-під догляду. І тоді...

— Ні, ви завтра не поїдете! — благально і рішуче сказала вона. — Це неможливо. Ми ж з вами ніколи й не побули як слід разом. Ви повинні хоч завтра лишитись ще. Добре?

Степан Петрович дивився на це ніжне, чисте, затривожене лице, і йому треба було знову заплющити очі й заціпити

щелепи, щоб не вхопити її в обійми. В останній день, хоч раз дати нарешті волю своїй душі!

— Добре, милий? Добре? Зостанетесь?

— Добре, зостанусь, — розплющив він очі й зупинив їх на ній з особливим натиском, — але з одною умовою.

І замовк.

— Ну, з якою? — хвилюючись прошепотіла Заболото^ ва і потягла свою руку з його пальців. Але він не випустив її. Прихилившись до неї, він прошепотів:

— .. .Що цю ніч ми лишимось разом, в одній кімнаті.

— О, ні! — з болем скрикнула вона. — Тільки не це! Тільки не це, я вас благаю! Ну, добре, тільки не тепер, не тут, не в цих обставинах... Ах, я не можу вдм пояснити. Я не хочу примусу, я хочу, щоб це було вільно, від усієї душі й жаги. А не так. Колись у Москві, десь інде, коли не буде нічого, що... Ах, любий, повірте мені! Ви вірите, вірите?

Степан Петрович мовчки дивився на неї. Коли вона замовкла, він ще помовчав, потім з ніжною поштивістю підніс її руку до своїх уст, приклався до неї як до ікони, обережно випустив і тихо проговорив:

— Ви, може, маєте рацію. Дійсно, так краще. Спасибі. А тепер дозвольте мені піти до себе... Отже я завтра ще лишусь у Києві. Ми підемо з вами по всіх святих місцях нашого юнацтва. Потім увечорі, може, до театру. А післязавтра вранці-рано я виїду. Провожати вам мене не треба буде, бо я трішки зміню

свій... фасад, і було б досить підозріло, коли б мене при такому фасаді провожала така... чудесна дама. Отже до завтра!

І, вже навіть не подавши їй руки, він уклонився і пішов із кімнати. Олена Вікторівна пішла за ним і перед самими дверима взяла його руку, гаряче поцілувала її і, зараз же випустивши, тихо в лице йому сказала:

— Милий!

Степан Петрович сильно затиснув віддих у грудях, потім рвонувся і швидко вийшов за двері.

Розділ 11

Коли закінчилося навчання в школі, учитель зупинив при виході Ваню Іваненка і сказав йому:

— Почекай тут трохи. Ти зараз підеш з одним чоловіком до інспектора. Ти так гарно вчився і поводився в школі цей місяць, що він хоче дати тобі маленьку нагороду.

Ваня Іваненко приємно здивувався, тим паче, що нікому досі таким способом нагороди не давалося. Він охоче підхопив під пахву свій картончик з книжками, акуратно перев'язаний ремінцем, і став чекати. Хвилин через десять з'явився якийсь молодий чоловік у кумедному куцому піджачці та сірій кепці. Учитель передав йому Ваню Іваненка і чогось не сказав учневі нічого, навіть не подивився на нього.

Молодий чоловік на вулиці посадив Ваню поруч себе на візника й вони поїхали. Молодий чоловік іноді чудно, чи то з цікавістю, чи з жалем, поглядав на Ваню й нічого не казав. А Ваня міцно притискував одною рукою книжки до грудей, а

другою тримався за край брички:, яка часом хиталась на вибоїнах поганого бруку. А сам весело поглядав своїми прудкими, темними оченятами на будинки, на людей, надто на дітей: вони й не знали, куди він так пишно їхав. А тато як зрадіє! От принесе йому сюрприз!

Ваня, правда, не був дуже здивований обіцяною нагородою, вік її, коли казати правду, таки заслужив. Взяти хоч би гімнастику, — так, він був невеликого росту, хоча мав уже дванадцять років, але йшов раз-у-раз одним із перших у школі, так само, як і з усіх інших предметів, а надто з математики та історії (тут тато здорово помагав).

Коли молодий чоловік у куцому піджачці зупинив візника біля якогось будинку, Ваня здивувався, що біля нього стояли міліціонери й над парадними дверима був якийсь напис, немов би подібний до написів на районах міліції. Чого інспектор мав жити в будинку міліції? А проте його діло, хай собі живе, де хоче, аби нагороду дав.

І Ваня без вагання пішов за своїм проводирем у вхідні двері, а потім сходами на другий поверх. На сходах і далі в коридорі зустрічались якісь люди в цивільному й у формі міліціонерів. Вони не звертали на Ваню жодної уваги, але Ваня все ж таки почав усе більше та більше дивуватись: чого все ж таки інспектор школи мав жити в міліції?

Нарешті після довгенького чекання в якійсь кімнаті з рядом стільців під стінами і портретом Сталіна на одній із них, Ваню було введено до інспектора. Це була велика кімната з якимись шафами та столиками, закиданими паперами. Хоча надворі було сонце, але в кімнаті горіло електричне світло і вікна були запнуті темними завісами. Інспектор стояв перед великим столом, спершись на нього рукою, і курив товсту цигарку. Сам був такий лисий, як Ленін на портретах, тільки його борідки не

мав, а був весь голений, з округлими щоками й малюсенькими, як у пацюків, очима. Одягнений був не по-інспекторському, не в піджак, а в міліціонерський мундир та блискучі чоботи. Чудний інспектор, Ваня таких ніколи в школі не бачив.

Інспектор помахом руки вигнав проводиря з кімнати і сказав навздогін:

— Трьох, для малої передмови!

— Слухаю! — швидко бовкнув проводир і вислизнув за двері. А "інспектор" озирнув Ваню з ніг до голови і суворо спитав:

— Як тебе звуть?

— Іван Іваненко! — здивовано й неспокійно відповів Ваня.

— Добре. Поклади он там твій пакунок, — показав він цигаркою на столик збоку. Ваня поспішно поклав на нього книжки й нерішуче зупинився. В цю мить двері відчинились, і в кімнату ввійшло трос міліціонерів. В руках одного була довга, тонка, гнучка, немов із Гуми зроблена, паличка і якась хустка. Всі троє стали біля порогу і по-солдатському готовно випростались.

— Маленьку передмову! — кивнув їм головою на Баню "інспектор" і сів за стіл у свій фотель. Міліціонер ри струнко пішли на Ваню. Двоє з них ухопили його, один за плечі та руки, другий за ноги, а третій хусткою швидко накрив Вані рот і зав'язав її на потилиці. Ваня від ошелешення і переляку не встиг навіть пискнути.

Після того міліціонери понесли тільце хлопця на велику зелену канапу й поклали на неї лицем донизу. Один з

міліціонерів сів йому на ноги, а другий наліг руками на плечі й руки. Потім третій міліціонер задер синю сорочину Вані, розгладив штанці і, сильно розмахнувшись вдарив по заду Гумовою палицею. Ноги й усе тіло Вані рвучко шарпнулись і з-під голови зачулось глухе мукання, як корови з замкненого хліва. Але міліціонери дужче надушили на тільце, і воно ледве здригалось під дальшими ударами палиці. їх було дано п'ятнадцять.

— Годі! — сказав "інспектор". І додав: — Не відпускайте.

Міліціонер перестав бити і, готовно спустивши руку з гумою здовж тіла в чеканні, став струнко1. А двое все так само тримали тільце, повернувши голови до начальника. Ваня весь час усе ж таки шарпався і з-під хустки чулось глухе мукання. "Інспектор" спокійно курив і читав. Коли шарпання і мукання трохи припинилось, начальник кивнув головою міліціонерам, і вони, зрозумівши: його без слів, звільнили тіло Вані від своїх обіймів, поставили його на ноги, повернули лицем до столу й повели його туди, не здіймаючи пов'язки з рота.

Очі Вані з жахом були розкриті на "інспектора", веснянкуваті щоки його й ніс були залиті слізьми, чубчик, зім'ятий, стирчав у другий бік. Хлопець дрібно-дрібно трусився, але вже не плакав.

"Інспектор" спокійно, уважно вдивився у Ваню й сказав до міліціонерів:

— Розв'язати рот і вийти.

Міліціонери: хапливо виконали наказ і ще хапливіше вийшли-, а Ваня лишився стояти там, де його було поставлено, і не зводив круглих, повних жаху очей з "інспектора". Той, видно,

задоволений результатом "передмови", смоктнув цигарку і заговорив до Вані суворим голосом:

— А тепер слухай. Це тобі було тільки маленьке попередження. Коли не будеш виконувати те, що я тобі зараз скажу, то матимеш удесятеро більшу кару. Ти розумієш, що я тобі кажу?

Ваня не відповідав, все так само дивився і дрібно-дрібно тремтів. Начальник міліції підвівся, вийшов з-за свого величезного столу й наблизився до хлопця. Той ще з більшим жахом підвів до нього голову.

— Ти чув, що я тобі сказав? Одповідай!

— Чув... — хрипло вирвалось у Вані з горла.

— Добре. Так от, слухай далі. Батько твій є на підозрінні в уряду, що він проти нашого вождя Сталіна і радянської влади. Сталін хоче перевірити, чи так це. І доручив мені зібрать про твого батька посвідчення. Отже я тебе взяв у свідки. Ти повинен помогти мені й Сталіну. Чуєш? Ти повинен розповідати мені про все, що буде говорити чи робити твій батько. Коли він буде говорити за радянську владу, то він і ти матимете нагороду. Коли ж буде проти Сталіна і радянської влади, ти не повинен покривати його. Сталін і радянська влада вищі за все. Тільки не пробуй покривати свого батька і брехати нам. Ми будемо знати правду, і тоді ти будеш жорстоко покараний, а батька твого буде заслано в каторжні роботи й убито. Розумієш? Ти кожні два тижні повинен приходити до мене й доносити про все, що будеш чути й бачити. Нікому ти не повинен говорити, що був тут у мене в міліції. Так само і батькові. Як тільки скажеш (а я про це довідаюсь зараз же), ти

матимеш втроє більшу кару, ніж сьогодні. Чуєш?. .. Чуєш, я питаю?

— Чую... — як жахно-загіпнотизований прошепотів Ваня.

— Ти як говориш зо своїм батьком, якою мовою: російською чи українською?

Ваня широко дивився вгору до "інспектора" й мовчав.

— Я тебе питаю: якою мовою?

— Російською, — прохрипів Ваня.

— Добре. Тепер бери свій пакуночок і через два тижні приходь з рапортом. Іди.

Ваня, похитуючись од болю, пішов до столика, взяв свої книжки й попрямував до дверей.

— Гляди ж: нікому ні слова, де ти був і що з тобою було. Чуєш? — грізно додав йому в спину "інспектор".— Стій: будеш пам'ятати? Нікому, і так само батькові, ні слова. Бо запорю на смерть! Чуєш? Відповідай!

Ваня зупинився, обернувся й знову з жахом хрипнув:

— Чую.

— Присягаєшся?

Ваня не знав, що сказати.

— Присягаєшся, питаю? Говори!

— Присягаюсь! — з зациплениим риданням і жахом сказав Ваня.

— Пам'ятай же! Ти, як учень школи, повинен знати, що буває тому, хто ламає присягу. Іди тепер. Витри морду.

Ваня хитнувся, швидко витер рукавом сорочки лице, повернувся і пішов із кімнати. "Інспектор" задоволено смоктнув цигарку і сів за стіл писати протокол про "допит Івана Іваненка".

А Іван Іваненко, виведений міліціонером, що ждав його в сусідній кімнаті, з міліції, тихо, як сліпий, пішов вулицею, притиснувши до грудей акуратно перев'язаний пакуночок з книжками.

Коли він прийшов додому, в свій маленький переулок, сонце вже сідало за високий п'ятиповерховий новий будинок, і тінь од будинку лягала на все подвір'я та на халабудку, в якій жили двоє Іваненків, батько і син. Колись це була халабудка двірника, яких бувало так: багато до революції при будинках. Але коли на місці старої прогнилої дерев'яної будівлі збудували п'ятиповерховий дім і в ньому зробили й "дворницьку", то професор Сергій Іваненко шляхом складних дипломатичних, протекційних і фінансових операцій добився передачі йому в користування старого приміщення двірника, що було притулене до сусіднього старого будинку.

Після того професор Сергій Іваненко з сином Іваном настягали звідусіль старого покрівельного заліза й полатали ним дах. Одночасно "позичили" цегли та вапна у нової будівлі й залатали дірки в стінах та в грубі хатини. І таким чином здобули

собі "особняк", в якому було: одна кімната, одне вікно, одні двері, одна груба і пів підлоги (друга половина прогнила і була хитро "закамуфльована" позиченою цеглою). На цій половині стояли два невеличкі залізні ліжка, шафа і столик. А на тій половині, де підлога збереглась, був стіл, два стільці, мисник та етажерка. Отже було й умеблювання. А надворі, під стіною "особняка", була ще й літня "дача", себто: лавочка, на якій можна було сидіти і, задрав-, ши голову, дивитися на небо між будинками.

Коли Ваня доплентався до свого подвір'я, він не ввійшов у хату, а сів (не задом, а боком) на лавочку й почав мертво дивитися перед себе. І сидів він так довго, що Сергій Петрович, який бачив у вікно, як прийшов син, затурбувався і нарешті вийшов до нього. Ваня злякано повернувся на рип дверей і, шамотливо схопивши книжки, пішов назустріч батькові. Він нічого сьогодні не кричав йому, не сміявся, не збирався нічого оповідати, як то бувало раз-у-раз, коли вертався з школи, а тільки, криво посміхаючись, просунувся повз Сергія Петровича в хату, пройшов до свого тапчанчика і ліг на нього головою вниз. Сергій Петрович швиденько підійшов до сина й тривожно запитав (по-українському, як раз-у-раз, коли вони були вдвох):

— А що таке, Івасику? Що тобі, сину? Ваня-Івасик нічого не відповідав. Потім раптом підвівся й суворо сказав (по-російському):

— Нічого. Я стомився. Тільки, тату, будемо тепер говорити між собою по-російському.

— А то ж чого так? — спокійно посміхнувся Сергій Петрович, а в гострих "мишачих" очах і навіть у гостренькому носику напружилась тривога.

— Та так... — не дивлячись на батька, сказав Івасик і перейшов до столу, до вікна. Сівши на стілець, він тої ж миті аж підскочив і раптом перебігши знову до свого ліжка, так само впав на нього головою вниз.

У Сергія Петровича всі рухи загубили свою звичайну, "мишачу" рухливість, шамотливість, стали повільні, поважні, зацігоіено-спокійні. Він знову підійшов до сина, сів коло нього на краєчок тапчана і поклав руки на чудно випнутий догори зад сина. Івасик од того дотику сильно скинувся і шарпнувся вбік. Сергій Петрович ще неспокійніше обдивився всю маленьку постать хлопця і побачив на штанцях чудні сірі смуги. Деякі з них немов би аж посічені.

Сергій Петрович обережно знову поклав свою руку, тільки не на зад, а на плечі сина. Івасик не скинувся, не шарпнувся, не ворухнувся. Тоді батько підсунувся ближче до голови його, нахилився до неї й тихо сказав:

— Ну, а тепер, Івасику, розкажи, що сталось. Розкажи батькові. Чуєш? У тебе ж нема нікого ближче за батька.

Івасик раптом весь шарпнувся і голосно, жагуче заридав. Сергій Петрович поклав руку на його голівку й мовчки чекав, покусуючи губу. Нарешті Івасик затих і не рухався.

— Ну, Івасику? Що сталося?

— Мене били! ! — раптом знов увесь струсившись, з новим приступом ридання крикнув Івасик.

— Хто тебе бив, сину? — спокійно-спокійно рівним голосом спитав батько.

— В міліції. Інспектор школи.

— В міліції, інспектор школи??... Розкажи, сину, я не розумію. Чого був інспектор школи в міліції? І за що він тебе бив?

— Не він, а міліціонери.

І, повернувшись на бік до батька, не витираючи сліз, що лились по ластовинню щік, Івасик розповів усе з самого початку і до кінця.

— А потім спитав, якою мовою ми з тобою говоримо... — додав він, уже не плачучи.

Сергій Петрович на мить затиснув губи, потім так само спокійним, рівним голосом спитав:

— А ти ж як відповів?

— Що говоримо по-російськи.

— Ага, — уважно глянув на сина батько, — добре відповів. Так. І щоб що два тижні приходив до нього?

— Так. А як не прийду або скажу неправду, або розкажу тобі чи кому іншому, то, сказав, запоре до смерти.

Тепер Івасик уже не плакав. Тепер вираз його очей, уст, навіть усього тільця був твердий і рішучий: уже сказав і нехай поре до смерти.

— Умгу!.. — усе так само спокійной повільно муркнув Сергій Петрович, — а тепер, сину, будемо з тобою думати, як нам бути далі. їстоньки хочеш?

— Ні, не хочеться. Тільки пити. Я зараз нап'юсь.

— Лежи, лежи, я подам.

Батько набрав із відра склянку води й підніс синові, який знову ліг головою вниз.

— На, випий, Івасику.

Івасик підвівся, взяв склянку тремтливими пальцями й почав жадно пити. В цю мить щось застукало у двері. Сергій Петрович зразу немов скинувши з себе, як під-1 жак, свій спокій та поважність, вихопив з рук сина склянку і прошепотів йому:

— Лягай і спокійно лежи...!

А сам швиденько своїм звичайним шамотливим кроком побіг до дверей і відчинив їх. За ними стояла постать Марусі в зеленому беретику набакир, з-під якого на плечі скочувались хвилі жовто-пшеничного волосqя. Великі, батькові сірозелені очі дивились одверто, але не так весело як звичайно, а ніби з якимсь напруженням.

— Можна до тебе, дядю? — не своїм дзвінким і лукавим, а незвично-серйозним голосом спитала вона...

— Можна, можна, можна! — суєтливо-привітно по-російськи закричав Сергій Петрович. — Заходь, Мару-сенько, заходь. Дуже приємно, що прийшла. Що новенького? Як там у вас?

Сідай ось тут, біля віконечка. А то ж, отут у фотель біля віконечка.

Маруся пройшла до— фотелю, побачила Івасика, який не рухався, і запитально-тривожно подивилась на дядька.

— Ваня — не хворий? — тихо спитала вона.

— Ні, ні, ні! То він так, трошки втомився після гімнастики в школі та оце трошки задрімав. Це нічого, нічого ...

— О, в такому разі я не знаю... — нерішуче і ще тихіше промовила Маруся. — Я хотіла з тобою, дядю, поговорити про одну... важливу річ. Але коли Ваня спить, то... я боюсь, що ми його розбудемо. І крім того, я хотіла говорити з тобою зовсім наодинці.

— Так чого, так чого ж! — швиденько й охоче заговорив Сергій Петрович, — ми можемо поговорити й наодинці. Чого ж. Давай ось вийдемо на нашу "дачу", сядемо на лавочку й поговоримо. На подвір'ї нікого немає, і нам ніхто не буде заважати. Чого ж, чого ж!

Одначе Маруся вагалася.

— Коли ж, бачиш, дядю, я не хотіла б, щоб нас бачили разом... А проте, Господи, хіба ж я вперше приходжу до тебе? Розуміється, ходім на "дачу".

І вона рішуче пішла з кімнати. Сергій Петрович кинув оком на сина, який не рухався, і вийшов за дівчино". Вони сіли поруч на лаві. Сонце ще падало десь там ?а будинком і тіні в подвір'ї були немов би в золотому поросі. Вікна в усіх поверхах були

розчинені й із них чулися голоси, сміх, лайки, звуки звичайного буденного життя.

— Ну, що ж, Марусенько, давай будемо говорити? — почав Сергій Петрович.

Маруся дивилась собі під ноги й мовчала. Потім колупнула передком черевичка, взутого по-літньому на босу ногу, камінчик і рішуче глянула просто в очі Сергієві Петровичу.

— Ну, дядю, можеш мене привітати: я вже. . . сек-сотка.

Сергій Петрович знову зробився спокійним і поважним.

— Ти жартуєш чи серйозно? — рівним голосом спитав він, і чулось, що він спитав так собі, знаючи вже, що ніякого жарту тут не було.

— Серйозніше не може бути, дядю.

І вона почала жваво, трішки з напруженою іронією, розповідати про свою візиту до Бєлуґіна. Сергій Петрович мовчки слухав її, не подаючи ні одним звуком, ні рухом знаку якогобудь свого ставлення до слів Марусі. Коли вона скінчила своє оповідання, він похилив голову і сидів так, не рухаючись. Іноді, немов вивіряючи небогу, зиркав на неї з-під лоба, потім знову дивився в землю й напружено думав.

— Ну, дядю? Що ж мені робити? Колись ти мені сказав, пам'ятаєш, у нас, коли тато говорив про листа дядька Марка... ти сказав мені: "Всякий комуніст повинен бути сексотом і доносити навіть на батьків своїх для партії і Сталіна. Вище за них нема, мовляв, нічого на світі". Таке приблизно ти казав. І ще, пам'ятаю, додав, що треба слухати і виконувати все, що

партія каже. Ну, от я з тобою погодилась і без вагання прийняла сек-сотство. А тепер я думаю: що ж мені робити? Доносити на тата, на маму, на тебе, на всіх вас, як ви щось скажете не так, як каже партія? Але звідки ж я можу знати, так чи не так? Як я можу бути! вашим суддею? Що мені робити, дядю? Я тебе послухала, але тепер не знаю, чи добре я зробила, що згодилась.

Сергій Петрович підвів голову, глянув дівчині просто, в очі й тихим, рівним голосом спитав:

— А що ж ти інше могла робити, коли тобі було запропоновано?

— Не згоджуватись!

— Значить, бути зараз же за непослух партії викине-ною з неї, арештованою і... і всяке таке інше? Бо, значить, ти — не активна, не щира комуністка, а шкурниця, а, може і таємний ворог народу. А через тебе, може, і тата, і маму, і брата, і мене було б так само викинено і арештовано і всяке інше. То це було б краще? {

Маруся похилила голову, посиділа так і тихо в землю" пробурмотіла:

— Було б не так... гидко, нечесно і... неможливо,.

І, підвівши голову, вона обурено, гаряче прошепотіла, йому в лице:

— Значить, ти радиш мені доносити на тата, на маму,, на всіх, кого люблю? Так?

Сергій Петрович не відповідав.

— Що ж ти мовчиш, дядю? Що ж мені робити, що??" Ти казав тоді: "Слухай старших". Ну, добре, я слухаю.. Ти, старший, ти найстарший у нашому роді, ніби батько наш. Ти — професор, ти навчаєш фізики, хемії студентів. Добре. От я прийшла до тебе прохати навчити мене, тільки не хемії, а що мені робити, як мені тепер жити? Почекай, дядю, почекай, дай мені сказати вже до кінця. Я всі ці дні, після того, як записалась у сексотки, думаю, думаю, думаю і готова сказитись од дум. Я десять днів не виходила з дому. Я боюсь іти в університет, боюсь зустрічатись з товаришами, — бо або вони сексоти, або я псчую від них щось таке, що повинна донести.. І тепер у мене виникла сила питань, на які я не можу собі відповісти. Мама турбується, бачачи мене такою. Я їй сказала, що я трохи хвора. Але я хвора тільки на непевність і страх. Як мені жити тепер, дядю? Як мені тепер поводитись з людьми, як ставитись до них?

Ну, добре: я — комуністка, комсомолка. Але невже я через це мушу перестати любити своїх близьких? А я мушу перестати, бо як я можу любити тих, на кого я завтра можу донести, та й яких я сама вже боюсь, бо й вони, може, вже сексоти? Добре: любити Сталіна, партію, СОЦІАЛІЗМ. Але невже для цього я мушу не довіряти навіть рідній матері або шпигувати за нею, доносити на неї, віддавати її на страшні страждання? Морально це? От покійний Жданов казав, що в комуністів нема своєї моралі. А чия ж є у них? Чия? І коли такий авторитетний комуніст, один із наших вождів, так казав, то кому ж вірити і за чиєю мораллю жити? Нічого тепер не розумію. Моє сексотство всю мене перевернуло. І я тепер почуваю себе такою самотньою, самотньою. Я вже навіть маму підозріваю. Тата ні, бо він — сміливий, чесний, сильний, він скоріше пішов би на муки, ніж бути сексотом, таємним, паршивим агентом, провокатором, іітигуном.

— І разом з собою він волів би ПОТЯГТИ на муки і маму твою, і тебе, і всіх нас? — сумно й немов задумливо, пробурмотів дядько Сергій.

Маруся скинулась і розпачливо заломила руки.

— Ну, а що ж робити? Що? Віддати інших людей на муки? Ворогів, мовляв,.соціялізму? Але який же то со-ціялізм, що вимагає таких вчинків? Чого ти мовчиш, дядю? Ти зневажаєш мене тепер? Чи боїшся, що я донесу на тебе?

Сергій Петрович раптом узяв її за руку й сильно стиснув.

— Не говори дурниць та ще так голосно. А послухай мене. Оце тількищо з міліції вернувся Ваня. Його там сильно били.

— За що?? — з жахом скрикнула Маруся.

— Тш-ш! Били "передмовно", щоб одразу сповнити його страхом і щоб він не відмовлявся.

— Від чого??

— Від сексотства... — пошепки сказав Сергій Петрович. — Так, так, Марусенько, хлопця дванадцяти років били гумовою палицею, щоб він не відмовився бути шпигуном за своїм батьком і донощиком на нього. І що ж, по-твоєму, він повинен бути моральним, чесним і не згоджуватись? Га?

— О, Боже мій! О, Боже мій! — з жахом прошепотіла Маруся.

— От він після цієї екзекуції лежить оце лицем униз і не може сидіти. Я ще не бачив його тіла. Коли Гумовою палицею бити, то слідів, кажуть, на тілі не лишається, але всі м'язи напевне посічені. Йому наказано, під страхом лютої кари йому і мені, нікому про це не розповідати. Але дурні люди: не все страхом можна приму-, сити робити. Ваня не мав страху мені сказати. А я не маю страху тобі про це говорити. Не маю, бо бачу, яка ти є. А крім того я маю говорити тобі ще про інші речі. Ходім у хату.

І він, не чекаючи відповіді, трудно підвівся й пішов до дверей. За ним Маруся. Коли вони ввійшли в кімнату, то побачили Івасика, що сидів коло розчиненого вікна боком, на стегні біля столу, поклавши на нього голову. Він зараз же підвів її й голосно сказав:

— Я все чув, що ви говорили. Але я не піду доносити в міліцію.

Маруся швидко підійшла До нього, обняла його за плечі і, пригорнувши до себе, стала жагуче цілувати його в чоло, в голову, в лиця. Івасик тільки похитувався й сильно стискував її за руку.

— А тепер, діти, — сказав Сергій Петрович, — ми зробимо так: зачинимо вікно, щоб ніхто звідти нас не чув, переведемо Івасика на його ліжко, покладемо його так, щоб йому було зручно, а самі сядемо коло нього й трішки поговоримо.

Івасик не протестував. Вони так і зробили. В хаті вже починались сутінки, але лямпа зо столу заганяла їх у кутки. Рухи в дяді Сергія були, на диво Марусі, не тахі як звичайно, не шамотливі, а незвично повільні, поважні, і руки злегка тремтіли.

— Ну, от. А тепер, Марусино, та йти, Івасику, слухайте пильно, що я вам казатиму. Хто зна, чи доведеться ще говорити отак, та що буде з нами завтра. Бо я бачу, голуб'ята мої, що на нашу родину почалось уже серйозне полювання. Тому, поки ще не пізно, я хочу переказати вам мій досвід і моє знання, може, вони вам на щонебудь здадуться, та, може, коли ви вцілієте, передасте далі тим людям, які житимуть після нас. Я не думаю, що, коли мене арештують, то арештують і вас. Отже...

— Але за що ж тебе і нас мають арештувати?! — скрикнула Маруся. — Ти — член партії, професор. Батько так само, член Верховної Ради. Що ми зробили?!

— Тіш! Не так голосно такі слова кажи. Ми нічого не зробили, але вони думають, що ми можемо, що здатні зробити. І цього, дитино, досить, щоб нас... "знешкодити".

— Без жодних доказів?!

— Для них найкращі докази в доносах їхніх сек-сотів.

— Значить, я можу тепер кого-хоч загубити своїми: доносами?

— Так, од твоїх доносів багато буде залежати. їх перевірять, і коли вони хоч трошки підтвердяться, загине той, на кого ти донесеш. Не підтвердяться, тебе візьмуть на підозру і ти можеш загинути]. Бо, значить, і ти непевна.

— Вибач, дядю, я не зовсім розумію. Хто ж є для них певний? Ті, що не арештовані?

— Ні, не так. Певні ті, що не можуть шкодити.

— А які ж не можуть шкодити?

Сергій Петрович помовчав і тихо-тихо відповів:

— Ті, що зв'язані, скуті, що не можуть рухнути, ні пальцем проти влади. Звичайно, не фізично скуті, а морально, не фізичними кайданами, а... чимось іншим. Правда, є скуті й фізичними кайданами, в концтаборах, тюрмах, каторгах. Але часом духові кайдани міцніші за фізичні. Так, дівчино, люди воліли б мати фізичні кайдани, піти в концтабори, на каторгу, аніж бутиі в кайданах духових. Та не сила їм порвати їх. Не сила!

І Сергій Петрович кумедно крекнув і знову замовк. А два обличчя впилися в нього двома парами очей і ждаліи!.

— А які ж то духові кайдани, дядю? — нарешті тихо кинула Маруся.

Сергій Петрович пильно по черзі подивився на дітей, немов перевіряючи їх. І з гірким усміхом проговорив:

— Які кайдани? Дуже прості: любов і страх. Любов до себе чи до інших і страх за себе чиї за інших. Любов' до себе — це насамперед любов до життя, яке б воно не було. Це найвищий закон тієї сили, що нас створила. В науці ця любов зветься інстинктом життя, або інстинктом егоїзму. Запам'ятай, Івасику: інстинкти!. Це — величезні сили. Всяка жива істота має інстинкт життя і, хоче чи не хоче, мусить підтримувати його всіма засобами: їжею, одежею, приміщенням. І коли якийсь ворог віднімає ці засоби, в неї виникає страх за своє життя. Тоді її інстинкт кричить, ґвалтує, примушує істоту тікати від ворога, або боротися з ним усякими способами.

Та є ще інші загрози істоті: наприклад, фізичні страждання, фізичні болі. Через те от буває, що, коли живу істоту б'ють, завдають їй фізичного страждання, то у неї теж виникає страх. В більшості випадків люди коряться тим, які їх б'ють, виконують усякі їхні вимоги, признаються в усьому, чого й не робили, стають сексотами, шпигунами за близькими людьми, зрадниками, катами, убивниками інших людей. Оце одні кайдани,

А є ще й інші. Це — любов до дорогих людей, страх за них, за їхнє життя. Страх за їхнє життя у батьків, наприклад, такий, що вони готові на все, щоб урятувати своїх дітей від мук. Добре це чи погано, це — інше питання. Але це так. І тому ті, що мають змогу загрожувати життю дітей, можуть використовувати цю силу інстинктів на свою користь. Так само "ті" використовують любов дітей до батьків і через неї беруть дітей у кайдани. Є, звичайно, і такі батьки і такі діти), у яких любов до себе перевищує все, які через страх за себз чи за якісь вигоди собі готові продати своїх батьків або батьки своїх дітей. Це буває не так і рідко, на жаль.

— У нас у школі один учень доніс на свого батька, що той ніби робив саботаж на заводі, — тихо проговориз Івасик. — Так батька арештували і заслали в каторжні роботи, а синові дали дві тисячі рублів і велосипед у нагороду за героїзм. Його дуже вихваляли всі й ставили нам учням за приклад.

— І ніхто йому не розбив морду? — теж тихо спитала Маруся.

— Ого, нехай би хто спробував, так того зразу ж було б так само заслано на каторжні роботи.

Маруся хмарно хитнула головою.

— Так, страх за себе. Все страх, все страх!

І раптом рвучко вернувшись до старої теми, вона рішуче сказала:

— Ну, дядю, ти все ж таки] відповідж на мої запитання. Я без цього не піду від тебе.

— Будь ласка, питай... — сказав Сергій Петрович і в задумі почав мацати себе по кишенях.

— Ти щось шукаєш, дядю?

Дядьо схаменувся і перестав мацати.

— Нічого, це я так. Я недавно покинув курити й тепер, коли мене щонебудь трошки схвилює, хочеться курити. Та це нічого, ти питай.

Маруся серйозно вдивилась у дядя й сказала:

— Добре. Так от, перше запитання, на яке ти не відповів: чим саме ми, Іваненки, можемо бути шкідливими партії й владі? Ми виконуємо, наскільки я знаю, все, що вимагається від нас. Ми працюємо, ми платимо партійні внески й державні податки, ми ходимо на зібрання, ми голосуємо. Ми навіть ніколи у себе радянських анекдотів не розповідаємо, хоча я їх дуже люблю, коли вони дотепні. Я просто не розумію, чим ми можемо бути здатні на шкоду? Чиїм, дядю?

Сергій Петрович чудно й пильно подивився на Марусю. Потім тихо й сумно відповів:

— Правдою, дівчино.

— Правдою?! Не розумію. Якою правдою? Про що?

— Про все. А надто про те, що робить партія та влада, як живе народ наш, що діється в світі, про все життя взагалі.

— Хіба партія каже нам неправду?

— Неправду, дівчино.

— Для чого??

— Для того, щоб сховати дійсність, щоб не викликати проти себе недовір'я й обурення населення, щоб легше зберегти свою владу над ним.

— А хіба дійсність така погана?

— Дуже погана, Марусю. Дуже погана.

— Чим саме?

— Стражданнями, несправедливістю величезної маси людей. Нищенням правди. А що таке правда, спитаєш ти мене? Правда чи справедливість, це теж закон жиг-тя. Це, Івасику, теж немов би інстинкт, себто сила в нас, з якою ми родимось на світ, яку маємо в спадщину від наших далеких-далеких прадідів. Коли тобі, Івасику, було три чи чотири роки, ТИ вже сильно відчував неправду, несправедливість. А я тебе ніколи не навчав так відчувати. Ти плакав і кричав, коли бачив, що комуне-будь робилась несправедливість. Та навіть у деяких розумніших тварин є цей інстинкт правди. Отже кожна людина,

хоче вона чи не хоче, знає про це чи не знає, носить у собі цей закон правди — справедливости. Тільки в одних, здоровіших, нормальніших людей, він Діє дужче, імперативніше, як говориться по-ученому, а в інших, хворіших, ненормальніших — слабше.

— То, значить, партія хвора, а ми здорові? — здивовано поширила очі Маруся.

Сергій Петрович кИнув пильним поглядом на небогу і немов би завагався з відповіддю. Нарешті злегка до-кашляв і обережно почав:

— Бачиш, Марусино, тут виходить одне маленьке непорозуміння. Нам часто кажуть: "партія думає так і так", "партія хоче того чи того", "партія наказує те чи те", все партія, партія. А в дійсності партія як така, себто оті мільйони людей, що в ній записані, ніяких постанов чи наказів не виїдають і нічого до появи цих наказів не знають про них. За них роблять постанови і накази так звані "вожді партії", якийсь, може, десяток-другий людей. Отже казати, що "партія хвора чи здорова", не можна. В партії є багато здорових, нормальних людей, здатних на правду, на справедливість, у багатьох партійців оцей закон погодження сил діє досить правильно, і вони часто страждають од того непогодження, яке помічають або навіть самі примушені робити, примушені чи то страхом, чи любов'ю.

Але в партії, як я сказав, є оті вожді, оті десятки людей, які все вирішують, постановляють, карають. У них отой закон правди діє вже неправильно, він у них уже забитий іншими силами, а головне силою надмірного себелюбства, розбухлим інстинктом егоїзму. Інстинкт себелюбства, егоїзму, Івасику, необхідний для життя. І він є у всіх живих істот. Але цей інстинкт буває здоровий і хворий. Хворий оце і є той розбухлий,

надмірний, який усе забиває в людині. І такі люди, в яких є отака хвороба егоїзму, вже мало здатні на правду, вони її не можуть або не хочуть бачити, бо вона не погоджується з їхніми інтересами. Тому вони її не люблять і за неї навіть карають тих, які не можуть її не відчувати. Вони й їх примушують її ховати, робити неправду, вони й інших калічать, роблять ненормальними. Розумієш, Марусино?

І Маруся, і Івасик не зводили очей з Сергія Петровича. Івасикові, видно, заболів лікоть од його пози, бо він нетерпляче підібгав під бік собі подушку й сперся на неї всім тілом. А Сергій Петрович, стараючись не показати того, спостерігав їх обох, а надто Марусю, з таким глибоким зацікавленням, з яким учений спостерігає реакцію елементів у якомусь експерименті, від якого залежить усе його життя.

— То виходить, що Сталін... — почала було Маруся і зупинилась. Потім тихше закінчила:

... — що Сталін не любить правди? Але ж в історії компартії розповідається, як він замолоду глибоко відчував неправду царського режиму, як він боровся з нею, як його жандарми арештовували, тримали в тюрмах, у засланні, як він робив з Леніним революцію за правду і справедливість, за всіх експлуатованих і бідних проти багатих і експлуататорів. Хіба це — неправда, дядю?

Сергій Петрович знову помацав руками по бічній кишені, в якій колись носив тютюн, але тільки зробив горлом так, наче ковтнув щось, і поклав руку на коліно.

— Так, до певної міри це — правда, — обережно відповів він. — Замолоду люди бувають здоровіші, чуліші до закону правди. Потім вони старіються, слабшають, всередині їх розвиваються

інші сили, які й забивають інстинкт правди. А надто такі сили як любов до влади, панування, високої оцінки себе людьми, до оплесків, вихваляння, плазування перед ними інших людей. Ця любов до високої оцінки у людей спадкова, вона стала немов би просто інстинктом. От ти, Марусю, поспостерігай сама себе, і ти помітиш, що й у тебе є нахили до того, щоб тебе люди високо цінили, хвалили, шанували, навіть заздрили тобі. Це знов таки навіть у нижчих тварин помічається, собаки, наприклад, дуже чулі до оцінки їх, дуже люблять, щоб їх хвалили, і не люблять, коли їх лають (не б'ють, а тільки лають!). Розуміється, висока оцінка несе з собою всякі вигоди: пошану, гроші, любов.

От у нас, у Радянському Союзі, дуже вживається оцінка в роботі, оце наше соцзмагання, або в спорті: хто дужчий, хто кращий.

— У нас у школі весь час змагаються, — вставив

Івасик.

— І скрізь люди, Івасику, змагаються та прагнуть найкращої оцінки. І то добре, коли заслуговують її. Але с людиі, які високої оцінки не заслуговують, а бажання її мають дуже велике, навіть хворобливе, ненормальне; Так от, Марусю, то правда, що Сталін у молодості, коли мав і здоров'я і сили, то мав і інстинкт справедливости сильний, здоровий. І заслуговував високої оцінки. А як почав старіти, коли сили почали слабнути, інстинкт правди почав приглушуватись іншими силами, отим себелюбством, славолюбством, владолюбством...

— Ой, дядю! — скрикнула Маруся. — Так, виходить, що всі старі люди повинні бути страшними егоїстами, себелюбами... ?

— Ні, дівчино, не всі, а тільки ті, які живуть у сприятливих для розвитку цих сил обставинах. У нас з тобою тепер нема владолюбства. А дай нам владу, дай можливість панувати, командувати, і ти побачиш, як ми швиденько навчимось дивитись на себе як на вищих істот, бути владолюбами, як полюбимо таку "професію".

— Але ж багато людей (та що: майже всі люди) так високо оцінюють Сталіна! — аж піднесла голос Маруся. — Його ж так усі люблять, так славлять. Він же справді такий геніяльний, він усім нам батько. Як же так, справді, дядю? Ти несправедливий до нього.

Експеримент почав давати небажані й навіть небезпечні результати. Сергій Петрович вдивився в Марусю: очі в неї були напружені, стривожені, навіть злякані.

— Так, Марусю, ти маєш рацію: багато людей щиро люблять Сталіна й високо оцінюють його. І я тобі висловлюю оце не свою думку про нього, а думку інших людей. Я стараюсь бути якраз справедливим, об'єктивним, я слухаю тих і тих, а хто з них має більше рації, це не нам, мабуть, судити. Так що ти на мене так дуже не накидайся, а послухай уважно.

— Я готова слухати, але коли ж...

— Ну, от і добре. Так давай тепер розглянемо, що кажуть одні і що кажуть другі. Ти, видно, добре знаєш, що кажуть ті, які хвалять і люблять Сталіна. Але що кажуть інші, напевно не знаєш, бо казати щонебудь проти Сталіна, як тобі відомо, у нас заборонено. Правда ж?

Маруся знизала плечима й нічого не сказала.

— Так от, давай насамперед проаналізуємо, кого ми, звичайно, любимо, а кого ні. Ми любимо тих, хто нам добро робить. Правда? А того, хто робить зло і приносить страждання, того ми не любимо, ненавидимо, лаємо. Правда ж і це? Так, Марусю?

Маруся, не знаючи, до чого воно йдеться, ухильно муркнула:

— Не знаю. Здається.

— Та певно, що так, це просто істина. Отже хто у нас повинен любити Сталіна? Очевидно ті, кому він дає добро. А що таке у нас в Радянському Союзі добро? Це насамперед добра їжа, добра одежа, добре помешкання. А зло — погана їжа, погана одежа, погане помешкання. Правда? А ти знаєш, скільки людей у нас мають погану їжу й погане життя взагалі? Ти цікавилась цим питанням?

Маруся зам'ялась і трохи зніяковіло сказала: —' Я не мала нагоди цим цікавитись. В партії про цене говорять. Але я думаю, що їх не так багато.

— Ні, Марусино, на жаль, їх дуже багато. А що в-партії цим не цікавляться і про це не говорять, то це зрозуміло. Спробуй поцікавитись, і ти побачиш, що тобі за те буде.

— То, виходить, що ми, тато, мама, я і вся родина любимо і високо оцінюємо Сталіна за те, що> ми маємо добру їжу, добру одежу, добре помешкання? — гостро спитала Маруся.

Сергій Петрович немов не помітив її тону й навіть з усміхом одповів:

— А що ж, хіба ви повинні за це ненавидіти його? Це ж було б ненормально, антиприродно, ніде цього не буває, за добро не ненавидять.

Маруся гордо підвела голову.

— Ми любимо Сталіна за те, що він робить добро всім людям. І то неправда, що у нас багато людей погано живуть. Так було колись. Але потім, як сказав Сталін, "жити стало легше, жити стало веселіше". Цейого власні слова, як ти напевно знаєш, а він брехати не буде. І вся наша література, всі наші журнали, книги, газети, всі кажуть, що ми творимо щастя у нас і будемо творити його на всій плянеті. І ми готуємо світову революцію для того, щоб знищити соціяльну несправедливість на землі і установити на ній такий СОЦІАЛІЗМ, як у нас. І Сталін веде нас у ту боротьбу. От за що ми його любимо, а не за те, що ми маємо добру їжу і багато грошей! Тато заробляє ті гроші своєю працею. І крім того, він член Верховної Ради. А депутати Верховної Ради одержують великий гонорар. Отже тут ніякої несправедливе сти немає. Ні, ми не за гроші любимо Сталіна. Ти несправедливо кажеш, дядю.

— Тим краще, тим краще, голубонько! — поспішно сказав дядьо. — От тільки мимоволі виникають деякі питання. От, наприклад, таке: коли, ми вже масмо СОЦІАЛІЗМ І щастя і вже йдемо, як тобі відомо, в комунізм, то для чого партії, чи Сталіну, коли хочеш, вживати таких засобів охорони нашого щасливого ладу? Ти сама тількищо сказала: який же то СОЦІАЛІЗМ, коли тргба бути сексотами на своїх батьків, посилати їх, як ти сказала, на муки і смерть? Як ти думаєш?

Маруся стисла золотисті брови з таким виразом, наче хтось болюче наступив їй на ногу, і мовчки стала дивитись убік. А Сергій Петрович знову, немов не помітивши того, невинно продовжував:

— Крім того, чого треба так страшно охороняти свій народ, так пильно забороняти всяку правду, коли вій щасливий? Яка пропаганда ворогів комунізму може його переконати, що він нещасливий? Га? Ти про це думала колинебудь, дівчинко?

Маруся знов нічого не відповіла, Івасик хмикнув, а Сергій Петрович продовжував:

— Так, Марусино, ти маєш рацію, всі у нас хвалять Сталіна, всі звуть його і генієм людства, і сонцем плянети, найпрекрастшим із людей за всю історію людства. Це так. Але... в яких умовах і для чого ті чи інші люди так кажуть? Чи дійсно вони так оцінюють Сталіна? Оце цікаво. Та от, дівчино, скажу тобі одверто: от я оце тількищо на зібранні учених і службовців нашої хемічної інституції найбільше хвалив Сталіна і вніс пропозицію послати йому привітання і назвати його найгеніяльнішим хеміком на землі всіх віків. Мою пропозицію було прийнято і привітання послано. Мене за неї треба було б зараз же арештувати як за нахабний глум з вождя, а мої колеґи з заздрістю дивились на мене і вітали мене за те, що саме мені прийшла така чудесна ідея.

Маруся підвела очі й з хмарним незрозумінням зупинила їх на гостренькому личку дядя Мишки. Воно сумно посміхалось.

— Для чого ж ти зробив це? — понуро спитала вона.

— Для того, щоб випередити своїх колег, щоб показати, що я найбільше люблю й оцінюю Сталіна. Для того, дівчинко, щоб рятувати себе і свого сина. Це ж бо єдиний спосіб у всіх нас саморятування. У всіх, дівчинко, хто не хоче бути... мученим і знищеним. Всі кричать і перериваються від любови до Сталіна. А більшість із них в той же час смертельно ненавидять його і сміються з нього (в душі, розуміється).

— Але за що, за що?? — з одчаєм скрикнула Маруся.

— Та це ж він же найдужчий за всіх вождів, це ж він має всю владу, він генералісимус, він, а не хто інший. Значить, він найрозумніший, найенерґійніший, найвід-даніший справі соціялізму чоловік! І тільки за це його вибрано на такий великий пост. Як інакше могло бути? Як?

І Маруся з такою тугою і жадобою вп'ялась очима в лице Сергія Петровича і лице її здалось од цього таким схудлим, що він одвернув свій погляд убік і тихо сказав:

— Так, правда, говорять одні. А другі кажуть інше. Вони кажуть, що Сталін — найстрашніша людина в історії людства. Що він — не тільки не геній, а просто досить середня людина. Розповідають, що його товариші по партії, надто товариші Леніна, називали його "ідеальною сере дні стю".

— Але ж це все ж таки він має владу, а не вони! Він!

— уперто й навіть злісно закричала небога. — Його вибрано на вождя партії й народу, його, а не їх! Це ж усім видно, це ж факт очевидний!

Сергій Петрович все так само сумно посміхався.

— Так, це — факт очевидний, і є люди], які його пояснюють так, як оце ти. Але інші (не я, Марусино, а інші, я тільки переказую їхні погляди), інші пояснюють цей факт інакше. Вони кажуть, що Сталіна ніхто не вибирав, що він сам себе "вибрав" на вождя чи диктатора, що він повбивав усіх своїх конкурентів, всіх, хто був хоч чимнебудь видатніший за нього. Зінов'єва, Рикова, Бухаріна, Троцького, Каменева і десятки старих партійних товаришів Леніна, творців більшовицької революції.

— А чого ж вони не вбили його і не стали диктаторами? Значить, він був дужчий за них? А дужчий, то значить розумніший, геніяльніший! Хіба ні?

Сергій Петрович стомлено похилив голову: ні, експеримент явно провалювався. Дівча хапалось за свої соціяльні ласощі й ні за що не хотіло випустити їх. І, очевидно, буде захищати їх до цілковитого загублення чуття правди й логіки, які в початку розмови, здається, досить виразно виявлялись у неї. І чи не кінчить вона свої аргументи найдужчим, найвірнішим способом: доносом на нього?

— Ну, дядю, чого ж ти мовчиш? Чого він "ліквідував" своїх суперників, а не вони його? Що кажуть критики Сталіна?

— Вони кажуть, Марусю, що в його суперників не було того, що є в нього.

— Ага! Я ж це й кажу!

— Так, Марусю. Критики Сталіна кажуть, що в суперників його не було тієї тупости до страждання людей, яка є у Сталіна, що його інстинкт егоїзму роздувся і заглушив інші сили, наприклад, чуття жалости, співчуття, милосердя, яке буває у всіх нормальних людей, що в нього нема ніякого чуття товариського обов'язку, ніякої моралі. А в суперників не було, мовляв, цієї ге-ніяльної якости, вони були "слиняві", як він їх називав, вони не мали, наприклад, відваги засудити на голодову смерть мільйони людей ради партійної "лінії". А він мав. І тому він виявив себе дужчим і "найгешяльнішим". І то ж він, кажуть критики, створив таку геніяльну систему охорони своєї влади, яка примушує дітей доносити на батьків, а батьків на дітей, яка всіх громадян Радянського Союзу робить шпигунами, яка вбиває в них найприродніші чуття людини, яка

тримає в рабстві, покорі й вічному страху сотні мільйонів людей. Це, дійсно, надзвичайна здатність! Та коли ж так, дівчино, коли пішло на щирість, то я тобі розкрию ще один секрет, все одно! Слухай і ти, Івасику, слухай усім серцем.

Сергій Петрович машинально поліз рукою в "тютюнову" кишеню й зараз же вийняв її.

— Слухайте: вам уже відомо, що у мене був іще один брат, Марко, і що його вбито на каторзі. Вбито, Марусю, як ти знаєш, при твоєму батькові, що він його вкусив з ненависти. Брата мого, Марка, Івасику, було заслано в каторжні роботи за те, що він брав участь в українській організації, яка боролась за волю й самостійність України. Нас, мене і братів моїх Степана та Євгена, було арештовано разом з Марком. Але нас не було заслано на каторгу. Нас усіх, Марка і нас трьох, радянська влада мучила й катувала цілий місяць. Мене цілий тиждень годували самими оселедцями й не давали води, це — звичайний спосіб допитів у радянських тюрмах. Я губиз розум од спраги, починав уже божеволіти. Тоді давали мені трішки води. Потім другий тиждень мене тримали в темному кльозеті без сидіння, в якому не було місця щоб повернутись. Твою маму, Марусю, яку було теж арештовано з нами, щодня за ноги так само тримали в кльозеті головою вниз у дірці і втикали голову в страшну гущу. Вона теж почала божеволіти. Тата твого, Марусю, так само катували. Так само було й Маркові. Але Марко все це витримав, не здався і його заслали на каторгу, на страшні роботи. А ми всі четверо не витримали, ми всі підписали все, що "партія" хотіла, і зобов'язались усе своє життя бути сексотами. І такими ми є й тепер, Марусю: і я, і тато твій, і мама...

Тут Маруся раптом упала боком, головою вниз на Івасеве ліжко і гірко, жагуче заридала. Івасик обняв її, притулився до її голови своєю головою і теж заридав. Сергій Петрович устав,

помацав себе-по кишенях, пішов до столу, пошукав очима, взяв грудочку цукру і поклав у рот, а губи йому дрібно-дрібно тремтіли. І так, смокчучи цукор і витираючи очі ребром руки, він ходив од дверей до ліжка Івасика і понуро думав.

Розділ 12

Нарешті діти потроху затихли й довго непорушно лежали. Сергій Петрович підійшов до них і сів на свій стілець. Маруся, не підводячи голови, витягла з кишені біля пояса хусточку і витерла очі та лице. Івасик одсунувся і теж утерся рукавом сорочки. Маруся підвелась і, дивлячись кудись повз дядя, хрипко, застуджено і мертво промовила:

— Що ж нам тепер робити? Сергій Петрович не зразу відповів.

— А ти сама як думаєш? — обережно спитав він. Маруся з понурою, злою рішучістю труснула головою:

— Я вийду з комсомолу і відмовлюсь бути сексоткою!

— А який буде результат? — ніжно погладив її рукою по руці Сергій Петрович, немов попереджаючи її одчай. — Тебе зараз же арештують, візьмуть на допит, замучать, і ти підпишеш на себе, на батька, на матір, на мене й на всіх, кого вони тобі назвуть. І нас теж арештують, замучать і, мабуть, уб'ють. Оце все, що вийде з твого хорошого, чесного пориву. Нам, дівчинко, радянським людям, унеможливлено бути чесними, сміливими, добрими, правдивими. Це злочинство, за яке ми повинні платити страшними муками і смертю.

— Ну, а що ж мені робити, Боже мій? — з одчаєм скрикнула Маруся, а Івасик аж перевернувся на спину і зараз же знову ліг

на бік. Сергій Петрович уважно й неспокійно глянув на сина й знову повернувся до небоги. Але не відповів їй.

— Ну, що, дядю, ну, що робити? Як же мені поводитись тепер? Я ж більше не можу так?

Тоді дядьо злегка перехилився до неї, ще в такій позі помовчав і нарешті ще тихіше сказав:

— Брехати.

Маруся незрозуміло наставила на нього великі очі з іще мокрими від сліз стрільчастими віями, подібними до довгих знаків оклику.

— Брехати? Кому? Як? У чому?

— Всім у всьому. А надто тим, які нас мучать. Це — єдиний, дитино, засіб, нашого самозахисту (зрештою, як і усіх слабеньких живих істот на землі). Ми — окуповані, діти, ворожою, воєнною армією Сталіна і його Політбюра. Ми не сміємо ні протестувати проти їхніх насильств, ні критикувати, ні навіть виявляти якінебудь знаки невдоволення. За це окупанти мають "право" переможців усяко нас карати й без суду убивати.

Отже як бути окупованим? Вони мусять мовчати, слухати завойовників-окупантів, працювати на них і навіть посміхатись до них. А як ні, то їх замучать і перестріляють. Так буває раз-у-раз між завойовниками і завойованими, це закон війни. Правда, є люди, які здатні краще на муки піти, ніж посміхатись до катів. Я вже казав вам про це. Але не думайте, діти, що всі, які "посміхаються", погані люди, продажні, боягузи, безвольні. Або що вони не розуміють, що роблять. Ні, і воля, і розум, і чесність їхня може й готові не слухатись катів, готові йти на всякі муки

ради правди й свободи, готові навіть смерть прийняти. Але не в усіх нервова система слухається їхнього розуму і волі. У більшості теперішніх людей вона не така, як була, наприклад, у стародавнього грецького філософа Епіктета. Він так само, як і ми, попав у рабство, тільки не до кремлівських, а до римських завойовників. Рабовласник примушував його відмовлятись од його віри, і коли Епіктет не згоджувався, той його мучив, бив, колов, викручував йому руки, ноги. А Епіктет тільки попереджав його: "Ой, не дуже каліч мене, адже я не буду здатний працювати на тебе >. Та той не слухав і одного разу так крутнув ногу філософа, що зломив її. А той йому й сказав на це: "От, бач, я ж тобі казав. От і зламав ногу". Та й усе. І віри своєї все ж таки не змінив. А ми цього не можемо.

Сергій Петрович сумно похитав головою і в задумі поліз рукою в тютюнову кишеню. Вийнявши зараз же руку, він глибоко зідхнув і продовжував:

— Наша нервова система хворенька, слабенька, вона від мук здіймає такий лютий крик, таким жахом обгортає волю, мозок і всю істоту мученого, що заглушує всі чесні постанови, всі благородні й горді переконання і пхає до прийняття всякого мерзенного злочинства супроти свого сумління, супроти всього свого найдорожчого і найсвятішого. От як з нами трьома братами було. А коли вже раз нервова система піддалась тому жаху і примусила когось піти на таке злочинство, то вона йому вже більше не дасть визволення. Від самої згадки про ті муки вона сповнює все єство людини таким жахом, що губиться всяка воля до опору. Для таких людей нема визволення, хібащо...

Сергій Петрович на кілька секунд замовк і тихіше додав:

— .. .хібащо в самогубстві. Мені доводиться читати емігрантські російські та українські видання. В них Деякі дурні

називають нас, радянських мучеників, негідниками, плазунами, зрадниками, продажними людьми й таке інше, бо ми працюємо під радянською владою, служимо в завойовників, навіть пи^ шемо книжки, навіть хвалимо окупантів. О, тим емігрантам і чужинцям дуже легко так судити нас! А нехай би прийшли сюди, нехай би спробували тут висловити свої свободолюбні, правдиві, прекрасні погляди. Чого б вони досягли? Вони навіть півслова не встигли б сказати, як зникли б з лиця землі. Абож... заплазували б, зацілували б ноги Сталіну, захлинулись би від своїх славословій йому.

Маруся з усієї сили зідхнула і, немов визволяючись од чогось, з обуренням покрутила головою.

— Ні, ні, я все ж таки не можу повірити! Щоб отой Сталін, якого так. .., який так. .. Ну, хай у нас є такі, що його не люблять, але ж його так високо цінять за кордоном, по всьому світі, навіть в Америці. Та я ж пам'ятаю, як Черчіл і Рузвелт називали його весь час на мирних конференціях "великим Сталіном", "геніяльним Сталіном". Хіба ні, хіба ні, Скажи сам! Скажи!

Сергій Петрович посміхнувся своїм сумним усміхом на цей крик одчаю й неохоче пробурмотів:

— Так Рузвелт і Черчіл були людьми європейськими, дипломатами, вони мали звичку розмовляти з азіятсь-кими владиками й знали їхні звичаї. "О, великий царю, —о, пресвітлий султане! О, сонце сходу і всього світу, прийми смиренні вислови твоїх підніжків, бідного Рузвелта і покірного Черчіла"... Розуміється, тільки простодушні, наївні люди в СССР могли прийняти цю формальну ввічливість за вияв справжньої оцінки Сталіна. Тепер Черчіл говорить щось інакше, а Рузвелт перед смертю висловлювався про Сталіна як про людину нечесну, підступну, фальшиву, яка свого власного слова шанувати не

може, одне слово, як про справжнього й не гідного жодного довір'я азіята, який шанує і цінить тільки брутальну, фізичну силу. Мені сумно переказувати тобі це, дівчино, бо я розумію, як болюче віруючим людям бачити деякі свої ікони в іншому, ніж їхнє, світлі. Маруся аж очі заплющила, щоб не чути, і закричала:

— Ну, а всі закордонні комуністи? А поети, письменники, вчені на Заході, а мільйони робітників, хіба ж вони не славлять Сталіна? Вони ж не дипломати, і вони; — незалежні від нього.

Сергій Петрович неспокійно подивився на вікно й на двері та притишеним голосом сказав:

— Тихше говорімо... Закордонні комуністи? Мільйони робітників? Так, Марусю, віра в Сталіна і в наше щастя, створене ним, у найтемнішої маси робітництва на Заході є. Яке це щастя,' ми добре знаємо. А щодо поетів, інтелігентів усякого роду там, які вважають себе за "лівих" і славословлять Сталіна , то краще б не говорити про цих наївних і смішних, або продажних і гидких людей. Коли вони щирі, активні, вірні комунізмові люди, то хай ідуть сюди творити з нами наш соціялізм, хай! Чого ж вони воліють сидіти собі по своїх Фракціях, Ан-гліях і інших буржуазних країнах? Того, Марусино, що вони вже знають, що коли вони справді чесні й щирі, то вони за свою чесність, щирість, правдивість будуть зараз же по приїзді заслані на Сибір, у концтабори.

— Як? — здивувалась Маруся, — вони це знають і все ж таки вважають себе за чесних?

—— Так, вважають. Ех, Марусино моя, колись і я, і твій батько, і убитий нами Марко — всі ми були чесними наївниками. Ми теж, повіривши Москві, хотіли творити нове життя, соціялізм на Україні й по всьому світі, ми, як тисячі інших СОЦІАЛІСТІВ, які

хотіли бути активними, послідовними, самовідданими ідеї визволекня соціяльно-окривджених, ми теж повірили, що Ленін, Троцький, Сталін та їхні найближчі співробітники перемогли в собі інстинкти панування, насилля, що їхня мета була справді будування щастя на землі. Ми пішли на співробітництво з ними. А вони нас схопили за горло і примусили стати їхніми покірними сексотами, безсловесними, підлими рабами, шпигунами й катами своєї власної батьківщини, нашої прекрасної України.

Оце, діти мої, та правда, яку ми, мордовані, закуті раби, не сміємо сказати вголос, а тільки шепочемо своїм найближчим. Та й то боїмось: а чи ці найближчі не підуть зараз до наших катів і не донесуть на нас, не віддадуть нас їм на нові муки?

— О, дядю! О, дядю!! — розпачливо, з пекучим болем сплеснула руками Маруся. — Якщо це ти про мене... як ти можеш таке про мене думати,! Як ти можеш?? '

І вона знову впала головою на ліжко Івасика і затрусилась плачем.

— Ну, вибач, голубонько, ну, вибач... — ніяково забурмотів Сергій Петрович і почав ніжно гладити рукою її плече, — я старий ідіот. Я не тебе мав на увазі.

Маруся рвучко підвелась, і, не витираючи сліз, дивлячись усім своїм розчервонілим лицем у лице дядя, жагуче заговорила спухлими губами:

— Та я серце своє закушу зубами, голову розіб'ю об стіну, а не дам ніякими муками витягти з себе ні на кого доноса. А ти.. на тебе.. О, Боже! .. Ну, добре. Тепер ти кажи мені, як мені бути з моїм сексотством. Щр я повинна казати Бєлуґіну? Ну, добре:

брехати всім і в усьому, як ти сказав. І своїм, і татові, і мамі, і тобі, значить?

Сергій Петрович застережливо підняв палець.

— Ні, Марусино, обережно. Не так просто бери мою пораду. Насамперед зрозумій як слід сам принцип. Не всяка брехня добра. Що таке брехня? Брехня це камуфляж, хования правди. Наші окупанти ввесь час уживають проти нас цього камуфляжу. Вони підробляються під усе, що ми цінимо і любимо, прибирають собі той самий колір і таким способом приваблюють до себе довірливих людей. А потім хапають їх і беруть під свою владу. Як же нам на це реагувати? Ми знаємо, що е в дійсності під камуфляжем, але вголос ми не виявляємо свого знання, ми підтакуємо, ми згоджуємось, ми славословимо Сталіна за дане нам щастя. Отже ми брешемо, але ми й о м у брешемо. Але не собі й не своїм найближчим людям. Розумієш?

Навпаки, ми повинні дужче за всіх любити правду, тим більше, що її в нас грабують. І Боже борони брехати самим собі! Брешучи собі, ми робимось дійсними плазунами, підніжками, рабами. Такі є ті з наших письменників, поетів, які брешуть самі собі. І не треба брехати й близьким собі людям. Мені ви повинні казати правду, бо ми вже одне, ми — товариші до смерти між ссбою. Але щодо інших, то треба бути дуже' обережними.

— Навіть щодо тата і мами? — кинула Маруся.

— Щодо тата, то я покищо нічого певного сказати не можу. Ми з ним не говоримо на ці теми; хоч і знаємо один про одного, що ми сексоти, що інакше не могли б бути живими і на волі. Тим паче, щодо твоєї мами, Марусю. Вона була тоді дуже намучена і на все життя стероризована. Коли б ти їй сказала правду, вона б, може, сильно перелякалась і від переляку могла б наробити

великої шкоди і собі, і всім нам. Отже їй я раджу нічого не казати, себто брехати. Ну, само собою, що всім іншим людям, товаришам, приятелям, подругам, всім брехати. У тебе є якийнебудь залицяльник, якийсь близький товариш із комсомолу?

— О, ні, — зробила зневажливу гримасу Маруся. — Я не люблю наших комсомольців: брутальні, порожні, глупі, з ними ні про що й говорити не можна.

Сергій Петрович зробив рух, немов хотів спинити її.

— Ну, ти так не кажи, дівчино, про нашу молодь. Так нас за кордоном судять. Радянські люди, а надто молодь, мовляв, егоїсти. А ті судді й не знають, що це може бути тільки камуфляж наших людей. Розуміється, є і справжні дурні та егоїсти, де немає цього добра? Але щоб уся наша молодь була така, це — неможливо, це— протиприродно. Отой закон правди діє в наших комсомольцях так само, як і скрізь на світі. Вони так само відчувають (і не можуть не відчувати!) неправду, несправедливість. Тільки вони не можуть, не сміють виявляти цього відчування, маючи страх кари за те. І тому вони мовчать, або поводяться брутально, глупо, дико. Так само вони не дурніші за інших, з ними можна було б говорити про всякі речі. Але про що можна вільно говорити у нас у Радянському Союзі? Ні про що. Ніхто своєї думки ні мати, ні висловлювати не сміє, треба повторювати тільки те, що наказує "партія". Отже хоч-не-хоч, треба про все цікаве мовчати і говорити на банальні, пусті, дурні теми. І всі співрозмовники виходять немов би дурнями. От ти їх так і оцінюєш. А вони, мабуть, тебе вважають за дурну, порожню дівчину, бо ніколи не говорять з тобою про щось цікаве й серйозне.

Ні, Марусю, ти не суди так поспішно людей наших. Але, коли в тебе нема серед хлопців нікого близького, то й надалі будь

дуже обережна, камуфлюй себе під партійний колір і спостерігай, учись розпізнавати під камуфляжем свого, близького. І тоді, як розпізнаєш, потрошку піднімай свій камуфляж. Коли він так само почне піднімати, тоді зможеш ще ближче підійти до нього. Але без наради зо мною ніяк не одкривайся нікому, бо кожна радянська людина може бути сексотом. Чуєш, Марусю?

— Чую, дядю.. . — пригнічено проговорила Маруся і раптом додала:

— А хто такі терміти? Може, це — ми? Сергій Петрович посміхнувся.

— Марко досить влучно назвав нас. Так, коли хочеш, ми — терміти. Ми сховані, ми під камуфляжем гриземо ту психічну тюрму, в якій нас тримає Сталін. До речі, дівчино: ти не думай, що я, кажучи "Сталін", маю на увазі тільки цю одну людину. Ні, Сталін це цілий режим, ціла філософія життя. Сталін може померти, але його режим лишиться, і я так само буду казати "Сталін". І коли ми гриземо тюрму Сталіна, то гриземо весь режим. І правду писав Марко, що термітів є мільйони. Не може бути інакше. Тільки вони мусять працювати в темноті й не бачити одні одних. Але коли ми підгриземо всю радянську тюрму і настане слушний час, вона немов би сама собою впаде, і ми всі вийдемо на волю і побачимо одні одних.

І Сергій Петрович аж руки потер од задоволення.

— Тільки гризімо, діти, дуже обережно. І НІЯК-НІЯК ні в гніві, ні в страху, ні в горі не скидаймо перед окупантом нашого камуфляжу. Нехай він під ним розбере, хто терміт, а хто їхній. Ми всі "їхні", ми всі — на сто відсотків "свої", ми дуже любимо Сталіна, ми навіть не мовчимо, а кричимо, ми вихваляємо його

поперед усіх. От нехай і розбере Сталін, чи багато він має "своїх". Окупанти брехнею нас хочуть затуманити, щоб міцніше тримати в своїй тюрмі. Добре. Так і ми будемо мати ту саму зброю. Давно вже сказано за кордоном, що СРС'Р країна велетенської, страшенної, сталінської брехні. Тільки той, хто пустив у світ цю формулу, ще не знав, що там є ще інша, наша, термітська, брехня. І хто знає, чия брехня переможе. Так що ви, діти, не сумуйте і не вагайтесь: наша брехня чесна, самозахисна, справедлива брехня. Любіть правду в собі і будьте розумні, хитрі, мужні в брехні мучителям нашим. Згода, Мару синонько ?

Маруся підвела голову, набрала повітря в груди і шумно видихнула його.

— Згода!

— І не будеш каятись, що з сексотки терміткою стала?

— О, ніколи! Я тепер розумію, що я вже й раніше відчувала щось, але не знала, що і де, і не сміла про це думати. А тепер... О, нехай! Ми будемо гризти тюрму. Правда, Івасику?

І вона з бурхливою ніжністю обняла хлопця, який не зводив з неї захоплених очей.

— Ой, сильна правда! На всі сто! — крикнув він і аж поцілував Марусю. Вона відповіла йому гарячим поцілунком, потім схопилась, підбігла до Сергія Петровича і його теж обняла й поцілувала.

— Спасибі, дядю! Спасибі. Тепер у мене легко на душі. А як ішла сюди з цією сексоткою в свідомості, ну, хоч кидайся в Москву-річку або під автобус. Тепер я знаю, що і як робити. А

ти, дядю, не бійся, тебе не арештують. Івасик буде ходити до них і камуфлюватись під них. Правда? Я буду те саме робити з нашим Бєлуґіним. А коли б, дядю, щось сталось з тобою, ти не бійся за Івасика, я його збережу, поки вони тебе випустять. Будь спокійний. Ну, а тепер я мушу бігти додому, — там десь мама сильно турбується, куди я ділась. Та й їсти тепер дуже захотілось. Я хутко знов забіжу до вас і буду тепер часто забігати. Бувай, дядю! Бувай, Івасику!

І, ще раз попрощавшись, обнявши обох, вона в тому самому піднесенні майже вибігла з кімнати. А Сергій Петрович підійшов до сина, обняв його і хотів щось сказати, але в двері застукала і в кімнату вбігла Маруся.

—і Ой, вибачте, я забула дещо. Дядю, дай мені яку українську книжку. Я хочу вчити свою рідну мову, яку я забула. Коли я хоч трохи: вивчу її, ми будемо говорити між нами по-своєму. Правда? Можеш дати, дядю?

Дядьо почухав кінчик носа.

— Гм!.. Що ж я тобі можу дати? Все небезпечне. Хі-бащо Шевченка? Він дозволений Сталіном. Але все ж таки... Гм... Ну, добре, дам Шевченка. Тільки не показуй нікому й ховай під замок... Ні, стій! Не ховай. Як хтонебудь знайде, то йому буде підозріло: чого раптом ти схотіла читати якогось там хохлацького Шевченка і ховаєшся з ним. Навпаки, тримай його одверто, мовляв, здобула книжку, щоб зазнайомитись з українською Мовою, як ти знайомишся з французькою чи англійською. Добре. Ось і Шевченко наш. Іди, старий, до хитрої тер-мітки та розказуй їй про нашу Україну. Бери, дівчино, і бережи.

Маруся з пошаною, так як беруть дорогоцінну річ, обережно взяла товстенький том у шкіряній палітурці й притулила його до грудей. І ще раз сказавши "бувайте!", тепер поважно вийшла з кімнати, — з священною річчю біля грудей бігти не годиться.

* * *

Але, вийшовши на вулицю, вона все ж таки надала ходи: дома мама напевне вже непокоїлась, вона останніми днями була взагалі така чудна: часом неспокійна, часом дражлива, часом пригнічена. До сьогодні Маруся не розуміла такого стану матері, але тепер, знаючи те, що розповів дядьо Сергій, її поведінка була трішки зрозуміліша.

І Маруся після автобуса аж бігцем підходила до свого дому. Та тут їй трапилась знову затримка. Перед самим входом до будинку її зупинив якийсь молодий (і дуже гарний з себе) чоловік в елегантному (очевидно, закордонному) убранні, з гладенько зачісаним чорним і блискучим, як халява, волоссям, з довгими, немов пір'їни, віями, і надзвичайно милим усміхом. Він розгублено стояв серед тротуару й безпорадно дивився то в один бік, то в другий. Коли Маруся порівнялася з ним, він соромливо посміхаючись, надзвичайно ввічливо звернувся до неї.

— Вибачте, будь ласка. Чи не можете ви мені сказати, в який бік мені йти до Великого Театру? Я — не москвич, я тільки вчора приїхав з-за кордону і Москви зовсім не знаю.

Маруся охоче дала йому вказівки.

— Ідіть, просто отак. Заверніть у другу вулицю праворуч, потім у першу ліворуч і вийдете на площу. Там — Великий Театр, ви зразу його впізнаєте.

— Дякую вам тисячу разів. Ви — безмежно люб'язні. Я питав двох людей і кожний з них говорив різне. У нас у Парижі те саме буває. Треба питати людей, які викликають цілковите довір'я. Мені шкода, що я вас не зустрів раніше, я б не загубив цілих півгодини на даремне гуляння вулицями Москви.

Маруся засміялась.

— А звідки ж ви знаєте, що я заслуговую цілковитого довір'я? А може, я вас теж посилаю гуляти вулицями?

— О, ні! — гаряче скрикнув молодий чоловік, — якби ви мені сказали, що до Великого Театру не можна інакше дійти, як плисти через Москву-річку, я не вагаючись, поплив би.

І молодий чоловік з таким ніжним, лукавим і разом довірливим виразом обняв її поглядом своїх глибоких віястих очей, що Маруся знову і ще дужче засміялась.

— О, з такими труднощами не треба добиватись до нашого Великого Театру. Ви в ньому, розуміється, ще не були?

— Та ні ж. Оце ж уперше добираюсь до нього. Кажуть, що на виставу туди трудно попасти.

— Чого трудно? Треба купити білет та й годі. Ви прекрасно говорите по-російськи і вам його легко дадуть у касі. Ви — росіянин чи чужинець?

Молодий чоловік радісно розсунув трошки розгорнені (немов для поцілунку) уста, показав білі, гарні зуби й гордо заявив:

— Я чистий росіянин. Мої батьки старі еміґрантиі, ще з першої ленінської еміграції. Вони недавно померли і я сам тепер вертаюсь додому на батьківщину.

Він закінчив сумно, але зараз же, вклонившись, додав:

— Моє прізвище: Андросов, Анатолій Максимович. Андросов, приват-доцент Паризького університету.

— Дуже приємно, — сказала Маруся з усміхом, — а я звуся Іваненко, Марія Степанівна, студентка покищо Московського університету.

Обоє весело засміялись.

— От спасибі тим москвичам, що примусили мене гуляти вулицями, без них я ніколи не зробив би такого чудесного знайомства. Це сама доля втрутилась, тут ясно видно руку таємної сили. Я ж сподіваюсь, що наше знайомство не скінчиться тут, на цьому тротуарі, що ви мене зазнайомите не тільки з Великим Театром, але й з іншими чудесами Москви?

— Будь ласка! Тільки, розуміється, не сьогодні.

— О, само собою! Але, якщо дозволите, може, вже завтра?

Маруся подумала трохи і сказала:

— Добре. Завтра по обіді о годині п'ятій.

— Прекрасно! Де ми зустрінемось?

— Мені байдуже. Ну, от там на тому розі.

— Чудесно! От мені пощастило! От як зустріла мене батьківщина! До сьогоднішнього вечора я був самітний, як жук, а тепер у цю хвилину я такий, наче мене прийняла вся Москва у свою родину. Тепер я — не сирота!

І Анатолій Максимович Андросов з гарячим зворушенням простягнув руку Марії Степанівні Іваненковій, яка потиснула її з трошки глумливим усміхом: яке у цих чужинців перебільшення у всьому: "дякую тисячу разів", "ви безмежно люб'язні", "вся московська родина". Але яка разом з тим сердечність, щирість, ласкавість. А який сам гарний, елеґантний, яка відмінність у всьому від бідних москвичів та ще й комсомольців.

— Ну, до завтра! — привітно хитнула вона йому головою і швиденько пішла до широких вхідних дверей монументального будинку. Ввійшовши в них, вона на порозі озирнулась, щоб перевірити, чи правильно пішов Андросов. Але він стояв на тому самому місці й дивився на неї. Вона посміхнулась і хитнула йому ще раз головою. Він радісно закивав їй і зробив рукою анак прощання.

Маруся бігцем увійшла в ліфт і через три хвилини входила до свого помешкання все в тому самому стані якогось особливого піднесення, в якому плуталось все: Івасик, дядьо Сергій, сексоти, терміти, паризький емігрант. Катерина Семенівка сама їй відчинила й зараз же накинулась на неї:

— Ну, де ж ти була так довго? Ну, чого ж не потелефонувала? Я вже дві години в тривозі. Це — бозна що, їй Богу!

Іншого разу Маруся, мабуть, здивувалась би, а, може, й обурилась би за "такий контроль", але тепер обняла матір, винувато попрохала вибачення й дбайливо повела її в їдальню.

Там для Марусі стояла на столі вечеря, на яку вона, ніжно поклавши біля себе том Шевченка, люто накинулась. Але й за їжею не переставала поглядати на Катерину Семенівну, непомітно-уважним і неспокійним поглядом: матір мала свої "чудні очі", які бували в неї в тривожні хвилини життя, вони ХОДИЛИ з одного боку в другий і були немов невидющі. Волосся їй було занадто кучеряве і губи здавались занадто випнутими і синюватими.

— І потім цей проклятий сморід весь час! Цей сморід! — з огидою і злістю раптом вибухнула Катерина Семенівна. — Він мене уб'є!

— Який сморід, мамо?

— Ну, який: кльозету! Я певна, що десь у домі е попсований кльозет, і сморід іде до нас через стіну й стелі. Всі вікна відчинені, навмисно роблю протяг і все таки чути. Надто в передпокої та в спальні. Можливо, що Дуняша навмисне щонебудь таке зробить з кльозетом, забила його чимнебудь, і тепер сморід іде на все помешкання. Я б її головою туди!

— Кого, мамочко?

—"Кого, кого"! Дуняшу, розуміється! Вона навмисне це робить: сморід же нестерпний стоїть у квартирі, а вона немов нічого не помічає. Та ще й сперечається: ніякого, мовляв, смороду немає.

Маруся ще уважніше подивилась на матір. Потім повела носом круг себе і заклопотано сказала:

— Так, справді, чується поганий запах. Це напевно десь у домі попсувалась каналізація. Я думаю, мамуню, що ми зараз

підемо в твою кімнату, поприскаємо одеколоном і запах зникне. Від тата не було картки, мамо?

Катерина Семенівна спокійно відповіла:

— Ні, є. Он там на буфеті. Я відклала для тебе. Маруся схопилась і підбігла до буфету. Але картки

не було.

— Нема тут, мамо. Може, ти деінде поклала?

— Та ні, на буфеті. Отам, де ти шукаєш... Нема? Ну, от! Це знову Дуняша. Це вона. Подзвони їй. Ні, це щось просто неможливе, цей сморід і ця Дуняша!

Маруся знову сіла й почала доїдати десерт. Увійшла Дуняша, вся округла і пухка. Катерина Семенівна, щоб не дивитись на цю "огидну істоту", одвернулась до вікна.

— Дуняшо, — похопилась звернутись до прислуги ласкавим голосом Маруся, — ти часом не прибирала з буфету картки?

Дуняша неспокійно зиркнула круглими, як маленькі чорні вишеньки, очима й кинулась до столу в кутку їдальні. Маруся провела її очима й бачила, як Дуняша швиденько виняла щось з-за корсажа й у той же момент голосно сказала:

— Та от же ця картка. Катерина Семенівна самі поклали її сюди.

І вона піднесла листівку Марусі. Катерина Семенівна прудко озирнулась, вирівняла бюст і гостро сказала до Дуняші:

— Я картку лишила на буфеті! Як вона опинилась на столі, це ти краще знаєш. Можеш іти собі.

Дуняша, знизавши круглими плечиками, охоче повернулась і вийшла. Маруся прочитала на картці кілька звичайних слів: "Сердечно вітаю всіх і обіймаю". Поштовий штемпель із Києва.

— Ну, тато живий і здоровий. Дуже добре. А тепер, мамуню, ходім до тебе. Там ми побризкаємо одеколоном, ти ляжеш у ліжко, візьмеш у руки хорошу книжку, почитаєш і спокійно заснеш. А я ще маю в себе трішки продивитись лекції. Поганий запах, дійсно, чується, але нічого, я завтра скажу кербудові, і цей дефект буде ліквідовано. Ходім, мамочко!

Маруся обняла матір і повела її до спальні. Катерина Семенівна в коридорі знову дужче почула сморід кльозету, схвилювалась і закинула торс назад, немов везучи перед собою все ту саму незриму тачку.

— Проклята істота! — крізь зуби пробурмотіла вона, входячи до себе. — Швидше зачиняй двері. А коли вернеться тато, ми поставимо йому категоричну вимогу щоб він видалив з нашого помешкання цю дівчину. "'

— Неодмінно, мамо! Неодмінно! — серйозно і щиро скрикнула Маруся. Але тут же подумала:

"Але ж ми всі такі самі сексоти й шпигуни як і вона."

Розділ 13

Останній день у Києві Іваненко провів, як і обіцяв, з Заболотовою. Але й у цей день ні він, ні вона нічим ке виявили своїх якихнебудь особливих почувань. Про Київ, про руїни його,

про цілі ліси риштувань на вулицях, про це вони говорили, а про себе — ні слова.

— Ах, як глупо ми... люди, вміємо улаштовувати своє життя! — сидячи на лаві поруч Олени Вікторівни й дивлячись на неосяжний простір за Дніпром, сказав Степан. — Ось у цю хвилину сотні мільйонів людей люто працюють над тим, як найкраще зруйнувати своє життя, як загатити отакі простори димом гармат, бомб, пожеж, як затопити їх кров'ю, зруйнувати на десятки років, якщо не на сотні, найпишніші міста землі, зробити бідну плянету закривавленим, гниючим цвинтарем. Ідіотство, богине моя, їй Богу, ідіотство! Кричати б криком одчаю і болю, особливо при отакій красі, а голосу нема. Який у нас з вами голос? Ні, ходімте далі, не можу сидіти й думати все те саме!

Олена Вікторівна нічого на це не відповіла, підвелась і пішла поруч нього. Але коли він перед вечором уже прощався з нею в її кімнаті, вона взяла його руку в свої дві й тихо, майже благально сказала йому:

— Голубчику, не говоріть ні при кому таких речей, які ви мені казали там, на горі, над Дніпром.

— Чому так? Що я таке казав?? — вражено й щиро скрикнув Іваненко.

— Ви не сказали нічого поганого, але ви говорили проти... війни. Ви своїми словами можете викликати у слухачів нехіть до праці для неї. А це... злочинство'. І так само... якби ви могли не так щиро робити вашу анкету. Якщо вам хоч трішки цікаве те, що я почуваю, то ради мого почування будьте... ну, як вам сказати? .. будьте об'єктивні у вашій анкеті. Вам можуть вийти великі прикрощі від тієї щирості. Дуже вас прошу!

Степан Петрович, своїм звичаєм, не зразу відповів. Він якусь мить мовчки чудно вдивлявся в її лице, потім узяв її руку й притулив до свого чола, а потім приклався до неї устами і так потримав кілька секунд. А тоді обережно, немов боячись розбити, відвів її набік і сам одійшов до вікна. Постоявши там і подивившись невидющими очима на вулицю, він вернувся до "богині", сів поруч неї, закинув голову назад, на спинку канапи і з тою самою тугою, навіть тими самими словами, що на горі, сказав:

— Ах, Боже, як глупо, як смертельно глупо ми робимо своє життя. Іноді просто хочеться скажено сміятись або... битись головою об стіну. Ну, от хоч би зараз: мати близько коло себе прекрасну любу людину, почувати люту тугу, яка тисне груди до крику, а крикнути... та де! А сказати хоч шепотом цій людині про себе і про... Е, годі! — раптом весь скинувся він і, ставши на ноги, простягнув руку Заболотовій. — Прощайте, моя богине. Чи ще зустрінемось коли?

Олена Вікторівна теж підвелась і взяла його руку в свої.

— Та, розуміється, зустрінемось! І скоро: тижнів через два, не більше.

Іваненко здивувався і навіть трохи занепокоївся:

— Від кого ви це знаєте?

— Від мого серця. А воно ніколи мене не вводить у помилку.

— Ага, так? .. Ну, яке ж чудесне серце! Коли б я його хоч частину.... Ну, так, значить, до скорого побачення! Скажіть своєму серцю, що моє серце... Ну, і це — зайве. Все зайве, Олено Вікторівно. Прощайте. Побачимось, чи ні, а не згадуйте

ніколи, що б не трапилось, вашого випадкового знайомого недобрим словом. Добре?

Міцно, до болю потиснувши її руку, він швидко вийшов із кімнати.

Через півгодини з кімнати журналіста Андрія Зінчу-ка вийшов чоловік у робітничій старенькій одежі, у жовтій подертій кепці, з сірим клунком на спині. Він спокійно пройшов униз до контори готелю, поговорив з управителем і вийшов на вулицю. Поблизу стояв візник. Чоловік сів у бричку і сказав: "На вокзал".

Через дві хвилини за цією бричкою рушила друга. У ній сидів теж робітник з клунком під пахвою, в сіренькому картузі й синій косоворотці. З розчиненого вікна готелю дивилась униз Заболотова. Робітник у синій косоворотці хитнув їй і злегка підняв картуза. Заболотова понуро кивнула йому й відійшла вглиб кімнати.

І так трапилось волею якихось "окультних сил", що і Степан Петрович і робітник у синій косоворотці взяли білети до тої самої станції в Донбасі та навіть опинились обидва в одному й тому самому вагоні третьої кляси.

Вільного місця на лавах, розуміється, не було, і довелось стояти між ними, між колінами тих, що сиділи. Але коли потяг рушив і Степан Петрович почастував цигарками тих, що сиділи, то вони потіснились і дозволили йому втиснутись між себе. Клунок свій Степан Петрович, знаючи його натуру, тримав у себе на колінах, бо інакше він, занудившись, кудись пішов би до якогось сусіди і хазяїн ніколи його не побачив би.

Було тісно, душно, втомно. Щоб трішки підживитись, Степан Петрович вийняв із торби пляшку і маленьку чарку, а до цього

великий шмат ковбаси та ще більший окраєць хліба, які спочатку акуратно порізав на окремі кільця та скибки. Згори, із стелі вагону сіялось жовтеньке скупеньке світлечко лямпочки, обсотане тютюновим димом, але й при ньому сусідським пильним очам було видно, що діялось на колінах, на торбі новоприбулого "земляка". Закінчивши приготування, новоприбулий налив собі в чарку з пляшки. Тримаючи її в руці, він спочатку понюхав її, потім побожно перехилив у рот, і, ковтнувши, переконано сказав:

— Чиста як сльоза.

Деякі сусіди мимоволі зробили ковток слини і зараз, же одвернули очі від торби. Але деякі, загіпнотизовані нею, не мали сили відвернути очей і так їх забули на торбиних розкошах. А ще деякі сплюнули й хапливо почали крутити цигарки з махорки.

Після того новоприбулий сукин син вибрав із нарізаної купи ковбаси добре кільце, а з купи хліба добру скибку і вгризся в них з такою енергією, що вони аж крекнули в роті. Але далі сталось щось надзвичайне.

Новоприбулий чолов'яга взяв в одну руку пляшку, в другу чарку і, жуючи ковбасу з хлібом, налив по вінця "чистої як сльоза". Наливши, обережно підніс найближчому сусідові.

— Ану, покуштуйте, чи я не помилився, чи, справді, з сліз святого Непитухи її зроблено?

Сусіда, бородатий і рудий, як віничок сухого очерету, спочатку недовірливо зиркнув на новоприбулого, потім швиденько взяв чаркуй без пересадки; підніс її до рота. Випивши, він крекнув і з твердим переконанням муркнув:

— Таки справді зі сліз святого Непитухи. Аж в очі кинулась.

— То швидше ковбасою женіть її звідти, — заклопотано сказав чемний новоприбулий і кивнув підборіддям на купу ковбаси і хліба. Очеретяний віничок обережно підкрався зашкарублими пальцями до купки ковбаси і так, наче боявся, що вона від необережного руху вибухне, як бомба, потихеньку витяг з неї одне кільце. І тоді, вже сміливіше, потяг і скибку хліба. Соковитий хрумкіт здобичі в роті викликав в уважних обсерваторів такий рух, наче вони ковтали вже розжовану чудесну ковбасу. А очі їм стали ще пильнішими й наполегливо-питальними: не мине ж— їх чудний чоловік?

І, дійсно, не минув. Одні по одних кострубаті пальці брали чарку, скибочку, кільце, всі роти почали жувати, очі заблищали. А коли перша пляшка спорожнилась, то з торби витяглась друга, і в цьому переділі вагона вже не залишилось незадоволених ні очей, ні ротів. Всі очі вже блищали, і всі роти або жували, або посміхались, показуючи різнокольорові зуби, з-за яких вискакували веселі, енергійні, захоплені звуки та цілі фрази.

— Ну, й сльози святого Непитухи!— Давно вже не мав од нього такого благословення.

— Ця вже й стару риковку [Популярна назва горілки] переможе.

— І де ти її, чоловіче, таку видлубав?

— А це мені синаша мій прислав, щоб я добрих людей почастував за здоров'я його власного сина, що в нього народився.

— А-а, оце розумно придумав! Коли так, то буде той син такий здоровий і розумний, як оце наше спасибі. Хай же росте багатий та здоровий!

А коли було спорожнено і другу пляшку і в переділі стояв такий дим од махорки та "льогкого", що обличчя як у молочній воді плавали, то розмова перейшла на ширші теми. Степан Петрович обережно їх підсував, підштовхував нерішучих; пасажири потроху, підігріті сльозами святого Непитухи, розворушувались і вже почали з них виприскувати гостренькі слівця, без яких ніяка "ковбаса та чарка" серед щирих українців не обходиться. Коли слівця викликали сміх, нерішучість зменшувалась, авторська амбіція прагнула викликати ще дужчий сміх авдиторії. Почалась і конкуренція слави, як те личить у всякому милому людському товаристві.

— Е, це що! — скрикнуло зморщене, як суха груша, обличчя в молочній воді. — А я от чув од одного мерзальця таку диверсію: прийшли, каже, до товариша Сталіна мужики, диліґація, значить, і жаліються: "Трудно, кажуть, товариш Сталін, жити: ні їсти, ні вдягтися, ходимо в лахмітті, обдерті, босі." А Сталін, мовляв, потішає: "Нічого, товариші, треба потерпіти. У нас ще не так погано. А от є такі краї на світі, де люди ходять зовсім голі." — "Ой, Боже ж наш! — сплеснули руками дядьки-диліґати, — то там, мабуть, совєтська власть уже років шістдесят є!"

Вибух сміху цілком задовольнив автора. Але не міг же, справді, конкурент лишити змагання на цьому рівні.

— Ні, брацця, — повчально й серйозно сказав очеретяний віничок, — дурні ці дядьки: на що жаліються, босі, мовляв. А того й не розміркують, що це Совєтському Союзові тільки на щастя.

— Отако! Щастя, що босі?!

— Авжеж. От совєтська власть усе кричить нам: хлопці, треба догнать і перегнать Америку! Правильно. От, значить, ми з американцями й переганяємось. Ну, а кому ж легше перегнати: тому, хто в важких чоботях та ще й гвіздками підбитих, чи босому? Га?

Ще дужчий вибух реготу покрив славу сухенької грушки.. Але грушка здаватись усе ж таки не хотіла.

— Е, знаєте... — сумно похитала вона головою, — переганяємось то переганяємось. А от є ж такі диверсанти, що перше, ніж переганятись, питаються у Сталіна: "А як переженемо Америку, то треба назад вертатись чи можна в Америці й лишитись?" Отакі мерзальці!

І це не поганий удар був. Але тут із горішньої полиці зачувся ще один конкуренційний голос:

— Та що ці мерзальці! А я от чув одного сукиного сина на війні. Він усе стояв на каравулі між американською зоною і нашою совєтською. На американській зоні їхній вартовий, кінчаючи варту, все казав: "Слаза. Богу". А наш: "Слава Сталіну"...

— Конешно, в кого яка власть... — вставив чийсь голос.

— Понятно. Ну, та американець слухав, слухав нашого та й питається:

— Ну, добре. А як помре Сталін, що ж ти тоді казатимеш? — Тоді? А що ж, тоді казатиму: Слава Богу! Так от, хіба не диверсант, сукин син, га?

— Та звісно, диверсант! Ха-ха-ха! Гу-гу-гу!

І що далі то все гостріший ставав осуд "диверсантів". Та вже не тільки якісь там дотепи та анекдоти ілюстрували це "мерзальство", а реальні, життєві факти. І на колгоспи, мовляв, жаліються диверсанти, і на скруту, і на те, і на се. Та все, бач, війни, сукини сини, чекають. Знову війни! Мало їм було гітлерівської, так тепер американської заманулося (не вони, не ці пасажири, жаліються і ждуть війни, а оті диверсанти та мерзальці!).

Степан Петрович тільки поглядав на них: розуміється, оці прокурори майже всі були або терміти! або сексоти, в цьому не могло бути сумніву. Але які саме терміти: "бездумні", стихійні, як, наприклад, грецька богиня або Біленки, чи обдумані, організовані, "марківські", яким треба тільки сказати — "ніч", щоб вони зараз же відгукнулись — "ранок"! Отут і вгадай. І хто саме з них терміт, а хто сексот?

— Так. так!.. — сумно похитав головою Степан Петрович, — тяжкі часи настали. Довго тягнеться ніч, та коли вона кінчиться?

— Я так думаю, що вона ніколи не кінчиться! — рішуче сказав очеретяний віничок і, сплюнувши собі під ноги, акуратно розтер плювок чоботом.

— Та, мабуть, що так... — підтвердив сусіда зліва. — Така вже, мабуть, планида пішла на людей. То тобі революції, то тобі голод, то хвороби, то війна, то знов війна. Та так для того добра тільки й живемо на світі, за тими війнами нема коли й угору глянути.

"А про "ранок" і натяку нема, — подумав Степан. — Ну, що ж, хоч-не-хоч треба принаду підсунути".

— Ні, нова війна не так швидко буде, — сказав він роздумливо, — американці дуже не хочуть її.

— А який чорт її хоче? — кинув' крізь дим "махри".. очеретяний віничок.

— Та ото ж то, — згодився Степан. — Але хочуть чи не хочуть, а тільки про неї й думають та до неї готуються. А як її прокляту спинити, того ніхто не знає. Тільки чув я, граждане, таку штуку, що Сталін знайшов, як спинити.

— Оввa?? — скинувся віничок, а всі обличчя встромили в новоприбулого гострі очі. '

— А що ж то таке?

— А як?

— Тільки, граждане, за істиність не ручаюсь. За що купив, за те і продав, а сам Сталін мені того на вухо не казав. А чув я таке. Немов би Сталін, бачачи, що таке лихо насуває на все людство, запропонував американському президентові таку штуку: "Знаєш що, Трумече (того Труменом звуть), знаєш що, каже, давай помиримось, хай їй чорт, тій війні. Ти кажеш, що найкраще людям жити й працювати, коли над ними є приватний хазяїн, чи то на фабриці, чи на заводі, чи на землі, капіталіст, значить? Добре. А ми кажемо, що найкраще людям жити й працювати, коли в, них за хазяїна не приватний чоловік, а держава.

— За капіталіста, виходить, сама держава стає, — глибокодумно пояснила зморщена грушка.

— Атож. Та от, за це, каже Сталін, миі й сваримося і війну збираємось робити? Ми воліємо бомбами та пожежами всі наші заводи та фабрики поруйнувати, сотні мільйонів люду загубити й себе самих знищити, аніж уступитися? Та чи не дурні ж ми, Трумене, га? Давай краще якось помиримось. Хай буде ні по-твоєму, ні по-моєму, а по-третьому. Давай так погодимось, щоб не було жодного хазяїна на світі, ні приватного, ні державного, а щоб трудящі були самі хазяїнами. І щоб, значить, таким способом не було більше на світі наймитів.

— Правильно!

— Оце так!

— От так Сталін!

— А що ж той Трумен? Як же він?

— А цього я ще не чув, що сказав Трумен.

— Не согласиться чортів капіталіст! — сильно зі-дхнув очеретяний віничок. — Бо це ж виходить так, що капіталісти повинні здать усі фабрики та заводи робітникам? Еге ж?

— Так, так ніби. Тільки Сталін казав, що не зразу, не раптово здавать, а поволі, поступово, щоб капіталістів не дуже обижать.

— Не так як у нас колись?

— Атож, щоб вони бідні могли собі спокійненько дожити віку і діткам їхнім щоб не померти з голоду. Ну, скажемо, за директорів при заводі їх лишити.

— Або за сторожів, — вставила дуже серйозно грушка.

Обличчя затрусились реготом.

— Правильно! Стережи народне добро!

— Ну, а що ж Трумен? Так таки не згоджується?

— Та от ще невідомо.

— Чекайте, чекайте, хлопці! — закричав чийсь збентежений голос. — Дайте роз'яснить. А як же у нас? Значить, і наш хазяїн, держава, значить, повинен здати трудящим фабрики чи заводи?

— Та й колгоспи! — крикнув хтось згори.

— Та й колгоспи, конешно.

— І тоді ж як? Значить, ми самі собі будем хазяйнувати?

— Значить, і тут старий хазяїн, себто держава, буде вже не хазяїн?

— Теж за сторожа буде, — вставив знову той самий голос згори.

— А що ж, хай стереже.

— Та ні, стій, хлопці! Що ж воно виходить? А сам Сталін куди? Теж за сторожа? А міністри? А держава? А міліція?

Питання, скрики, вимахи рук, блиск очей. Вихоо знявся в переділі, в> якому не було можливости не то що розпізнати, хто терміт, хто сексот, а просто вдивитись з обличчя. Вони рухались, повертались на всі боки, скидувались, трусились. Як могутнім колесом пароплава на мілині річки, здійнало все, що було на дні, викрило, закрутило. Все затаєне, наболіле, налякане вирвалось на поверхню душі. Навіть з інших переділів постікались люди і тиснулись до центру розмови. Робітник у синій косоворотці, що виїхав разом з журналістом Зінчуком із Києва, трусив за барки дядька з кошлатою бородою і кричав:

— Нікаких наймитів! Нікаких наймитів! Самі собі! Самі собі!

Степан Петрович пробував сказати щось, але його не слухали. Тоді він схопив порожню пляшку та чарку і сильно постукав ними, як дзвінком на зібранні. Голоси трохи притихли. Обличчя повернулись на стукіт.

— Дайте сказати, граждане! — крикнув Степан Петрович. — Тут виникає таке питання: а що як американці не згодяться на таку умову миру, чи підете за Сталіном на війну?

Питання було як новий вимах колеса, що здійняв і закрутив новий вир криків:

— На все підем! На самого чорта!...

— На всіх Труменів на світі! Хай кличе!

— За таку війну і дітей оддамо?

— Такого Сталіна за ікону поставимо! Ноги йому цілувати будемо. Ніякі сили в світі нас не подужають!

Бідні, бездумні терміти жадно, "бездумно" хапали принаду й чіплялись на гачок. Тепер їх усіх тільки заводь до списку й одправляй на кухню в МДБ. Але для цікавости Степанові Петровичу схотілось висмикнути принаду з ротів їхніх, — як вони реагуватимуть на це7

Він знову постукав чаркою об пляшку й знов обличчя чекально повернулись до нього.

— Так, граждане, це все правильно. А що було б, коли б наші хазяїни не згодились на такий мир? Коли б одмовились з панів перейти на сторожів? І хотіли б зберегти у нас наймитів?

Настало мовчання. Стало чути гуркіт коліс, брязкіт шибок од руху, спів у другому кінці вагону.

— І щоб і Сталін хотів наймитів? — понуро кинув чийсь голос ззаду.

— Та й Сталін. Коли б, скажемо, цю умову миру:

"світ без наймита" запропонували американці чи європейці, а наші не згодились, що б ми тоді?

Усі голоси замовкли, немов накриті великою копицею сіна. Обличчя почали ставати непорушними, немов би сонними; у деяких очі неспокійно, з підозрою почали зиркати на всіх; деякі постаті стали висовуватись з переділу. Милі бездумні терміти не думали, що вони тим мовчанням кричали ще дужче, ніж криками.

— Та звісно, — нарешті поважно сказав дядько, який тількищо кричав дужче за всіх. — Сталіну краще видно, на що треба згоджуватись. Наше діло слухати. Шо, не правду я кажу?

— Та конечно, правду... Хто ж каже?

— Але ж розговор був про те, що то Сталін такий мир предложив, — мляво сказав очеретяний віничок і почав крутити цигарку.

Степан Петрович, немов виправдуючись, сказав:

— Так, я одну таку чутку чув, що Сталін, а другу, що нібито американці чи французи запропонували, а що ні Сталін, ні Трумен ще не дали відповіді.

— Ну, то як дадуть, тоді й будемо балакать! — рішуче й хмуро пробурмотіла грушка й відсунулась спиною до стіни.

І ніби це був знак якогось таємного вождя термітів, усі, що сиділи, теж одкинулись спинами до стіни, а ті, що стояли, повернулись до проходу й заговорили про щось інше. Ті, що лежали чи сиділи на горішніх полицях і дивились униз, перехилившись, одхилились і почали моститись спати.

Степан Петрович, закусивши посмішку, теж сперся спиною об стіну вагона, поклав руки на торбу на колінах і заплющив очі. І чи то від горілки і тютюнового диму, чи від розмови, чи ще від чогось іншого його обхопила втома і смертельна туга. Згадалось прохання богині "не робити так щиро анкети", згадалась Москва, родина, Бєлуґін, Дев'ятий. Взяте1 на себе завдання стало перед ним у всій трудності, складності, майже неможливості. Раніше, коли він виконував, так би мовити, індивідуальні завдання, викривати окремих ворогів, коли він мав

на це багато часу, виконання завдання було без порівняння легшим. А тепер, коли треба було викривати масового ворога, завдання виявлялося майже фантастичним. Як їх, цих термітів, виявити тут, у цій гущі горя, пристрастей, сподівань, прагнень, ненависти?

Але покинути йому це завдання було так само неможливо, як неможливо якомусь гвинтикові вирватись із величезної машини у ході. Спробуй вирватись із неї, вмить розтрощить тебе.

І знову, як раз-у-раз щоночі, коли він заплющуваз очі й лишався на самоті з собою, з плутанини всіх денних асоціяцій випливала, як із туману, сива голова Марка з пукатими баньками очей, і ідіотські слова "придивись, придивись, придивись" настирливо, безглуздо стукали в мозку. Щоб прогнати сиву голову й спинити стукання, він розплющував очі, курив, дивився на сонні обличчя "бездумних" термітів, знову заплющував очі, аж поки втома не перемогла все й не почала засипати мозок важкою дрімотою.

Розділ 14

На другий день Маруся й Андросов зустрілись на призначеному місці й зараз же почали огляд Москви. Т який зворушливий і смішний був цей закордонець: він, наприклад, за всяку дурницю страшенно дякував, — чи то Маруся показувала (здалеку, розуміється) Кремль, чи застерігала від автобуса, чи розповідала про університет і товаришів, за все "ах, дякую, тисячу разів дякую!" І питання задавав усе такі наївні: а чи хотіла б вона поїхати за кордон учитись? А чи дуже бояться в СССР люди війни? А чи вміють комсомольці танцювати?

Щоб не стомлювати свою проводирку, Андросов найняв автомобіль і дуже делікатно підтримував її стан рукою на заворотах, немов боявся (такий комік!), шо вона випаде з авта. І зараз же, як страшна небезпека миналася, здіймав руку і ніжно, заклопотано дивився збоку на неї, чи не сталося з нею чогось лихого. В кожному разі вигляд, поведінка і, очевидно, вся ментальність та мораль цього чоловіка цілком його відрізняла від комсомольців. Ні тих їхніх радянських слівець, од яких хочеться плюватись, ні тих розмов, од яких задихаєшся нудьгою; ні тих жестів, од яких хочеться бити по руках і пиках залицяльників. Марусі тепер згадувались чи то персонажі Тургенева, чи вірші Вергарна, чи своє дитинство, коли все було таке мрійне, поетичне, радісно-смішне. І коли Андросов підхоплював її за стан і з ніжним неспокоєм дивився, чи не випала вона з авта, їй хотілось сміятись і теж ніжно-ніжно погладить його по бронзовій чудесній щоці, над якою чорним метеликом рухалась вія.

А за першим днем пішли інші дні побачень. І щоразу Маруся почувала себе з закордонцем усе легше, веселіше, одвертіше. Розуміється, він не був ніякий сексот, про це й мови не могло бути. З ним говорити було не небезпечно, але з ним якраз не хотілось говорити ні про що тяжке, брудне, небезпечне, радянське, — втекти від цього в інший, хороший, гарний, як її новий товариш, світ!

І дома вона була тепер такою ніжною, уважною до матері й навіть до Леоніда та його Нінки, що всі здивовано поглядали на неї. А Нінка раз, пильно вдивившись у ніжно-рожеве, мрійне, лукаво-смішливе і якесь інше, ніж завжди, лице Марусі, категорично заявила Леонідові:

— Маруська втюпалась. Ясно, як верблюд.

Та "втюпалась" чи не "втюпалась", а стала такою, що тепер ще більше притягала до себе погляди мужчин,*як притягає сильний магнет залізні стружки круг себе. Сексотство вона своє відпихала від своєї свідомости і зараз же обурювалась на саму себе: що вона сексотка, то вже й не їсти, не пити, не бачити розквітлого буз'ка, не слухати! соловейка? Не почувати солодкого хвилювання від дотику рук милого, смішного чоловіка з іншого світу? К'чорту сексотство!

І Маруся ні до якого Бєлуґіна не думала ходити, ні про які доноси взагалі не думала, навіть ні про яку політику з Анатолем (яке гарне ім'я: Анатоль!) не говорила. Та й до дядька Сергія ці дні не забігала, а зате Шевченка читала з таким самим чуттям, з яким слухала соловейка. І звідкись виринало знання слів, таких чужих росіянам, чи то згадувалось щось із дитинства, чи сиділо воно в крові. Адже — українка вона, адже Маруся, адже не М а ш а!

І Анатолій з таким ніжним смаком вимовляв це ім'я та ще й іноді говорив не просто Маруся, а Марусенька. Звідки він, закордонець, міг знати це зменшення?

Але от одного дня верталась Маруся з університету й дуже поспішала, бо була вже четверта година, а о п'ятій було призначено в сквері, біля Кремля побачення з Анатолем. Треба було забігти додому, попоїсти, сказати кільки слів мамі. Через те, щоб виграти час, вона сьогодні пішла тією вулицею, якої вона тепер уникала, на якій був будинок МДБ. Завернувши на неї, вона раптом побачила попереду себе кроків на двадцять знайому, любу постать Анатоля з синім піджаком на лівій руці, в спортовій сорочці, яку вона так любила і яка була йому так до лиця, і з рукавичкою в правій руці. Був він без капелюха і гладенько зачісана, гарна голова його була злегка закинена назад од швидкої ходи. Такої ходи Маруся ніколи не бачила в Анатоля, він звичайно ходив повільно, не зовсім певно, як

ходять люди, не ознайомлені з вулицями нового міста. А тут у русі ніг, у безжурних помахах рукавичкою, у поставі голови була така певність, легкість, звичайність.

Маруся хотіла наздогнати його, але через прохожих на тротуарі не могла бігти й мусіла іноді навіть на брук вибігати й звідти стежити за Анатолем. І раптом вона аж притишила ходу: Анатоль упевнено, без ніякого вагання, як до цілком звичного, свого будинку, звернув з тротуару до масивних дверей МДБ. Вартовий щось сказав до нього. Анатоль на мить зупинився, щось одповів тому і, здається, щось показав, вийнявши з задньої кишені штанів. Вартовий поштиво став струнко, і Анатоль тим самим веселим, певним, хазяйським кроком увійшов у двері страшного міністерства.

Маруся почула, що в неї ноги стали такі важкі й стомлені, наче вона довго ходила по мокрій землі й на них налипли важкі грудки. Вона злякано повернула назад і з усієї сили потягла себе в найближчий провулок. Там вона, сховавшись од міністерства, стала під стіною й незрозуміло почала не кліпаючи очима, дивитись перед себе.

В чому річ? Чого Анатоль міг іти в МДБ? І як він міг іти сміливо, певно, весело, немов до самого себе? Господи Боже, що ж це могло значити, що?!

Ні, в такому стані вона не могла йти додому! Треба було вияснити, зміркувати, проаналізувати, — може, тут нічого страшного не було? Але куди дітися? З ким виясняти?

До дядя Сергія! Зараз, негайно, ні хвилини не гаючи, до дядя Сергія!

І Маруся кинулась бігти за автобусом, який якраз мав іти через дядьову вулицю. На щастя, багато пасажирів тут на цій зупинці висідало, і Маруся встигла добігти.

І через чверть години вона вже стукала до "особняка" дядя Сергія. Він тількищо вернувся з служби й готував на примусі обід. Івасика не було, він пішов до товариша по якусь книжку.

Маруся, стоячи біля Сергія Петровича і його сковороди, хапаючись і задихаючись од бігу, хвилювання, туги, одчаю, жаху, які в автобусі напали на неї, як страшні собакиі, розповіла все дядьові Сергієві. Про знайомство1 з Андросовом він уже раніше знав, але про часті побачення, про кіна, прогулянки й дотики руками та поцілунки очима вона йому нічого не казала. І тільки тепер, уся зашарівшиеь, дала йому деякі натяки, "деталі". І нарешті з жахом розповіла про вхід свого "закордоння" в міністерські емведівські двері.

— Сядь і трохи заспокойся, — занадто спокійним, рівним голосом сказав він, не дивлячись на Марусю, і, погасивши примус, сам сів на другий стілець. Він дивився в куток, чудно чмокав язиком, перебирав пальцями на столі й пильно думав. Маруся тривожно слідкувала за ним і машинально затикала пасма пшеничного волосся за вухо.

Нарешті дядьо Сергій кинув:

— Питав— він тебе про когонебудь з нашої родини?

— Так, питав. Але не багато. Я йому нічого особливого ні про кого— не казала.

— Про дядя Марка говорила?

— Ні, абсолютно нічого.

— Про... про сексотів мова була?

— Ні, ніколи. З якої речі?

— Про Сталіна балакали?

— Мало. Я нічого критичного не казала. Навпаки!: раз чи два сильно похвалила.

— Гм! Це — добре.

І дядьо Сергій знову замовк і затарабанив пальцями по столі. Марусі чогось стало трохи легше.

— Що ж ти думаєш, дядю? — несміливо спитала вона. — Хто він такий?

Дядьо Сергій подивився просто в чудесні розгорнені тривогою сіро-зелені очі.

— Я думаю, дівчино, що це — аґент МДБ. Навіть че сексот, а аґент провокатор.

Марусі похололо в грудях, і серце так стиснулось, що вона мусіла глибоко зідхнути.

— Чого ти так думаєш? — ледве чутно промовила вона.

Сергій Петрович зняв руку зі столу і роздумливо почав гладити свої мишачі вусики. Нарешті дав їм спокій і сказав:

— Є кілька підстав так думати. Насамперед: як таки так, щоб МДБ пустило його, закордонця, так вільно ходити по Москві, говорити з людьми, заводити знайомства? Без догляду, без шпигунів за ним? Що це тобі, Париж чи Лондон? Це — річ антиприродна в СРСР. Адже ви не помічали за собою жодної стежі! Ніякі типи не ходили за вами?

— Ні, здається, не ходили. Я нічого такого не помічала.

— Добре. Друге: чого він у перший день знайомства з тобою конче коло твого будинку шукав, де Великий Театр? Чого не спитав міліціонера або когонебудь з тих, що проходили повз нього перед тобою і тільки тебе запитав? Ясно, що він тебе очікував. І, нарешті, ти маєш рацію: чого в приїжджого емігранта раптом така сміливість і така певність щодо МДБ? Це теж антиприрод-не. Це — майже святотатство.

— Але чого ж за мною шпигувати? Чим я їм така страшна? — з одчаєм скрикнула Маруся.

— їм страшні всі, дитино, навіть вони самі собі. Страх єдиний їхній засіб і нападу, і самозахисту, і взагалі головної дії в житті. Вони не зовсім певні в твоїх родичах. Отже треба їх перевірити, і їх самих, і тебе, і мене, і Івасика. В цьому їхня сила, і їхня трагедія та загибель. Не всі з них люди сліпі, вони не можуть не бачити!, що вони цим страхом самі собі копають могилу.

Сергій Петрович уважно подивився на Марусю, що понуро длубала рожевим нігтем налиплу на церату столу темну цяточку, і щоб вивести її з цього стану, продовжував:

— Продумай собі, Марусю: якась купка людей, колись у бурі великого народного зрушення, щирим і нещирим фанатизмом, обдуром, демагогією захопила владу над величезною країною і

тримає її в страшному поневоленні. Чим, Марусю? Страхом. Є ще, правда, і тепер фанатизм, і обдур, і підкуп, і брехня, але головне: страх. Ти подумай: вони страхом наказують нам, науковцям, визнати ті "закони" різних наук, які їм, безграмотним неукам, потрібні для їхнього панування. І ми від страху за своє життя визнаємо їхні "закони". Вони страхом диктують теми письменникам. Композитори від страху пишуть опери на замовлення Політбюра. Маля-рі-артисти малюють те, що потрібно цій купці людей для їхньої влади. Робітники, селяни, службовці, всі рухаються під тиском страху... Країна велетенського кошмарного страху, брехні, ненависти. Нам пощастило, Марусинко, жити в такій країні й на своїх бідних шкірах відчувати цей феноменальний кошмар.

Маруся, видно, не дуже добре чула дядя Сергія, приглушена своїми якимись думками. Але вона все ж таки зиркнула на Сергія Петровича, тим показуючи, що вона чула і розуміла його. Та Сергій Петрович теж розуміві її і, щоб одвернути її більше від її думок, продовжував:

— І які ж вони жалюгідні, дівчино. Ти тільки подумай. Вони страхом примушують нас вірити, що ми працюємо і мучимось для соціялізму, для комунізму, для майбутнього щастя людства. Але що таке соціялізм і комунізм, дівчино? В науці, в теорії це насамперед ідея спільноти (комуна в перекладі на нашу мову це — спільно та). І в своїх аґітках вони весь час нам кричать про товариську спільноту, про. саможертвенність для колективу, для держави. Правда ж? А на ділі що? На ділі вони розвивають у всіх без виїмку громадян СРСР страшний егоїзм, страшну протилежність отій товариськості, солідарності, саможертвенності. Розвивають головним чином отим страхом. Бо що таке страх, Марусино? Страх це насторожений або напружений інстинкт егоїзму. Яка ж може бути товариськість, коли ти боїшся кожного товариша; яка може бути відданість спільноті, коли в тобі щодня під'юджується твій інстинкт

егоїзму? Цього наші бідні владарі не розуміють. Вони так вірять у свій страх, що гадають перебороти ним за кілька десятків років такі сили в людині, які вироблялись у ній сотні тисяч років. І страшно обурюються і лютують, що ті сили їм не піддаються. Або оце питання кохання. Яка в радянських людей, скажемо, може бути поезія, краса у відносинах між статями, коли кожний мусить (мусить, Марусю!) думати про свого партнера: а чи не сексот він, чи не провокатор, чи не аґент, підісланий до тебе?

Маруся, як од несподіваного дотику до болючого місця, повела головою в один бік, у другий, немов уникаючи необережної руки, і глибоко зідхнула.

— У Радянському Союзі, дівчино, нема і не може бути при найбільшому бажанні коханців справжньогої кохання, того кохання, яке витворюється довір'ям, симпатією, ніжністю. У нас може бути тільки суто фізичний потяг і фізичне з'єднання парочок. Але ж це не кохання людей, Марусю, це — кохання якихось комах, навіть не вищих тварин, бо і в тварин є довір'я, оцінка, вибір, спільність смаків. А в деяких з них і відчування краси та поезії при коханні. Ти знаєш, що деякі птиці кохаючись прикрашують свої гнізда квітами, міняють ці квіти, коли вони в'януть, виявляють всякі знаки уваги: й любови до своєї пари?

Маруся зовсім уважними й напруженими очима дивилась на дядя.

— Я бачу, голубонько, що тобі тяжко від цього викриття про твого нового знайомого. Але треба мати мужність і рахуватися з дійсністю.

Маруся хмарно дивилась у вікно. Потім перевела погляд на дядя і з тим самим виразом спитала:

— Добре. Що ж мені тепер робити?

— Все те саме: брехать, хитрувать. Це єдиний приступний нам спосіб самозахисту. От, наприклад, у цьому випадку з тобою. Коли ти будеш бачитись з оцим "закордонцем", то

— Я не буду більше бачитись з цим суб'єктом! — з огидою і люттю скрикнула Маруся.

— Ну, й неправильно. Ти повинна з ним бачитись,

— Повинна? Через що?

— А от через що: коли ти так раптом, без пояснень кинеш його, то у н и х це зразу викличе підозріння: чого така зміна ставлення? Довідалась, мовляв, що аґент МДБ? Ага, а чого ж так боятись МДБ? Значить, є щось непевне, підозріле, небезпечне для них на її сумлінні. Ні, дівчино, навпаки, треба використовувати цей випадок, це відкриття для нашого самозахисту. Отут вияви солідарність і саможертвенність, але не їхню, а нашу, чесну, щиру, людську. Твій егоїзм кричить од огиди до чоловіка й не хоче його бачити? А щирий альтруїзм каже, що ти повинна придушити свою огиду й для добра твоїх дорогих близьких людей бачитися з цим чоловіком!

— Але для чого, дядю?

— Для того, щоб увести ворога в оману, щоб одвести від нас його підозріння й загрозу. Знаючи тепер, хто він, знаючи, що це — шпигун, який має через тебе вивідувати інформації про нашу родину, ти, не подаючи ніякого знаку, що ти його розпізнала, будеш подавати йому такі інформації, які будуть іти нам на користь. Розумієш? Та більше: коли він, може, захопиться тобою щиро і до...

— О, ради Бога! — знову з огидою скрикнула. Маруся.

— Чекай, дитино. Треба перемогти себе. Тримати свої почуття в руках. І брехати. Але тонко, хитро, розумно. Не тільки не виявляти перед ним огиди від його захоплення, а, навпаки, викликати його, розпалювати, доводити! до такої міри, щоб він став щирим з тобою, щоб одкрив тобі свою душу. Оце завдання!

— О, коли він з професії брехун, лицемір, шпигун, то....

— Це нічого не значить. Іноді сильне любовне почуття і з лицемірів робить щирих людей. Це багато залежить од об'єкта тієї емоції. Оце тобі завдання: зумій статиі таким об'єктом для нього. І тоді довідайся через нього, що вони мають проти нашої родини, чим вони загрожують нам? Будь Юдитою, що пішла в табір Олофер-на. Ану!

Маруся чудно посміхалась і дивилась у стіл.

— А як я сама закохаюсь у нього і загублю голову? — спитала вона з якимсь не то викликом, не то насмішкою. Але Сергій Петрович спокійно покрутив головою:

— Ні, цього не може бути. Я знаю, що я кажу. Ти тепер не зможеш закохатись у цього чоловіка, дівчино.

Маруся глибоко перевела віддих.

— Ой, дядю, не ручся. Я — страшна егоїстка і поганка. Але як іншого виходу немає, то я постараюсь бачитись з ним, а що з того вийде, я не ручусь. Бери відповідальність на себе. Котра тепер година?

Сергій Петрович глянув на будильник біля ліжка.

— Десять по п'ятій.

— Добре. Я встигну на побачення. Трохи запізнюсь, але, коли йому так жагуче хочеться бачити мене, він підожде. Бувай здоров, дядю!

І, потиснувши руку дядьові та слабенько, ніби крізь, внутрішні сльози, посміхнувшись до нього, вона помалу вийшла з кімнати.

Сергій Петрович зачинив за нею двері й через вікно провів очима стрункy, ясно-блакитну постать з золотою головою. Постать посувалась помалу, трудно, а голова була похилена — зовсім не той вигляд, який повинен бути в Юдити, що йде до Олоферна.

Розділ 15

Після кількох пересадок, безконечних чекань потягів, боротьби за можливість упхатись у вагон, після годин стояння з клунком на грудях у проходах, набитих людом, Степан Петрович таки добився до своєї кінцевої станції. Під час переїзду було дуже трудно навіть дивитись як слід із вікна на розмотувані фільми пейзажів. Та й пейзажі були такі невеселі: після стількох років по війні ще й досі було видно сліди її страшних зубів: незаорані ями від бомб, закурені димом пожеж уцілілі будинки й хати, щербини на вулицях, горби, рівчаки, зарослі бур'яном руїни, порожні місця в чорних струпах на місці цілих сіл і хуторів, або влиплі в землю глиняні покрівлі землянок. Оце були ближчі до залізниці пейзажі. Правда, там далі за руїнами все ж таки половіли сиві жита, зеленіли трави, там уже дир-котіли жатки, стояли копиці сіна, пахло звідти при зупинках потяга скошеною травою, юнацтвом, коханням, проклямаціями, милим, давнім-давнім минулим. Але потяг рушав, перед очима

пропливали закостенілі сліди недавнього жаху, і не хотілось дивитись у вікно.

Станція копальні була невелика, так само як "посьо-лок" при ній. І все тут було чорносіре, запорошене вугіллям, яке, немов маленькі чорні єгипетські піраміди, стояло купами посеред великого майдану по один бік залізниці.'А по другий бік тяглися маленькі, дерев'яні, нашвидку збиті будиночки та наггіввилізлі з землі землянки. Головна вулиця була вся у великих вибоїнах та в засохлих після недавньої весняної багнюки слідах вантажних машин.

Сонце сідало десь за чорною пірамідою і фарбувало все в оранжовий колір: і чорносірі стіни будівель, і чорножовті обличчя людей, і блискуче скло шибок. Степан Петрович стомлено ніс на спині свій клунок і шукав очима будинок міліції. На нього не звертали ніякої уваги, бо він цілком зливався з усім цим середовищем: з неголеним, пом'ятим, брудним од вагонів лицем, і кепці, яка вже в потязі набралась чорносірого тону, з брудносірою торбою на плечах — він тут був цілком "свій". І коли він нарешті знайшов у провулку будинок місцевого МВД, то вартовий емведист спочатку не хортів пустити його в середину. Але, коли Степан Петрович стиха сказав йому кілька слів і показав наготований папірець з магічними словами й печатями, вартовий поштиво уступився з дороги.

— Начальник є там зараз? — стомлено спитав Іваненко.

— Так точно, є! Он туди зводьте пройти у ті двері, посередині.

Степан Петрович увійшов у сіни й постукав у показані двері. За ними зараз же зачувся крик, і Степан Петрович увійшов у велику кімнату. За великим столом червоного дерева перед

широкими вікнами сидів молодий чоловік у розстібнутому білому "кітелі". Волосся його було в м'яких, яснорусявих кучерях-хви-лях; розгорнені чеканням і здивуванням очі були ясно-блакитні; все обличчя було ясне, рожеве, ніжне, лице херувима з ікони якогось старого італійського майстра. І умеблювання кімнати було теж ясне, рожеве з ніжними фотелями, з широкою низькою канапою, ро-жевоблакитним килимом посередині, зовсім будуар невинної панни, куди залетів янгол.

Степан Петрович, не дожидаючись запитання від херувима, підійшов до столу й зараз же простягнув йому магічного папірця. Той здивовано взяв і пробіг його очима. І в ту ж мить аж підвівся, засяяв привітним усміхом, ставши ще більше подібним до янгола, і сказав:

— Прошу сідати! Будь ласка! Чим можу служити? Степан Петрович тільки поклав клунок на стілець і стомлено відповів:

— Сідать не буду. А тільки дещо попрохаю.

— Будь ласка! Будь ласка!

З поштивости херувим теж не сів і з жадібною цікавістю чекав.

— Перше моє прохання таке: ніяк мене не турбувати, що б я не робив і не казав тут у вас. Я маю виконати одне таємне завдання. Розумієш?

— Цілком!

— Друге прохання: дати мені днів на два якесь приміщення... Ні, ні, не урядове, не казенне, а в когось

приватного. У якогонебудь партійця, але вірного, вивіреного, відданого партії безоглядно.

Херувим скинув янгольськими очима вгору, подумав, пошукав немов на небі такого вірного партійця, потім опустив їх на землю і тут пошукав.

— Гм!. . Федосеев не годиться... — пробурмотів він про себе. — Буркин? Теж ні. . . Хіба що Антонюк? Так. Антонюк підходящий. На всі сто свій.

— Він має родину?

— Ні, самітний. Старий парубок. Має кімнату у великій квартирі колишнього директора копальні. Не бійся: сам, сам у кімнаті. Це — десятник. Людина поважна, провірена сто разів, за це ручусь. Та досить сказати, що він сам видав владі сина свого брата-кур-куля, коли) той прибіг до нього ховатись. Сам арештував і привів сюди до мене. При німцях був командиром партизанського відділу. Можна сказати: наше око і вухо в цілій шахті.

— Ага, це — добре. Це цікаво. Розкажи мені про нього докладніше.

І, щоб показати, наскільки це було цікаве, приїжджий гість поклав клунок на килим і сам сів на стілець, додавши:

— Ти даси мені до нього записку?

— Будь ласка, будь ласка!

Херувим, сівши за стіл, ухопив папірець і почав писати.

— Тільки нічого про мене такого не пиши, хто я, чого я. От просто партійний товариш та й годі.

— Добре, добре.

Коли він закінчив писати й простягнув записку Іва-ненкові, цей, пробігши її поглядом, сховав у кишеню й наставив на начальника міліції свої очі хоч і стомлені, запорошені, а все ж таки великі, щирі, сіро-зелені очі.

— Ну, а тепер дай мені кілька деталів про цього Ан-тонюка. Він — старий партієць?

— Ого, років тридцять у партії. Я, може, тільки на світ народився, як він уже був там. Старий більшовик. Обоговлює Сталіна.

Тут херувим вибачливо й ніжно засміявся.

— Він трохи чудакуватий, треба тобі знати. Ти не дивуйся, як дещо помітиш. Наприклад: у нього на покуті висять, замість ікони, три портрети: Маркса, Леніна і Сталіна, Маркс посередині, Сталін праворуч, а Ленін ліворуч. І перед ними невгасимо день і ніч горить лямпадка.

— Отако? — посміхнувся Степан Петрович. — А до церкви не ходить?

— Тут нема церкви. А то б він напевно з неї зробив нашу церкву. За ладан правив би йому тютюн.. . Ой, вибач, будь ласка, ти куриш? Можна тобі хорошу цигарочку запропонувати? Просто з Туреччини доставили.

І, вхопивши срібну шухлядку, він підніс її через стіл гостеві. Той з усміхом узяв і з цікавістю подивився на товсту рурочку, набиту ніжножовтим запашним зіллям. Херувим клацнув золотою запальничкою, підніс вогонь Іваненкові й сам закурив. Запахло в "будуарі" не тим димом, яким він дихав у вагоні.

— Ну, а ще чим чуднуватий цей Антонюк?

— А ще тим, що дуже цікавиться чорною магією. Нею, каже він, якщо добре знатися на ній, можна розпізнавати і нищити таємних ворогів радянської влади. У нього ціла бібліотека книжок з чорної магії.

— І він, дійсно, розпізнає?

— Та іноді подає в район якісь вказівки. Але у нас тут на шахті, правду сказати, вороги, довго не вживаються.

— А чого так? Не подобається їм тут? Херувим ніжно і соромливо зам'явся.

— Та у нас, бачиш, ще й досі трошки, так би мовити, воєнний стан. Офіційно він давно знятий, але як V нас війна з диверсантами та шкідниками тягнеться даті, то ми неофіційно воєнний стан підтримуємо. Ну, і як тільки якийсь ворог вистромить голову з своїх окопів і хоче стріляти в нас, так ми його зразу й ліквідуємо.

На місці ліквідуємо, без жодних там слідчих, допитів, судів і такого іншого. Крак! — і готово. Чи то в шахті, чи в казармі, чи на вулиці, — як на війні. Ну, а це робить на всіх хороше враження, і у нас тихо та спокійно. Так що Антонюкові, власне, нема чого чорною магією займатися. Але нехай собі чудак розважається. І херувим ясно, по-юнацькому посміхнувся.

— Та й для роботи наш воєнний стан добрий. Ми перевищуємо норму на п'ятдесят відсотків. Правда, у нас директор шахти — герой. Ми його "Сталінцем", себто маленьким Сталіном звемо. Сталевий чоловік. Сам з простих шахтарів. Самоук талановитий. Кулак і око має дійсно сталеві. Правда, має теж свою рисочку. Та хто її не має?

— А яка ж то рисочка?

Херувим ще соромливіше і ніжніше посміхнувся, як посміхаються тоді, коли говорять про хорошу рису в інших, яка є в самого оповідача.

— Любить хорошу обстановочку. Та й вдягтися добре, і квартиру, і авто. Це теж робить хороше враження на шахтарську братву. Вожді повинні мати вигляд сильний, владний. Правда? А яка то сила, коли директор, скажемо, тюпає до— шахти по болоті, як шахтар якийсь нещасний. Він повинен вихорем пролетіти, болотом закидати всіх по дорозі. Оце — влада! Сталін, наприклад. Перед ним тремтять усі, ниць падають. Та що я тобі, столичному, кажу. Сам краще за мене знаєш.

Степан Петрович підвівся і узяв свою торбу з підлоги.

— Ну, я пішов. Ага, ще одне прохання. У вас, розуміється, є окремий розподільник для відповідальних робітників?

— Ще б пак! — гордо сказав херувим і теж устав.

— Так ти дай мені записку, щоб мені там видали все, що мені треба буде. Горілка добра є?

— Скільки хочеш.

— Коньяк?

— Чудесний. Три зірки. З старих довоєнних запасів.

— Добре. Розкажи тепер, як знайти помешкання Ан-тонюка. Як ти думаєш, він зараз дома?

Херувим, що нахилився до столу, щоб написати записку, повернув голову до вікна, в якому було видно вже густу червоність заходу сонця, і сказав:

— Повинен би бути. Його зміна кінчилась, мабуть. Після того начальник докладно розповів, як треба

знайти розподільник та помешкання Антонюка, і столичний гість, закинувши клунок на спину, вийшов із рожевого кабінету "вождя".

У розподільнику дійсно знайшлося все, чого могла б душа забажати. Записка начальника справила таке враження, що з Степана Петровича за великий пакет усякого добра взяли таку ціну, за яку деінде тільки кіло хліба можна було б купити (херувим, очевидно, передбачав рапорт гостя з Москви й помагав його прихильному офарбленню чим сила була).

До помешкання Антонюка треба було пройти частину головної вулиці й кілька бічних провулків. На головній вулиці стояв уже вечірній рух і гамір. Ішли запорошені вугіллям шахтарі з лямпами в руках; коло них часом бігли діти, босі, замурзані, в самих сороченятах, подертих, чорних од вугілля й землі. З розчинених вікон і дверей убогих, нашвидку зліплених хаток і землянок чувся крик жінок, плач дітей, п'яні ГОЛОСИ мужчин.

Будинок, у якому жив Антонюк, колись був гарний, навіть пишний, але тепер стояв обдертий, з сірими від старости дверима та вікнами, з облупленими стінами, подібний до расового собаки, голодного, худого, з випнутими ребрами й облізлою, в лишаях шкурою.

Кімната Антонюка була зараз же ліворуч у передпокою. Жінка, що показала її Степанові, поштивим шепотом сказала:

— Вони вже дома.

Степан постукав в облізлі, порубані (мабуть, німцями) й залатані двері. З-за них почувся густий, глухий голос, який крикнув щось ніби:

— Входьте!

Іваненко ввійшов. Кімната була велика, висока (мабуть, колишній кабінет директора), з двома чи трьома вікнами на вулицю, з досить пристійними меблями і навіть з цілими (новими, видно) шпалерами в блакитних квіточках. Зараз же біля дверей, під глухою стіною, стояв стіл, на ньому грізно під каструлькою шипів примус, а коло примуса стирчала з ложкою в руці довга, незграбна постать у чорній косоворотці. Голова в неї була гладенько мокро зачісана, брови настовбурченими пучечками суворо стриміли наперед, так само^ як густі вуса. Маленькі очі, сховавшись під кущі брів, насторожено звідти чекали.

Степан Петрович посміхнувся своїм ласкавим, одвер-тим, хлопчачим усміхом і зараз же мовчки подав наготовлену в руці записку начальника МДБ. Антонкж помалу, немов боячись якогось підступу, взяв папірець, обережно розгорнув, прочитав і відразу весь змінився: суворі вуса розсунулись на обидва боки

усмішкою, немов двері на шарнірах; грізні брови принишкли; в оченятах заблищала теплота.

— А, дуже приємно! — густим, як із порожньої діжки, голосом сказав він. — Проходьте ближче. Клунок покладіть тут на стілець. Зараз будемо вечеряти.

Степан Петрович наперед озирнув кімнату: чи було ж йому де спати? Було: далі, в глибині, стояло ліжко, а проти нього під другою стіною широченька канапа. Тоді він поклав клунок .на стілець, а пакет на стіл.

— Вечеряти, так вечеряти, — сказав він таким тоном, яким говорить із старим другом, якому приготовано приємну несподіванку. — На якому столі будемо? В тебе їх кілька. Бо тут у мене є дещо на вечерю.

Антонюк з суворою цікавістю глипнув на розгорнений уже пакет, побачив пляшки, кінчик ковбаси, масляний папір з чимось особливим, і рішуче пішов до столу біля ліжок (очевидно, парадного). Знявши з нього книжки й якісь фотографії, він застелив його чистою скатертиною. Після того засвітив лямпу, поставив її на стіл, а обабіч розклав тарілки, ножі, виделки, і все мовчки, повільно, з поважною суворістю. Степан Петрович теж мовчки й поважно виймав із перенесеного сюди пакету ковбасу, шпроти, шинку, сир і пляшки з горілкою та вином. Антонюк тільки зиркав на це і допитливо цюкав поглядом гостя: що воно за бенеря така?

Після того Степан попрохав умитися і, коли це зробив біля дверей з акуратно організованого умивальника, вони обидва поважно сіли і почали справжній бенкет. Бідну каструльку з примусу було знято, примус погашено. Хазяїн, як жук в очереті, гув своїм голосом і вминав ласощі. Наперед їм, розуміється,

прочищався шлях то "чистою", то "англійською гіркою", то коньяком з відповідними тостами за Сталіна і всіх вождів, а на кінець, коли очі й ніс хазяїна вже добре розгорілися, було приступлено й до пляшки з червоною горілкою.

— Токай! — сердечним голосом пояснив гість і погладив пляшку, як гарненьку дівчинку, по шийці. Антонюк блаженно умгукнув, як із льоху, і взяв склянку з золотавою рідиною в жовточорну від застарілого вугілля руку.

— Ну, так хай же! — бовкнув він і стукнув вінцем об вінце склянки гостя. — Та й ще раз за Сталіна! Спасибі батькові, без нього що ми? Був би нам не "токай", а "тікай". '

Він, зажмуривши очі, випив півсклянки, глибоко від сласности зідхнув і витер обвислі вуса.

— От він що у нас! — раптом сказав він і, повернувшись, показав рукою на покуття. Степан уже давно' бачив там три "ікони" й засвічену перед ними лямпу, але удавав, що тільки тепер помітив.

— А-а, — здивовано протягнув він, — та либонь же це наші? А я думав: боги це в тебе.

— Ба таки ж і боги! — гордо сказав хазяїн. — Бог Карло-отець посередині, бог Ленін-син ліворуч і бог Сталін-дух святий праворуч. Бог у трьох лицях, як і личить. Свята трійця. Що? Ні? — грізно поставив він на гостя почервонілі очі.

— Та розуміється! — весело скрикнув Степан Петрович. — Вони правлять світом.

— Неукоснительно! — підтвердив Антонюк і допив склянку.

За вікном раптом зачувся крик, жіночий вереск, звуки битої пляшки, чоловічі голоси.

— Що воно? — здивовано повернувся до темного вже вікна Степан Петрович.

— Е! — понуро махнув рукою Антонюк. — Б'ються. Чоловік б'є жінку.

— За що?

— А чорт їх знає. За злидні. За каторгу. Вереск ще дужче розрізав повітря.

— Може, розборонити їх? — нерішуче запитав Степан Петрович.

Антонюк з тою самою понурістю машинально налив собі вина і бовкнув:

— Не поможе. Не розборонимо. Як ти їх розборониш? Чоловік п'є, жінка п'є, навіть діти п'ють. А що їм більше? Дні й ночі й усе життя під землею. А на землі яка радість? Злидні, хвороби, труд. Єдина втіха — горілка. Хоч на годину, а забув каторгу. А як проспаз-ся... діти пищать, голодні, обдерті, сопливі. Ну, й б'є. Дума, що горе своє б'є. Хоч над кимнебудь він старший, хоч когонебудь може і він набити... Ах, галасують! Галасуйте, не галасуйте, не вирветесь.

Він ухопив склянку і, не цокаючись уже, перехилив її в рот, неначе спішив погасити чи те галасування надворі, чи щось у себе всередині. Лямпа з картонним, рудим абажуром освітлювала нижню половину його обличчя, товсті вуса, жовте у вугляних крапках підборіддя, кадик на довгій шиї.

— Є такі дурні й сукини сини, — раптом знову почав Антонюк, — що за все оце обвинувачують Сталіна. Сталін, мовляв, причина того, що люд так страждає. Якби не він, усе було б'інакше. Нащо, мовляв, нам ця індустріялізація? Нащо нам ці гармати та танки? Хай би краще ми одежу та їжу собі виробляли. Та щоб свободи нам дали. Свободи? — скрикнув він грізно. — Кому? Оцим ледарям? Сволочі, диверсанти! Гармати... А того й не розуміють, що без цих гармат і танків ми давно були б у лапах капіталістів, що капіталісти жирували б і панували, а ми б на них у каторзі робили. Забули Гітлера та його німців? Забули, в яке рабство-нас оті запрягали? Ото ж то! "Сталін, Сталін"! Сталін наш Бог, знаєте ви це?

І Антонюк з викликом, загрозою витяг до Степана. Петровича довгу як у індика шию.

— Сталін — безпрекословний! Що сказав Сталін, роби сліпо. Лізти головою у вогонь? Лізь і не думай. За тебе думають. От тепер війни бояться. Яке твоє діло боятись? Хто ти такий? Сталін боїться? Ні. Значить, не смій боятись. Сталін — дух святий, він скрізь, він у кожній щілині твоєї душі, дух, одно слово. Сталін все, без Сталіна хаос. І був, говорить Євангелія, хаос, і дух

Божий носився над ним. А тоді, мовляв, дух увійшов у хаос і настав порядок у світі. Правильно? А вийми з нього дух і що настане? Знову хаос? Так?

І білі цяточки оченят з-під настовбурчених брів устромились у Степана Петровича. І цьому вже видно було, що ніяка принада не спіймає цього найвірнішого бу-биря на світі. Не варто було й висувати її. Швидше б закінчити трапезу й лягти спати, — втома й вечеря як величезною периною налягали на голову й хилили її он до тої милої, чистенької канапи.

Але хазяїн, видно, ще не збирався лягати, його, здається, саме розібрали як слід "чиста", англійська, токайське, і він збирався довго, мабуть, густи акафист своїм богам. І дійсно, Антонюк аж випростався на стільці і, не ждучи відповіді від гостя, продовжував:

— А є такі злочинці, що тільки про те й думають, щоб знищити Сталіна. Смерти його ждуть, як царства небесного. Як Сталін помре, так вони думають, усе зміниться, так їм усяке добро саме в рот полізе, так настане мирі і рай на землі. І на що б ти думав, такі стерви пускаються? Навіть на чорну магію! Га?

І Антонюк з жахливим тріюмфом визвірився на гостя.

— Та не може бути?! — жахнувся й гість.

— Слово чести! Ворожать. Насилають на Сталіна свою злу силу.

— Яким способом?!

— А таким: беруть, скажімо, його портрет чи статун> і віють у них руками й губами, духом своїм. Отак...

І Антонюк простер попереж себе обидві руки й почав робити ними такі рухи, наче чимсь кидав у когось. І губи робили такий самий посилаючий рух.

— А чого Сталін усе хворіє? Га? — раптом пустивши руки, грізно повернувся Антонюк до гостя. — Чого?!

— Ну, він уже ж не молодий. Восьмий десяток йому йде.

— Все одно! Він — бог! Йому на десятки наплювать. Тут діє нечиста сила, от чого! Чорна магія! От я читав, що в Індії є таке плем'я, що страшно вміє цю магію-робити. Там, мовляв, так буває, що як хто кого зненавидить, то зараз же почина магію на того наводити. Навіть здалеку вміють насилати. І той чоловік почина хворіти й помирає. Курумбами зветься це плем'я.

— Ну, так воно давно б уже вимерло, бо всі б на себе магію напускали, — без усміху зауважив Степан.

— Е, ні! — скрикнув Антонюк.—Тут не так. Не всякий може магію напускати. Треба спеціяльну силу мати. А до того так ненавидіти, щоб ненависть усю душу заливала, щоб била з неї, як із помпи:. А це не всякий має. Гнів, досада, навіть маленька ненависть магії не мають. Тут треба, кажу, такої, щоб чоловік тільки про те й думав, щоб ненавистю тільки й жив і дихав. Отоді є така сила.

— Ну, а хіба у нас є такі люди, що так ненавидять Сталіна?

— Овва! — загадково посміхнувся Антонюк і випив із склянки. — Є вони. Тільки як ти розпізнаєш їх? Тут теж треба магії, як ото на шпигунство ворога треба мати контрішіигунство, так тут треба контрмагію. О, їх цих магів, не так легко розпізнати. З вигляду вони такі святі та божі, так люблять Сталіна, такі вірні, такі стопроцентні. А вночі, коли ніхто не бачить, вони випускають на нашого вождя свою ненависть, як злого лютого пса.

— Та за що така ненависть?

— А от спитай їх! Хіба не Сталін захистив їх од Гітлера? Хіба не Сталін дав нам щасливе життя? Диверсанти, сукини сини, шпигуни, агенти капіталістів, от чого така ненависть.

І, вхопивши склянку, він знову випив з неї жадними ковтками.

Степан Петрович почував уже таку втому, що не міі сидіти), навіть тютюн не помагав.

— Вибач, товаришу, — нарешті сказав він, — я трошки втомився з дороги й хотів би лягти. Але хотів би наперед спитатись у тебе: чи не чув ти' чогонебудь про. ..

Він зробив маленьку павзу, щоб добре взяти у фокус очей своїх обличчя хазяїна.

— .. .Про термітів?

— Про кого? — здивовано перепитав Антонюк. — Шахтарі якісь?

— Та так. Мали прийти сюди на роботу. А про "ніч і ранок" чув ти?

— А це що таке? Фільм новий якийсь, чи що?

— Та фільм. Кажуть, цікавий. Ну, я вже, мабуть ляжу, стомився.

— Лягай, лягай! Ось зараз тобі дам усю постіль...

Антонюк, похитуючись од нетвердости в ногах, схопився і зашамотався. Витяг із шафи запасну подушку, простирало, ковдру і постелив на канапі постіль гостеві, поки той ходив "до вітру" надвір. І сам собі приготував ліжко. Степан Петрович мляво напівроздягся і ліг. Антонюк ще говорив до нього, але він,

удавши, Що зразу заснув, почав глибоко дихати, навіть похропувати. Але поки Антонюк рухався біля нього, прибирав зо столу, бурмотів щось до себе, сон не йшов. Правда, раз було, обгорнув мозок м'якою лапою, але коли Антонюк різко чимсь брязнув, лапа зіскочила й сон злякано втік. Степан Петрович, боячись, що підпилий хазяїн почне говорити, помітивши, що гість не спить, почав досить сильно хропти.

І тоді сталось щось цілком непередбачене Степаном Петровичем.

Антонюк раптом затих. У будинку теж затихло грюкання дверима, тупотіння ніг, крики й сміх пожильців. На вулиці так само зникли вереск, лайки, вигуки — щасливі каторжани теж полягали спати. Але Антонюк не лягав і якось чудно рухався. Що він робив? Чого не лягав спати, не гасив лямпи?

Не перестаючи хропти, Степан Петрович злегка розплющив очі й розшукав ними хазяїна. Той стояв коло столу і, витягши поперед себе руки із скрученими пальцями, сильно кидав ними у щось, що було на столі. Степанові Петровичу було тільки видно профіль Антонюка, одне око його, ніс, один вус, одну руку. Всі вони були схилені до столу, всі тяглись до нього й у всіх них почувалась така корчева, така люта ненависть, рука з такою внутрішньою силою витягалась і втягалась, наче справді була помпою, з якої виприскував гарячий струм ненависти.

Кого ж він пронизував ним? Якого страшного шкідника, диверсанта непримиренного, лютого ворога щасливої України хотів він знищити оцим диким, чорним духом своєї магії?

Степан боявся необережним рухом злякати мага, але подивитись на об'єкт цієї, дійсно, курумбської ненависти невтримно хотілось. І він почав, сильно хропучи поволі-поволі

підводити своє велике тіло на лівому лікті. Канапа, спасибі їй, була досить тверда, міцна і не рипіла від рухів. Підвівши голову врівні зо столом, Степан Петрович широко розплющив очі й придивився. На столі, сперта на лямпу, стояла статуйка... якась дуже знайома, неймовірно знайома статуйка... Сталіна. Так, так, Сталіна!

Іваненка так ударило в голову і груди, що він весь заціпенів. А Антонюк усе дужче та дужче кидав скрученими пальцями у фіґурку і навіть щось одривчастс бурмотів за кожним помахом пальців, наче й словам* в неї шпурляв. Потім на мить затих, щось ухопиЕ пальцями зо столу й почав тим штрикати статуйку. Іноді відхилявся, робив круговий рух руками, потім знову з більшою силою прихилявся і встромляв їй у груди те щось невидне з такою лютою гримасою, Що Степанові Петровичу стало моторошно. Йому промайнула думка, що, коли цей дикий чоловік помітить його підглядання, він у цьому стані здатний його вбити. І він потихеньку спустив своє тіло на кушетку й захропів ще дужче.

Та й Антонюк уже, видно, винищився, бо зразу якось затих, упав на стілець і схилив голову на стіл. Посидівши так кілька хвилин, він помалу встав, узяв у руки статуйку Сталіна й дбайливо почав загладжувати на ній сліди штрикання (вона, мабуть була з воску, чи якоїсь іншої м'якої маси). Потім підійшов з нею до покуття і поставив її на полицю перед портретом Сталіна. А тоді трудно, похитуючись весь, як людина, яка довго несла на гору велику, непосильну вагу, роздягся, погасив лямпу і ліг у ліжко.

Настала тиша. Чи хутко заснув Антонюк, Степан Петрович не вхопив, бо сон знову підкрався і, не зважаючи на моторошність од баченого, накрив його своєю м'якою, теплою лапою.

Розділ 16

Прокинувся Степан від якогось хапливого руху в кімнаті. Розплющивши очі, він побачив високу, незгра— бну постать Антонюка, який вдягався з такою поспіш— ністю, наче мав бігти на пожежу. Помітивши уважні, здивовані очі гостя, хазяїн тривожно загудів: ,

— Спішу на роботу, боюсь запізнитись. Прийду на обід по дванадцятій. Будь, як у себе. Обід уже замовлено. Чекай на мене. Бувай!

І, вхопивши з кілка кепку, він, на бігу зачісуючись, прожогом вилетів із хати. Степан Петрович глянув на будильник, що стояв на комоді: була за двадцять шоста. Він на хвилину заплющив очі, щоб подумати, і знову заснув. І прокинувся від крику жінок та плачу дітей на вулиці. Годинник показував п'ять по дев'ятій. Степан Петрович закурив, ліг на спину й новів очима по кімнаті. Стіл, на якому вечеряли, був прибраний; на ньому стояла чиста склянка для чаю, а біля неї були чайник, хліб, тарілка з ковбасою і так само акуратно складений пакет гостя. І все в кімнаті було таке чистеньке, акуратне, впорядковане: шафка, етажерка, умивальник, на підлозі чисте ряденце. І невже вчораввечорібуло оте, ота прижмуреність хижого ока, скручені, загнуті пальці, ішшіння, шкварчання ненависти. Але який же великий, талановитий актор ховався під зверхністю цього десятника. Яка прекрасна гра обоговлення Сталіна, який бездоганний партійний ен-тузіязм і ненависть до диверсантів! Куди ж його вписати, на який список, цього типа?

Степан Петрович одягся, вмився, поснідав, закурив і, щоб не зупинятись думкою на анкеті, яка почала вже викликати в ньому з кожним етапом щось цілком непередбачене, хотів вийти з хати й походити по "посьолку". Але, з другого боку, тягло ще раз подивитись на цього чоловіка, побачити, як він

буде триматися сьогодні після свого вчорашнього чорно-магічного сеансу.

Він почав дивитись на вулицю. Там нічого ні цікавого, ні гарного не було: напроти обідрана, наполовину вимазана халупа з косим вікном, з двома крихітними дітьми, які рачки лазили біля порогу й їли глину, набираючи її в рожево-брудні пальчики. На лавочці біля покривлених воріт цієї халупи сидів якийсь молодий робітник у синій косоворотці та сіренькій кепці з клуночком на колінах і, видно, когось ждав. Коло ніг його тупчилось двоє курчат і дзьобали крихти, які він їм потрошки натирав між пальцями.

Степан Петрович одійшов од вікна, прибрав свою постіль, ліг на канапу й довго лежав на ній, дивлячись у стелю і думаючи все про те саме своє, заплутане, гнітюче, невилазне, яке ставало все з а плутані шим і гнітючішим. Та от іще цей Антонюк!

Степан уставав, ходив по кімнаті, дивився у вікно. На вулиці так само не було нічого цікавого. Діти вже лазили біля ніг робітника в сіренькій кепці, і він їх годував так само, як курчат, крихтами хліба, тільки більшими. І діти з жадністю хапали крихти рожево-брудними пальчиками.

Чверть по дванадцятій прибіг Антонюк і зараз же за ним у кімнату ввійшла жінка з горщиком у руках.

— Обідать! Швидко! — загув хазяїн і похапцем виклав на стіл дві глибокі тарілки й ложки. — Борщику нашого, товаришу. Славний борщ варить наша Микитівна. Сідай, друже. Не маю багато часу на їжу. Обідаю я звичайно при копальні, а сьогодні прибіг, щоб з тобою ще побачитись.

— А не запізнився вранці?

— Ге! Якби запізнився, то хіба б сидів оце так спокійно з тобою? На хвилину і двадцять секунд раніше прибіг. Ге, запізнився!.. Ну, як борщ? Знаменитий? Ти що, по чарці збираєшся? Ні, голубе, не питиму. Під час роботи не п'ю. Сам пий, коли хочеш. А я ні.

Степан Петрович сховав пляшку і, скоса поглядаючи на запорошене вугіллям худорляве лице, поспішав за ним сьорбати борщ. На тому люті ніякісінького сліду вчорашніх емоцій не було помітно, наче вчора після вечері не отой "курумбський" сеанс був, а тихенька, звична, миротворна молитва обивателя перед іконою.

Щоб не затримувати люб'язного хазяїна, Степан Петрович зараз же по їжі хапливо зібрав свій клунок, вибіг разом з Антонюком із кімнати і зараз же на вулиці попрощався з ним.

— Я, мабуть, поїду вечірнім потягом, а до вечора маю тут ще деякі свої справи полагодити, — пояснив він. — Спасибі за гостинність, за милу розмову, за все. Поспішай, поспішай, я сам піду далі.

Антонюк мовчки потиснув йому руку, пробубонів щось і побіг уперед. Степан Петрович, узявши клунок під пахву, повільно пішов у тому самому напрямі. Коли він одійшов кроків на десять од пишно-обдертого будинку, робітник у сіренькій кепці витрусив на Голови дітей шматочки хліба, підхопив під пахву свій клунок і, не хапаючись, пішов за Іваненком. А Іваненг ко в задумі й ваганні завернув у якийсь провулок і пішов ним на широкий обрій, який голубів у кінці дороги. Робітник у сіренькій кепці помаленьку посунув за ним. Коли хати скінчились і за ними розляглося поле сивого жита, Степан Петрович повернув

на першу межу й попрямував нею між низеньким, зелено-срібним тинком хлібів. Над головою йому десь високо вгорі відразу зачулось срібне дзеленчання жайворонка, залітали жовті й білі метелики; запурхали з-під ніг якісь сірі птички; запахло давнім-давнім дитинством; ворухнулися у душі ніжні, трошки шершаві від роботи руки матері; вистрибнула улюблена пісня сестри "На городі верба рясна"; в душі зчинився заколот. Гей, сексотам, кореспондентам і анкетерам "Правди" у жита ходити небезпечно!

Степан почув чи то втому, чи зворушення, чи сум і ліг на межі, підклавши клунок під голову. Жайворонок, зрадівши слухачеві, ще дрібніше та ніжніше задзеленчав угорі. Сонце задоволено і гаряче припало поцілунком до лиця необачного анкетера і засміялось золотими промінням в прижмурених очах. Потім очі потроху заплющились зовсім, у них заплавала жовта півтьма, задзвеніли мухи над вухом, і Степан Петрович заснув.

Робітник у сіренькій кепці кілька разів обережно підходив до великої постаті, що розляглась на межі, і знову відходив у сусідню межу, лягав на ній і теж куняв. Нарешті, коли сонце почало вже ставати червоним, немов од роботи за цілий день, Степан Петрович прокинувся, вийняв годинника з кишені, глянув і злякався: було вже по шостій. Шахтарі вже десь повернулись з роботи і, мабуть, уже вечеряють!

Степан Петрович розтер рукою колюче, заросле жовтою щетиною лице, неначе вмиваючись, закинув клунок на спину й швиденько пішов на дорогу. За ним через дві хвилини потюпав і робітник у сіренькій кепці.

Дійсно, шахтарі з денної черги вже повернулись із копальні. Деякі вечеряли перед хатами, деякі грали на гармошці, деякі, п'яненькі, вже співали або сварились. Степан Петрович забіг у

крамницю і купив дві пляшки горілки. Потім повільно пішов вулицями, вибираючи щось очима. Нарешті вийшов на невеличкий майдан. На ньому стояв пам'ятник Сталіну, коротеньке погруддя з якогось сірого матеріялу, а біля нього кроків на десять були великі бараки для шахтарів. Перед дверима їхніми стояв довгий стіл, за яким ще сиділо душ сім шахтарів. Вони вже, видно, повечеряли, бо перед ними стояли порожні миски, а люди курили. На одному кінці столу, на окремому ослінчику, сидів шахтар, схиливши; розпатлану, чорнобуру голову на схрещені на столі руки. Перед ним стояла велика пляшка горілки та чарка. Шахтар, видно, не спав, бо час од часу водив головою з боку на бік, підводив її й знову падав нею на стіл.

Степан Петрович підійшов до шахтарів, потягнув за козирьок кепку й сказав:

— Добрий вечір добрим людям! Чи дозволите подорожньому присісти до столу? Вашої горілки не питиму, бо моя скучає без ужитку.

І він поставив на стіл пляшку з знайомою всім наліпкою.

— Сідай, сідай! —— охоче заговорило кілька. — Здалеку, земляче?

— Здалеку. Забився у ваші краї роботи шукать. Водиться таке добро у вас?

А сам, сівши, спритно вибив з пляшки корок, вийняв чарку з торби і зараз же налив її по вінця. Операція ця видалась присутнім настільки серйозною й захопливою, що питання його лишилось без відповіді. Подорожній узяв чарку й з побожною поштивістю підніс сусідові з рожевим і круглим, як спіла

цибулина, носом і крихітними очима, які не відривались од рухів земляка.

— Ану, дядю, — сказав він з ясною сердечною посмішкою, — заспокой мою коханочку, щоб не скучала. Поцілуй та до дна.

Усі засміялись і аж головами притакнули: — Правильна діялехтика! А дядько з цибулиним носом делікатно взяв чарку в чорні від вугілля пальці (лисуваті на випнутих місцях), попередливо крекнув, немов трошки соромлячись цілуватись при всіх, і тоді припав до чарки жагучим, ковтливим поцілунком. Коли в ній не лишилось нічого гідного його жаги, він поставив її на стіл перед подорожнім. Той знову налив її по вінця й так само поштиво та ніжно підніс другому сусідові.

— Ану, покохайся й ти з нею.

І коханці і кандидати засміялись ще веселіше й поглядали на подорожнього вже зовсім закохано: ну, й славний же "діялехтик"! Та так кохання з струнокою та гарячою коханкою дійшло аж до шахтаря з покладеною на руки головою. Але тут сусіди на запитальний погляд "діялехтика" зробили йому головами знак, шо цього чоловіка чіпати не треба; та в нього, мовляв, своя коханка є, — і показали на недопиту пляшку.

Тоді подорожній почав новий сеанс кохання в супроводі сміху, вигуків, живої розмови. А коли перша коханка вичерпала свої сили, на її місце вилізла з торби друга. її зустріли такою овацією, що патлатий шахтар наприкінці столу підвів голову і понуро обвів усіх очима. Степан Петрович не міг розібрати, яке в нього було обличчя, бо воно все було в чорних плямах од вугілля і буре волосся пасмами спадало йому на чоло, а вуса звисали через горішню губу, як почорніла солома з полудрабка воза. Він знову поклав голову на руки, але зараз же підвів її,

налив собі чарку горілки, вихилив її між вуса, кинув чарку на стіл, біля пляшки, схопився на ноги й почав ходити туди й сюди біля столу, крутячи; головою та стогнучи так, неначе в нього нестерпно боліли зуби.

— Що йому таке? — тихенько спитав Степан Петрович у сусіди зліва. Той прихилив до нього лице й трохи гундосо забубонів:

— Неприятность дома случилась. Він з села Кучугу~ ри. Там у нього була сім'я: батько, менший брат га жінка, всі в колгоспі працювали. Ну він звідси помагав їм, — найкращий забойщик у нас. А голова колгоспу спонравив його жінку й присилував її собі на полюбовницю. А коли батько його засирчав за це на голову, так той його побив і заслав на каторжні роботи, за бунт, значить, проти совєтської власти. А менший брат утік та прибіг сюди, щоб попередити старшого, бо й йому може бути неприятность. І сам утік куди далі. А цей от запив і отак щодня п'є та стогне.

Забойщик, кремезний, з випнутими грудьми під розеті бнутою, чорною від вугілля сорочкою, з навислим чубом, знову сів і впав головою на руки. Всі на мить притихли, але зараз же знову загомоніли, закружляли чаркою.

— Ну, а ти ж сам звідки? — ніжно обнявши за плечі Степана, спитав сусіда з рожевим носом.

— Та здалеку, я ж сказав. Дуже здалеку: аж із самої Франції.

— Та що ти кажеш?!

— Та ні?

— Та як?! — посипались вражені запитання. — Та хто ж ги такий, француз чи що?

— Та ні, я — українець, старий емігрант, ще перед першою війною як утік од царизму до Франції та так і задубів там аж на тридцять років. Зробився фарме-ром, маю там хазяйство, жінку й дітей.

— А чого ж ти сюди приїхав?!

— А будувати з вами СОЦІАЛІЗМ.

Всі обличчя витріщились на нього повними непорозуміння й навіть страху очима.

— Який соціялізм? Наш??

Тут навіть чубатий шахтар підвів голову, вражено подивився на подорожнього й так зареготав, що, здавалось, аж Сталін повинен був озирнутись зі свого п'єдесталу. Всі обличчя скривились чи то ніяковою, чи недовірливою посмішкою.

— А хто ж тебе, серце, направив на цей шлях? — з співчуттям і страхом запитав хтось.

— Та ви ж самі. Ваша революція. Багато людей з Европи та Америки поїхало в Радянський Союз будувати соціялізм.

Обличчя все ж таки мали такий вираз, ніби вони слухали якогось милого, але нещасного, психічного каліку. Він може собі розповідати все, що хоче, але ставитись до нього можна тільки з жалем.

— Отака-а сто-орія! Так тобі, значить, до такої міри заманулось нашого соціялізму, що ти покинув жінку, дітей, господарство й приїхав його куштувать у нас? Так чого ж ти аж до нас у шахти забився?

— А куди ж йому забиватись? — вставив цибульний ніс. — У нас же соціялізм шйкращий. Правильно. Ну, а у вас там, у Франції, мабуть, усе ж таки соціялізму немає?

— Та нема ще. А от ви нам привезете, то й ми матимем.

Чубатий забойщик знову зареготався і вилаявся таким матюком, що Сталін знову трохи-трохи не озирнувся. Але всі обличчя не реготались, вони з цікавістю вдивлялись у чудного чоловіка.

— Ну, а як там по тих Франціях та Америках? У нас тут пишуть та в радіях говорять, що там такі злидні в робочого класу, що матері з голоду дітей їдять. Правда тому?

Подорожній добродушно розвів руками.

— Щоб матері їли дітей, цього я не бачив і не чув. Але, що там біднота, злидні, утиск великий, то це я можу посвідчити.

— Гірше там ніж у нас?

— Куди гірше! Люди ходять босі, обідрані, живуть у халупах, у норах, діти в струпах...

— Ну, так, правильно. Те саме кажуть і наші агітатори.

— Брехня!! — раптом вибухнув чубатий забойщик і стукнув кулаком по столі так, що чарка аж підскочила. — Брешеш ти! І ваші агітатори брешуть. Вони хочуть одвернути нас од наших злиднів та струпів. Я проїхав на танках через усю Европу, через Австрію, Чехію, Німеччину, Францію і ніде я таких злиднів, як у нас, не бачив. Та не я один не бачив. Сотні тисяч нас: не бачили. Тільки нам заборонено говорити дома про те, що ми бачили, а чого не бачили. За це — Сибір. Та от Хведір теж був там. Ти бачив, Хведоре, у Франції халупи, нори, струпи? Га?

Хведір утопив очі в стіл і буркнув:

— Як де ...

— Брешеш! Ніде ти не бачив! Боїшся правду казати. Замкнули вам рота енкаведисти!

— Та й тобі слід би замкнути його. . . — неохоче й хмарно бовкнув Хведір.

— Плював я на них! Не замкнуть! Не боюся їх! Кричатиму правду на весь світ! Не скрізь у нас на Україні рота замкнено. Є ще роти й руки вільні.

Забойщик ухопив пляшку й приклав її до рота. Горілка забулькала між скудовченими вусами. Потім він зі стуком поставив її на стіл і— озирнув усіх червоними від люті й горілки очима. Декілька шахтарів потихеньку висунулись з-за столу й утекли до бараку. Там при дверях стояло душ шість робітників, але до столу не наближались.

— Ну, добре, Денисе, — тихо, примирливо, як до хворого, сказав цибулиний ніс, — а чи визволять ті "вільні руки" люд од злиднів і струпів?

— Визволять! Од усіх струпів і катів визволять. От нехай тільки прийде війна! — і він приклав пляшку до рота.

— А чи велике добро принесе та війна? — скористувавшись павзою, тихо кинув подорожній, крутячи цигарку з махорки. — Знищить вона своїми, бомбами людство.

— Ой, знищить! Ой, знищить! — захитали головами Хведір та інші.

Тоді подорожній бадьоріше сказав:

— Та от є чутка, що там десь у Франції люди почали думати про те, щоб знищити саму війну. Та яким хитрим, я вам скажу, способом!

І Степан Петрович почав помалу висувати принаду. Замазюкаш вугіллям риб'ячі пики жадібно вп'ялися очима в нього й тільки часом перебивали його розповідь вигуками, скриками, запитаннями. Навіть забойщик слухав, непорушно наставивши на Степана червоні очі, які від червоних променів вечірнього сонця здавались ще червонішими. На майдані лежали довгі тіні будинків, сягаючи аж до пам'ятника Сталіна.

— Та отак за те, щоб на світі настало отаке добро для робочого люду, має бути мир на землі?! — перепитав худенький, гостроносий, немолодий Хведір. — І наші вожді на це згодяться?!

Чубатий забойщик раптом п'яно зареготався і за>-кричав:

— Вони?! Оці комісари, директори, оці паразити.?! Згодяться віддати нам, робочим, заводи, шахти, колгоспи?! Та вони нас під тисячі бомб оддадуть, на шматки нас і дітей наших

посічуть, а свого панування не віддадуть. Сталін свою власть оддасть?! Ху-ху-ху!!

І забойщик з такою ненавистю і люттю знову зареготав, що всі замовкли й боязко подивились навкругиі Недалеко, біля дверей кооперативу, стояла постать міліціонера й уважно дивилась до столу з шахтарями. Сонце вже зайшло і настав рівний, червоний присмерк.

— Ну, ти, Денисе, не кажи так... — невдоволено сказав Хведір. — Якщо б американські капіталісти згодились помиритись на тому, щоб трудящим на світі стало добре, а Сталін щоб од того відмовився? Сталін, батько народів, вождь трудящих усього світу?! Та що ти таке мелеш, їй Богу?!

— Я — мелю?! То ви, дурні, мелете! А чого ж Сталін досі всіх нас на каторзі держить, га? А чого його стерви наших жінок насилують, батьків наших по концтаборах мучать, нас по льохах на все життя замикають? Га? Ти маєш право покинуть свій льох, свою шахту? Ні? Так чого ж Сталін випустить тебе? За що?

Хведір випростався усім худеньким тілом своїм і люто крикнув:

— За мир на землі, дурню!

— Я — дурень?! Та я — ще дурень?!

І забойщик скочив на ноги, хитнувся, трохи не впав і вхопився за стіл.

— Годі, Денисе... — почав було цибулиний ніс, але Денис уже не слухав.

— Я — дурень?! Мене ограбовано, мене замучено, мене...

Він ніби ковтнув щось і, вхопивши себе за голову, неначе біль зуба раптом знов пронизав його, відхитнувся набік. Відхитнувся і почав знову тикатись як сліпий у всі боки. Іноді він зупинявся і, розвівши руками, кумедно стояв, немов цією позою питаючи: "Ну, що ж я тепер? Ну, що ж мені лишається тепер?"

Шахтарі говорили упівголоса, не хотячи більше дратувати Дениса. Але він умить, як ггроштрикнений люттю, підбіг до них і витяг руку до Хведора:

— І ти... ти готов йому ноги цілувать, га? Він твоїх синів повбивав, брата замучив, а ти кадиш йому славу? І ти не сукин син, га?

Хведір напружився. Лице йому стало ніби гострішим, худішим. Він аж схопився на ноги і крикнув у лице Денисові:

— Я на коліна стану перед ним, коли він дасть нам отакий мир! Поняв ти?! Стану! Перед усім світом стану! От, на!...

І він, хитаючись, побіг до пам'ятника і впав перед ним навколішки.

— На, за мир тобі на колінах стою! На!

Це на забойщика так вплинуло, неначе його було простромлено розпеченим залізом. Він ухопив ослі-нець, на якому сидів, і. з ним побіг до пам'ятника. Розмахнувшись з усієї сили стільцем, він скажено вдарив ним по голові погруддя Сталіна. Воно аж крекнуло і розлетілось на шматки. Це вкинуло шахтаря в ще несамовитіший сказ. Він почаві часто, сласно гатити по рештках статуї, нічого вже, видно, не чуючи, не

бачачи, не пам'ятаючи. Шахтарі підбігли до нього, хотіли відтягти його, але він замахнувся на них побитим осліінцем, і, закричавши — "Геть, уб'ю!!" — гатив далі.

Степан Петрович, ухопивши свій клунок, поспішно відійшов до бараку, з якого висипали напівроздягнет шахтарі.

А з-за рогу провулка на майдан біг уже начвідділу МВД, застібаючи на бігу білий кітель. За ним бігло двоє міліціонерів. Степанові Петровичу недобре було видно лице "херувима", але він бачив, як той озирнувся до своїх підлеглих і щось їм наказав. Вони, розбіглись на два боки і потім побігли на забойщика з револьверами в руках. А "херувим" вів атаку на нього просто в чоло і теж з револьвером у руці. Один із емведистів уже був наблизився до забойщика й хотів його схопити збоку, але цей пюштив його, обернувся й з усього маху з лютою сласністю вдарив ослінцем по голові. Емведист не встиг підвести руки з револьвером і вистрілити. Він упав просто під ноги шахтареві, який із сказом справжнього божевілля почав бити його цурупалком од стільця і топтати тіло ногами, з гарчанням "А-а! А-а!!"

Степан Петрович бачив, як "херувим" майже спокійно, хоч і швидко, підійшов до шахтаря, наставив на нього наган і вистрілив. Денис на мить, наче сильно здивований, одкинувся назад і зараз же впав усім великим тілом своїм на тіло емведиста. "Крак і готово!" — згадав Степан Петрович. А "херувим" ступив кілька кроків до бараку і голосно, металічно, не зовсім по-ангельському закричав, наставивши на всіх револьвер:

— Роздійдиеь усі! Зараз же!!

Шахтарі шугнули в двері бараку, а Степан Петрович сковзнув за ріг його, попав у якийсь вузенький провулок і швидко пішов ним.

Через чверть години він був на станції й брав квиток на потяг, що мав прийти через двадцять хвилин, — так сказав якийсь залізничник.

А через годину, коли потяг з Степаном Петровичем уже давненько відійшов, на станцію захекавшись прибіг робітник у сіренькій кепці й хапливо почав питати залізничного емведиста, чи не бачив він тут чолзвіка в жовтій кепці з сірим клунком на спині, з неголеними щоками. Емведист подумав і пригадав, що такий дійсно був і що він сів у потяг, який відійшов з півгодини тому. Касир не пам'ятав, куди саме він видав білета чоловікові в жовтій кепці, але, перевіривши всі білети, упевнено сказав, що білет видано до станції Водяна. Робітник у сіренькій кепці взяв білет до цієї станції на наступний потяг, який мав іти о шостій двадцять ранку. І вигляд у нього був такий пригнічений і навіть убитий, що касир запитав:

— Родич якийсь твій?

— Так, дядько: всі мої гроші повіз з собою.

— Утік, значить?

— Утік.

— От сукин син!

Розділ 17

Степан Петрович вийшов на станції Водяна, що була в трьох кілометрах од "Досягнення Жовтня". Це був великий радгосп, відомий на всю округу своєю продуктивністю, точністю у виконанні плянів, дисципліною. Він стояв на почесному місці в розробленому маршруті Степана (тепер Максима Ковтуна, а не журналіста Зінчука). Стомлений безсонною ніччю в задушливому вагоні, Максим Ковтун помалу пішов дорогою, яку йому показали на станції.

Було по четвертій ранку, сонце ледь-ледь висувалось з-за степового обрію й від напруження було червоне та сердите. Хліба ще були покроплені росою, яка висіла на колосках пшениці та на кінчиках трав. Жайворонки, немов перелетівши сюди з донбасівської околиці, так само радісно дзеленчали вгорі.

Від ходи Степан Петрович добре зігрівся і, коли побачив у глибині яру величезний став, дуже зрадів: отут він нарешті скупається і змиє з тіла назбираний за час цієї подорожі бруд!

На тому боці яру видно було великі будівлі, клуні, комори, загони, скирти соломи. Це, очевидно, був отой радгосп "Досягнення Жовтня". Дорога збігала вниз до ставу крутими загинами і Степан Петрович швидко опинився на широкій, гарно заґрунтованій греблі, обсадженій кучерявими вербами. Ще здалеку він побачив на березі ставка, недалеко від дороги, групу голих і піз-голих людей. Деякі вже купались і вчиняли веселий галас у воді.

Степан Петрович, перейшовши греблю, спустився з дороги й підійшов до купальників. Привітавшись з усіма своєю звичайно сердечною манерою, він спитав, чи не дуже холодна вода, скинув клунок на землю поруч двох хлопців, які вже вдягались, і почав було трохи осторонь від усієї групи роздягатись. Хлопці скоса зиркали на нього й перекидались ледачо словами. Біля

них лежали клунки, значить і вони були подорожні, а не радгоспники. А коло більшої групи купальників клунків не було, — очевидно, з радгоспу прийшли купатись. Бо була ж неділя і на роботу, мабуть, не всі. сьогодні повинні були виходити.

Роздягшись, Степан Петрович дбайливо поклав свій піджак, у якому був портфель з грошима та документами, під штани та подрані свої черевики, накрив їх сорочкою, а все придушив клунком з харчами. Тепер можна було безпечно лізти в воду.

Щоб не показати людям, що він боявся холодної води, він сильно розбігся, влетів у став, пірнув, проплив під водою кілька кроків і виринув біля якогось хлопця з налиплим на очі чубом.

— Хху гарно! — з насолодою видихнув він повітря й дружньо посміхнувся до парубка. Той відповів таким самим усміхом, щось сказав і поплив до берега. А Степан ліг на спину й глянув у небо. На ньому хтось розсипав сірий кучерявий попіл, пофарбований у червоне. А між попелястими хмаринами, глибоко-глибоко синіло чисте, таємне небо, від якого хотілось радісно засміятись.

Коли Степан Петрович, гарненько вимившись при березі пісочком, вийшов із води й перебіг до своєї одежі, двох хлопців біля неї вже не було, а вона лежала вірно охоронена не торкнутими черевиками та клунком. Одягшись, Степан почув голод і щоб скористуватись нагодою, перейшов з клунком до вдягнених купальників, що курили, і запросив їх скласти йому компанію в сніданку. Серед них було двоє старших дядьків, а решта були молоді парубчаки. Всі, розуміється, охоче (і трохи здивовано) прийняли запрошення й пили горілку чудного чоловіка, не вагаючись. Коли велика чарка обійшла разів по три всю групу, очі й зуби заблищали усміхом і язики почали розв'язуватись, так що через кілька хвилин Максим Ковтун уже знав, скільки робітників було в радгоспі, чи не потребував він

нових, чи були в ньому трактористи (він охоче став би за тракториста), чи добрий був заробіток, чи задоволені були люди, чи начальство радгоспу добре поводилось з робітниками.

Спочатку відповіді були стримані, обережні, але по четвертій чарці виявилось, що начальство було як скрізь по радгоспах і колгоспах: "порядошні стерви", злодії, хабарники, насильники. Голова радгоспу, секретар та уповноважений МВД при радгоспі складали трійку, яка дурила всіх: і владу, і робітників, крала заробітки радгоспників, панувала і жила краще за колишніх поміщиків, а селяни та робітники були колишніми кріпаками, які не мали права ні протестувати, ні кинути радгосп, ні навіть запізнитись на роботу.

— Так. Значить, як скрізь, як і в колгоспах. Ну, а що чувати у вас про війну? — спитав Максим Ковтун.

— Та що ж чувати, — посміхнувся дядько з кудлатою, круглою, неначе з кожуха зробленою бородою, — ждуть війни.

— А чого ж вони ждуть од неї?

— Та чого, звісно чого: якоїсь зміни. Бо трудно вже так далі жити. Та хто його зна, як воно буде! — раптом схаменувшись додав він. — Ну, хлопці, гайда додому, бо на пропаганду спізнимось, та нас ще за прогульщи-ків запишуть. А ти, чоловіче, з нами?

— Та от, хочу спробувати, може за тракториста приймете.

— А чого ж? Здається, хтось казав, що треба б нам ще одного тракториста. Документи в тебе є?

— Є, розуміється! — сказав Максим Ковтун і мацнув себе лівою рукою по правому боці піджака, — пальці намацали шкіряний портфельчик у бічній кишені.

— Ну, так і гаразд, — ухвалив дядько, — може, товаришами будемо.

— Дай Боже! — зідхнув Ковтун і підтяг на спині клунок.

Коли вони прийшли на подвір'я радгоспу, там перед ґанком великого будинку (колишнього графського палацу) купчились люди, а на ґанку стояв без шапки, з папером у руці огрядний, одгодований, чорнявий і сильно рум'яний чоловік, років сорока з блискучими очима й червоними губами. Максим Ковтун і його товариші підійшли зовсім близько до ґанку.

— Оце наш голова радгоспу... — прошепотів йому на вухо дядько з круглою бородою, — він щонеділі нам говорить пропаґанду. Колись говорили попи, а тепер комуністи.

Максим Ковтун з цікавістю підступив ще ближче і став так, що йому було чути навіть хрипке дихання голови. Голова помітив новоприбулих і трохи довше зупинив погляд розумних, гарних очей на незнайомій постаті Степана.

— ... Так от, товариші, — раптом аж закричав він, немов надавши сили для нових слухачів, — американські капіталісти не хочуть миру, вони хочуть спіймати нас, пролетарське отечество, у свої діряві сіті. Та ,не спіймають! Совєтська власть під руководством нашого батька всіх народів, генералісімуса Сталіна, добре пильнує. Вони насилають нам своїх шпіонів, своїх ком... комсо-полі-тів і хочуть нас. .. Комсополіти — це значить в роді, як їхні комсомоли, політичні, значить, комсомольці: комсополіти.

Степан Петрович од такої несподіваної інтерпретації космополітизму не міг стримати легкої посмішки, яку, правда, зараз же похопився прикусити. Але голова радгоспу вхопив її своїм блискучим оком, і Степан побачив, як кров кинулась у лице начальникові, як очі враз звузились, стали злі, хижі, губи стислі. Він хотів говорити далі, але, видно, від злости забув і від того ще дужче розлютився. Степан Петрович згадав, що сміх є найболючіша образа для людей примітивної ментально-сти. Голова радгоспу раптом звернувся просто до нього і гостро спитав:

— Ти хто такий?

— Я? — перепитав Степан Петрович, щоб виграти час і приготувати свій сердечний усміх.

— Егеж, ти! Хто такий?

— Я — робочий, Максим Ковтун. Прийшов роботи прохати у вашої милости, — з милим уклоном сказав Ковтун і навів на начальника свої одверті, щирі хлопчачі очі.

— Якої роботи? Що ти вмієш?

— Я знаю мотор і можу бути за тракториста.

— Свідоцтво маєш? Де робив до цього? Чого роботу покинув? Летун? Покажи документи!

Максим Ковтун хапливо поклав клунок біля ніг і поліз лівою рукою в праву внутрішню кишеню піджака. Очі всього зібрання пильно стежили за його рухами. Ковтун витяг свій потертий, шкуратяний портфельчик, розгорнув його і швидко почав мацати в ньому пальцями, — там не було нічого, ні свідоцтва, ні

пашпорта, ні нотаток, ні грошей, нічого, все зникло до найменшого папірця. Він ще раз і ще раз, цілком по-дурному, пошукав пальцями в портфелі, потім підвів очі на голову радгоспу і щиро-зляканим голосом сказав:

— Все украли. Документи, гроші, все...

— Ага! Отакої!... — не здивувавшись, "здивувався" голова. — А хто ж то такі нехороші люди, що вкрали?

— Я не знаю, хто. Я думаю, що це ті два хлопці, що купались разом з нами. Як ви гадаєте? ... — І Максим Ковтун озирнувся до своїх недавніх співтрапезників на березі ставка. Але вони дивним дивом уже зникли й він побачив тільки потилицю дядька з кучерявою бородою, що тисся крізь натовп. А коло голови радгоспу стояв один із хлопців, які пили його горілку й щось тихо казав начальникові. Той хитав головою і ввесь час зитжав на Максима Ковтуна.

— Ага, — нарешті сказав він. — Так я й знав. Я зразу побачив, що воно за птичка... Так, от, товариші, оце вам і зразок американських подарунків прийшов до нас, — і він показав пальцем на Степана Петровича. — Ось цей диверсант і ворог народу тількищо робив хлопцям американську пропаганду на березі ставка. Казав, знаєте, що прийде нова війна і дасть нам нового Гіт-лера.

— Це ж неправда! — голосно сказав Степан Петрович, — я нічого такого не говорив.

— Не говорив? Значить, люди брешуть? Так от ми побачимо, хто бреше. Трохиме! — раптом повернувся він до смуглявого парубка, що тількищо шепотівся з ним. — Що казав цей чоловік людям на березі ставка!

— Та що ж? — з викликом змахнув угору головою Трохим, — казав, що весь народ наш жде американців і щоб усі готувались повставати проти совєтської власті.

— Та це ж неправда! — з усміхом, але трошки вже занепокоєний промовив Максим Ковтун.

— Даниле! — замість відповіді йому гукнув у юрбу Трохим. — Правду я кажу, чи неправду?

Степан Петрович хутко озирнувся. Данило, отой дядько, що зідхав за американцями, вистромив голову з натовпу і голосно, злякано, поспішно гукнув:

— Правда! Істинна правда!

— А що ще казав? — спитав голова радгоспу.

— А ще казав гад, що наше радгоспне начальство — стерви, злодії, гнобителі, щоб ми його не слухали...

Тут вистрибнув навперейми новий голос:

— Щоб ми бунту вались!

Степан Петрович не встиг повернути голову на цей голос, як із юрби то тут, то там почали навипередки вилітати вигуки:

— Казав, щоб ми міліцію різали!

— Щоб палили радгоспні та колгоспні винбари!

— Щоб.. . щоб. . .

Нарешті голова радгоспу, цілком уже переконаний, звернувся до натовпу:

— Так ви чули, товариші? Отже хто бреше: наші товариші, чи оцей приблуда?

З юрби вибухом як на команду, розляглись крики:

— Приблуда! .. Диверсант'. Шпигун!... Бить його! .. . На розстріл!

Голова радгоспу простяг руку до розпалених і роззявлених очей:

— Тихо, тихо, хлопці. Ми зробимо по закону. Ви будете свідками і підпишете протокол. Трохиме!

Степан Петрович уже зовсім серйозний ступив один крок наперед і підняв голос:

— Чекайте, товаришу голово, дозвольте ж і мьні сказати, як було! Це ж.. .

Але товариш голова повернувся до смаглявого парубка, що підбіг до нього, і величним жестом руки показав на Максима Ковтуна:

— Завести його в льох. І зараз же покликати начальника міліції!

Трохим кивнув головою комусь понад себе, зійшов східцями до Степана і крикнув до' натовпу:

— Розетупіться! Дорогу арештованому!

І тоді грізно до Степана Петровича:

— Марш за мною! Петько, сохраняй тил!

Петька, ще молодий хлопець, став позад Іванченка і, штовхнувши його в спину, наказав:

— Марш!

Степан Петрович замовк і, все тримаючи в одній руці порожній портфель, а в другій схоплений з-під ніг свій клунок, пішов за спиною Трохима.

Через якісь двері в фундаменті будинку його завели спочатку у вузький коридор, а з нього в один із переділів великого льоху. Тут, у цьому переділі було вгорі заґратоване віконце і глухі мокрі від вогкости стіни. На земляній долівці валялись черепки, шматки битих пляшок і в кутку купка гнилого сіна чи бур'яну. Ніяких меблів, навіть тюремних стільців чи тапчанів. Унизу стін видно було дірки, очевидно, ходи-нори пацюків. [Щурів]

Хлопці, обшукавши якнайпильніше і з великим смаком арештованого, відібравши його гаманець, ножик, олівець, цигарки, сірники, вийшли, замкнули двері і хтось із них ще подивився у чотирикутну дірку в них, у "вовчок". Клунок Ковтуна вони теж узяли з собою.

Зоставшись сам, Степан Петрович підійшов до заґратованого віконця і глянув угору: було видно вершечки дерев саду і клапоть рум'яного неба. Він знизав плечима й почав ходити по льоху, наступаючи на скло та черепки і пильно

думаючи. Йому від хвилювання сильно хотілось курити, але його цигарки курили вже старанні хлопці.

І все ж таки він не був дуже стривожений: історія виходила швидше комічна, ніж драматична. Йому треба буде в крайньому разі сказати цьому амбітному дурневі, голові радгоспу, хто він, Степан, є, і непорозуміння виясниться. Але ким себе назвати: журналістом Андрієм Зінчуком, чи членом Верховної Ради Степаном Іваненком? Мабуть, краще було б журналістом Зінчуком, бо його і в Києві знають, і в Донбасі, не кажучи вже про Белуґіна.

Отже журналіст Андрій Зінчук уже хотів стукати в двері й кликати голову радгоспу, аж він сам прийшов до нього. І то не сам один, а з двома помічниками. Та й ці були не прості парубчаки, а справжні емведисти у формі. Один із них тримав у руці шнур, а другий револьвер. Не кажучи нічого арештованому, вони схопили його в обійми й зв'язали йому за спиною руки. Степан Петрович хотів був сказати щось голові, але помічник з револьвером сильно вдарив його по голові держалном зброї і крикнув:

— Стій смирно! Мовчать! Не крути руками! Другий емведист обкрутив його тіло шнуром, зав'язав

його на спині й став набік, немов даючи дорогу начальникові:

— Готово, товаришу голово! — весело сказав він. Товариш голова підійшов близько до Степана Петровича. Цей зараз же почав:

— Слухай, товаришу, тут вийшло неприємне непорозуміння: я є...

— Який я тобі товариш?! — раптом скинувся всім тілом голова і, розмахнувшись з усієї сили, вдарив його кулаком у ліву щоку. Голова Степана мотнулася в правий бік, очі широко розгорнулись страхом, рот роззявився, щоб крикнути, але тут ліва рука товариша голови з розгоном ударила його в праву щоку, а за нею права в ліву, і так обидві люто, з сласністю помсти гатили з обох боків, не даючи навіть упасти. В роті Степана Петровича у вихорі болю забовталось щось тверде, він устиг плюнути й з рота виплюнулось двоє зубів, а з носа потекла через горішню губу в рот червона цівочка крови.

Задовольнивши першу вимогу правосуддя, голова радгоспу спинився і, важко дихаючи, крикнув:

— Кажи: хто ти! Кажи, а то тут тебе розтовчемо на шматки! Ну?

Степан Петрович ковтнув свою кров і слину і, палаючи болем у всій голові, з дзвоном і якимсь клекотінням у вухах, хрипло сказав:

— Я скажу, не бий.

— "Не бийте", а не "не бий"! Чуєш?

— Не бийте. Я — журналіст Андрій Зінчук, кореспондент московської "Правди". Ви даремно мене били:, я — свій, я — партієць, я нічого не зро...

— Брешеш! Брешеш, стерво (... мать!!). Ти американський комсополіт, ти буржуйський агент і шггіон.

І я тобі це докажу! Коли б ти був партієць і кореспондент, чого б ти в такій секретній одежі лазив? Од кого ти ховаєшся?

Га?. І коли б ти був свій, ти б не розводив пропаганду за американців серед наших людей. Кого ти хочеш обдурити? Кажи зараз, хто ти, признавайся при добрій волі, а то ми з тебе витягнемо признання. Краще мирно кажи. Ну?

Степан Петрович машинально хотів посміхнутись своїм ласкавим усміхом, але біль у губах і щелепах перекривив його усміх у болючу гримасу. Він крізь неї, плутаючи язиком, немов би відразу спухлим, проговорив, шепелявлячи:

— Я ж прижнавшя. Я — не робітник, а журналіщт, Андрій Жіншук. Я маю жавдання від Мішштершгва Гошударственої Бежопашношти жробити анкету...

— Брешеш, сукин сину.

— Я кажу правду. Я прошу пошлати телеграму в Мі-ніштерштво, жапитати про мене. Телеграфуйте на таку адрешу: Віжміть папір і жапишіть...

Голова притих і суворо, допитливо дивився на арештованого. Потім мовчки витяг з кишені видно наготовлений для допиту папір та олівець і сказав:

— Добре. Кажи. Але. пам'ятай: як брешеш, як тільки затягаєш час, щоб утікти або щоб одбрехатись — закатую! Чуєш? Кажи.

Степан Петрович хитнувся, але його зараз же підтримав емведист. Ковтнувши знову кров і слину, він зашепелявив:

— Жапишуйте: Мошква. Мініштерштво Гошудар-ственной Бежопашношті. . .

— Не спіши, чекай, повільно. Ну?

— Бежопашношті. .. Пелукину...

— Як? Кому? Пелукину?

— Пелукину. Про Андрія Жиншука:.. Жапитайте, чи. . .

— Добре, добре. Що я запитаю, то не твоє діло. Розв'яжіть його!

Емведисти розв'язали й вийшли за головою. А Степан Петрович одійшов у куток до купи чорної соломи й ліг на неї. З-під купи в ніс ударив сморід екскрементів і вогкости, але не було сили змінити місце. Та й хіба не все одно?

У вухах усе стояв дзвін і дрібне клекотання, немов там прорвалась вода і витікала у вузьку дірочку. Вся голова болюче нила, а надто на щелепах, які горіли. Кров з носа не переставала текти; Іваненко машинально витирав її з губи рукавом піджака. Спершись на лікоть і спиною до стіни, він лежав так з заплющеними очима, безсило, тупо слухаючи в собі біль, дзвін, клекотіння. Він здавався собі подібним до людини, яка —діловито, заклопотано йшла в серйозній, великій справі, повна думок про неї й яка раптом глупо, безглуздо шубовстнула у глибочезну прірву, розбила собі все тіло й голову, з якої висипались усі думки. І тепер порожня лежала на дні в клоаці, смороді, гидоті. І що понизливо-дурне: нестерпно, до крику хотілось курити! Хоч; би одну затяжку! Хої§ одну!

До самого вечора ніхто до нього не приходив. До болю в голові прилучився голод, але Степан знав, що до відповіді з Москви йому не дадуть їсти. Американському "комсополітові" давати їсти? Себто тим показати, що вони жаліють його, ворога

народу чи просто шпигуна і тим ризикувати своєю власною свободою, або й життям?

Аж коли надворі стало сутеніти, а в льоху засіла густа тьма, зачулись кроки за дверима, замиготілось світло у вовчку, заклацав ключ у замку, двері розчинилися й у камеру ввійшло двоє емведистів, несучи маленький стіл. Поставивши його біля дверей, вони внесли три стільці, поставили маленьку бляшану лямпочку на стіл і вийшли, замкнувши двері.

Степан Петрович заворушився, підвівся, став на ноги, навів запухлі, обведені синяками очі на двері, в порожнечі голови й грудей заворушилось хвилювання: очевидно, прийшла визвольна відповідь із Москви. Тепер треба триматися з цими кретинами так, щоб знову не образити, бо вони здатні з помсти замучити його тут у льоху, вбити й закопати.

Але "кретини" не спішили нести визвольну відповідь. Вони, — голова радгоспу, секретар його і уповноважений відділу МВД, — мали між собою дискусію з приводу відповіді, що, дійсно, прийшла з Москви, і то досить гарячу. Відповідь була така: "Названі в телеграмі особи в Міністерстві не числяться. Піддати арештованого суворому допитові. Про результати повідомити. Підпис."

Отже питання стояло про те, де саме піддати тому допитові. Уповноважений МВД, молодий чоловік з симпатичним лицем і мрійними очима, запропонував одвести] шпигуна в район, — там, за його словами, могли краще зробити той допит, там є всі модерні засоби для того.

Але голова і секретар не хотіли відсилати "комсополі-та" в район. З якої речі? Вони його спіймали, вони його зразу геніяльно розгадали, вони твердо примусили його признатись,

що він не робітник, і вони тепер, коли Москва викрила його брехню та наказала "зробити йому суворий допит", одашлють його в район? Значить, не виконувати наказ влади? Значить, станути немов би за шпигуна? І то через що? Що не зможуть зробити як слід допит? У районі, мовляв, краще зроблять? Та вони тут, у простому льоху, зроблять йому старими, больше-вицькими способами такий допит, що ворог народу за кілька годин дасть усі признання! І честь та слава буде тим, хто їх заслужив, вождям "Досягнення Жовтня", а не тим, які ні сном ні духом у тому не винні!

Уповноважений мусів скоритися такому патріотизмові й було постановлено робити допит тут, всім трьом, щоб кожний по мірі своїх скромних сил і досвіду міг узяти участь у заслузі перед батьківщиною. З тим і зійшли вниз у льох.

Степан Петрович сумирно, все так само стояв біля своєї купи гною, не сміючи сісти на стілець, щоб не розсердити "кретинів". Вони врочисто-суворо, як належить поважним народним суддям, зайняли місця за столом, розклали папери, чорнило, пера. З боку стояло троє емведистів у формі, в міцних, блискучих чоботях, з револьверами за поясом, з кам'яними обличчями. Один із них тримав у руці шнур.

Степан Петрович неспокійно водив по всіх постатях запухлими очима: для чого так багато людей? Для чого цей стіл, револьвери, шнур, ця сувора, грізна врочи— стість? і

Допит почав голова радгоспу, що сидів посередині. Скупеньке світло лямпочки відблискувало в його занадто блискучих чорних очах і на занадто червоних губах (перед допитом, для зміцнення фізичних сил, було вжито деяких спеціяльних засобів). Він підвів голову, навів очі на ворога народу і грізно крикнув:

— Підійди ближче до слідчого столу! Ти!

Степан Петрович одхитнув своє тіло від стіни, ступив кілька кроків і зупинився метра на півтора від "слідчих".

— Ми одержали відповідь із Москви на нашу теле--граму про тебе, — сказав голова, тримаючи в руці папірець з печатями. — Ось та відповідь, слухай: "Названі особи в міністерстві не числяться". Підійди ближче, прочитай сам.

І голова простягнув телеграму Іваненкові. Той ступив до самого столу нахилився над папером, прочитав раз, прочитав удруге й, розігнувшись незрозуміло, подивився на всіх.

— Тут якась помилка. Це не може бути,. Я агент МҐБ, я вам це кажу ще раз. Тут щось не так. Перевірте ще. Це якась помилка! Я вас прошу!

Голова грізно вдарив кулаком по столі.

— Годі! Признавайсь, хто ти!

— Я ж признався. Я — журналіст і аґент міністерства ...

— Ти — стерво, падлюка, ти — американський шпигун. Кажи, як тебе звуть!

— Я вам уже сказав, і я не... попереджаю вас, ви робите страшну помилку. Ви будете відповідати'...

— Ага, та ми ще будемо відповідати? Перед ким? Перед американськими капіталістами? Ану, зв'язать йому руки! Тоді в нього краще розв'яжеться язик. Швидко!

Емведисти кинулись до шпигуна й знову, як уранці, замотали його в шнур, зробивши з нього немов замоток. Ставши біля нього, вони застигли в бойовій готовості.

Під час в'язання в голові Степана, як у засуджених на смерть в останню хвилину пролітають у душі вихорі думок, спогадів, картин минулого життя, так в одну мить пронеслось міркування: не треба ні за що давати признання в шпигунстві, не треба, це — вірна смерть. Опинатись усіма силами! Хай катують, аби не смерть!

Голова радгоспу злегка перехилився до уповноваженого МВД і щось тихо сказав йому. Той підвівся і, поправивши на поясі револьвер, ступив до емведистів. Всі чекально дивились на нього, а надто шпигун своїми запухлими, обсиняченими очима.

— Взять на футбол! — після короткого роздуму сказав уповноважений спокійно, таким тоном, який буває в лікаря, коли він із кількох засобів лікування вибирає найбільш вартий випробування і дає наказ фершалам ужити його. Тоді один із них, знаючи вже порядок, впівобороту повернувся до ворога народу, розмахнувся й з усієї сили вдарив його кулаком по лівій щоці. Степан од болю, несподіванки й ослаблення сильно хитну и-ся на другого "фершала". Але той не підтримав його. Навпаки, він звично й швидко відступив убік і дав упасти зв'язаному замоткові людини на землю. Після того він замахнув правою ногою і передком чобота з розгону, як в футбольну опуку на спортивній площі вдарив замоток у бік. В середині грудей "шпигуна" щось крекнуло, з горла йому вирвався несамовитий і, видно, цілком рефлективний зойк болю, і все тіло сколихнулось убік першого "фершала".

Мрійний уповноважений з посмішкою, яка говорила: "А бач, як діє цей лік!" — глянув на голову радгоспу. Той аж устав, щоб краще бачити операцію, і засунув руки в кишені.

Тим часом перший емведист, коли в його бік хитнулось тіло ворога народу, теж розігнав свою праву ногу і теж усадив передок у груди йому. Знову з них вибухнув несамовитий крик і вже не спинявся, бо "фер-шали" почали бити без перерви, захоплюючись змаганням на силу і швидкість.

І вмить крик зник, немов пацієнт пірнув у воду. — Стійте!! — тривожно крикнув секретар і підбіг до групи. — Ви його вб'єте, сукини сини, і ми загубимо нашу премію та ще й під суд попадемо. Ідійоти, хіба ж можна так? Він зомлів. Давайте швидше води. Розв'яжіть його! Ти, розв'язуй, чого стоїш, вилупивши очі!

Два емведисти кинулись виконувати наказ секретаря, а голова радгсггу вийняв з коробочки цигарку й закурив. Але очі його неспокійно вдивлялись у зомліле (чи мертве?) тіло, яке хилиталось од рухів рук, що хапливо розв'язували шнур. Третій емведист бігом приніс відро води й стояв з ним напоготові.

Коли весь шнур було витягнено з-під Степана, всі нахилились над ним. Він. не дихав. З носа й рота текла густа, майже чорна, кров, застигаючи в рудуватій щетині вусів і бороди. А спухле лице, в синіх плямах під очима й на вилицях, з брудними, налиплими на чолі пасмами жовтого волосся, — було мертво-спокійне.

— Лий йому на голову й на груди, — скомандував секретар. Третій емведист линув із відра, як на вогонь, на обличчя та на груди Степана. Він не ворухнувся. Секретар став на коліна

перед ним, розстібнув його мокру всю сорочку, приклав вухо до грудей і почав слухать.

— Чорт його зна! — нарешті, відхилившись, бовкнув він. — Може, й мертвий уже. Лий ще!

Третій емведист знову линув. Усі ще напруженіше вдивлялись у мокре, закривавлене, понівечене лице.

— Приставляється падлюка! — муркнув голова. — Дать би йому ще пару поцілунків чоботом, ожив би.

Але ворог народу не оживав.

— Мабуть, по лікаря доведеться посилати! — з досадою сказав уповноважений відділу і теж закурив. — Трохи передали хлопці куті меду.

Раптом секретар, що не зводив очей з лиця катованого, зробив рукою знак, щоб мовчали, і нижче нахилився до закривавленого лиця. Заплющені повіки на ньому злегка здригнулись і слабенько розсунулись угору.

— Живий.. .— з полегшенням кинув секретар і встав з колін. Усі теж одсунулись трохи набік і почали чекати. Шпигун застогнав, ще, видно, не опритомнівши зовсім.

— Тепер треба іншого способу, нічого не зробиш, спортили хлопці футбол, — з жалем промовив мрійний уповноважений. — Ну, та нічого, поправимо.

І він, о дійшовши, сів на своє місце. Голова радгоспу теж сів і прихилився всім лицем до його лиця.

— Що будемо тепер? — діловито, з відживленою енергією стиха спитав він.

— Мабуть, візьмемо на спрагу... — таким самим спокійним, роздумливим тоном лікаря, який береться до іншого ліку, відповів мрійник. — Хай як прочуняє, спробуємо витягти признання. А як не дасться, що ж, будемо брати іншим способом.

Через кілька хвилин ворог народу очуняв. Його підвели, всадили на стілець лицем до столу, за яким сиділи всі "слідчі", і два "фершали" тримали його з обох боків за плечі, щоб не впав.

— Ну? — суворо, але з відтінком повчальности звернувся до нього голова радгоспу. — Будеш опинатись? Скажеш, хто ти?

Степан дивився перед себе запухлими щілинами колись великих очей і нічого не відповідав. І невідомо було, чи й чув він товариша голову.

— Ну? Відповідай! Чи хочеш ще науки? Ти — американський шпигун? Правда? Признавайся!

Шпигун безсило крутив головою в один бік і в другий і прошипів крізь набухлі губи:

— Я — не ішшгун... я вже... сказав... хто я...

— Ти брешеш! Добре. Ти скажеш правду. За ніч надумаєшся ... Дайте йому повечеряти.

Він моргнув третьому емведистові. Той зрозумів і голосно сказав:

— Слухаю!

Всі вийшли, забравши всі свої порожні папери й кинувши оком на шпигуна. Він сидів на стільці, переломившись на один бік і тримаючи себе за груди лівою рукою. Кров не переставала текти з носа, і він час од часу кашляв і плював теж кров'ю. Стіл і лямпочка на ньому лишились у камері, а стільці емведисти забрали. У вовчок з-за дверей увесь час дивилось чиєсь обличчя. Але "американський агент" усе сидів так само, неначе замертвів, чи йому було одбито здатність рухатись.

Через якийсь час заклацав ключ у дверях і в камеру ввійшов перший емведист з невеличким шматочком хліба і великим оселедцем у руці. Він поклав їх на стіл перед арештованим і з суворою поблажливістю сказав:

— Ну, голодний, мабуть? Вечерю тобі приніс, добру порцію. Хоч і диверсант, а все ж таки людина. їж.

"Диверсант" з трудом розплющив очі, потримав їх на хлібі, на смачному, жирному оселедці, зробив рефлективний, ковтливий рух горлом і мляво взяв в одну руку хліб, а в другу оселедець. Але як тільки він укусив раз, так усе тіло, не зважаючи на гострий біль, напружилось, очі поширились, уста почали швидко, жадібно рухатись, жуючи.

"Фершал", бачачи, що "пацієнт" прийняв лік добре, з свідомістю справно виконаного обов'язку задоволено вийшов із камери. Коли "пацієнт" з'їв увесь хліб і всього оселедця, ввійшов другий фершал, виніс стіл, зігнав зі стільця шпигуна, захопив разом з стільцем лямпочку й пішов із камери. Степан Петрович стояв і хитався, але встиг догнати емведиста слабеньким голосом:

— Земляк!...

Той чекально озирнувся.

— Дай води... Цілий день не пив... Спрага сильна. . . Та ще оселедець...

Емведист суворо покрутив головою.

— Не полагаешься.

І хотів— іти, але Степан Петрович застогнав і аж скрикнув майже з риданням:

— Та май же жалість! Людина ж ти, чи ні? Один кухлик. Дай! Ради Бога!

Солдат раптом люто повернувся до нього й з незрозумілим, немов би безпричинним вибухом ненависти закричав:

— "Кухлик, кухлик"! Тобі дай кухлик, а себе під розстріл за тебе? Падлюки прррокляті!!

І він вихром вилетів з камери і поспішно замкнув її за собою, наче боявся, що закривавлений, напівживий труп наздожене його.

У льоху настала густа темнота. Степан, хитаючись і почуваючи в грудях за кожним рухом гострий біль і кашляючи, пішов наугад до свого гною. Але загубив напрям, наступив на щось м'яке, зачув сморід і кинувся швидше у другий бік. Не знайшовши своєї купи, він упав на землю й ліг на спину. Під нею щось гостро кололо й душило, — він з болем повернувся і витяг

з-під себе черепок і шматок пляшки. Не маючи сили шпурнути їх від себе, він поклав їх набік і знову ліг.

У роті, в животі стояв такий гарячий зойк спраги, який, здавалось, пересилював і ниючий і ламаючий біль у грудях, і гострий кашель, і смертельну розбитість усього тіла. Думок ніяких не було, навіть жаху перед завтрашніми муками, та навіть можливістю смерти, не було. Пити! Хоч півкухлика, хоч чверть, хоч один ковток води!

"Розуміється, це ж один із наших способів "слідства", — подумав Степан Петрович, — це нормально, але все ж таки хоч би, ж один ковток, я ж іще не американський шпигун."

Раптом щось сильно, гостро вкололо його в ногу. Він шарпнув її. І зараз же зачувся тонкий, колючий писк, і щссь дрібно-дрібно пробігло по його нозі вгору до живота.

"Пацюки!!" — з жахом і огидою пролетіло через його мозок і на мить перемогло навіть зойк спраги. Він судорожно запацав ногами й хапливо почав намацувати тремтливими, руками відкладені набік черепок і шматок пляшки. За ногу знову гостро пронизливо вкусило. Потім за другу. По животі пробіг до грудей пацюк. За ним ще один. Степан Петрович несамовито закричав, запацав ногами, застукав черепком по землі. Писк пацюків, кусання й бігання на мить притихли. Степан Петрович поповз рачки в одному напрямі, доповз до стіни, став за допомогою її на ноги й пішов повз неї далі, — так ідучи, він дійде ж таки до дверей. Так і сталось. Намацавши їх нарешті, він закричав у вовчок:

— Дайте світла! Дайте світла!!

Йому ніхто не відповів. Він почав бити кулаками в двері, але його биття було таке безсиле, що він, в одчаю вхопившися руками за дірку вовчка, майже повис на дверях. Пацюки знаходили його й тут і так само гостро кусали за ноги. Він пацав ними, силкувався попасти хоч одну цю гидку тварину, але сил не було, і він закричав таким тонким, гострим і тваринним криком, що самому стало моторошно; та, мабуть, і пацюкам, бо вони раптом затихли.

Та ні, вони злякались не його крику, а кроків у коридорі й світла, яке замиготіло у вовчку.

— Що таке? Чого репетуєш? — зачувся хрипкий голос.

— Світла дайте! Пацюки. Вони мене загризуть. .. Будете відповідать...

Хтось інший щось буркнув. Клацнув ключ у дверях. Увійшов перший емведист з тою самою лямпочкою в руці. Другою він ніс табуретку і ломаку. Поставивши табуретку посеред камери, він почепив на стінку лямпочку і, простягнувши "шпигунові" ломаку, сказав:

— На зброю, сідай на табуретку і воюй.

І тон його голосу і рухів був такий байдужий і певний, що видно було, що він буві йому уже звичний.

Степан Петрович ухопив ломаку й упав на табуретку. Але тут же й скинувся весь.

— А води? А води?? — майже ридаючим голосом і з тремтячими, набухлими, закривавленими губами заблагав він. Але суворий емведист мовчки вийшов і замкнув

за собою двері.

Пацюки спочатку не з'являлись, боячись світла і руху людини на стільці. Але дедалі то почали виринати то з одного кутка льоху, то з другого. Огидно перебираючи лапами, з голими, як із товстого< ременю зробленими, хвостами, з злим колючим блиском оченят, вони бігли на табуретку, скакали на черевики, на литки. Степан Петрович пацав ногами, кричав і бив ломакою. Пацюки на мить розбігались, затихали, особливо, коли зброя попадала в якогонебудь.

Та тільки затихали пацюки, як виринала спрага і гарячими кігтями рвала горло, груди, сушила ниючим вогнем тіло. І кашель од того ставав дужчий, кров випльовувалась густими шматками і голова починала крутитись од болю і знесилля. "Упаду й загризуть", миготіла думка, але вже майже без жаху. І тільки якась сила поза його свідомістю примушувала його махати ломакою, тупати ногами, навіть кричати.

"Воювання" тяглося аж до ранку. А вранці настало інше.

Розбіл 18

Маруся з усієї сили старалась виконувати ролю Юдити. Правда, в перший день, коли вона прийняла її з рук режисера дяді Сергія, вона перед побаченням з Оло-ферном мусіла забігти додому і випити дві чарки горілки. Вона чула не раз, що солдати перед боєм, артисти, оратори, навіть письменники перед своїми виступами часто удавались до цього засобу.

І справді, вона з гарячою рідиною влила в себе енергію, мужність, самозабуття. Вона готова була перед десятьма Олофернами змагатись у брехні. Сміятись? Удавати щасливу? Будь ласка; Олоферн був цілком зачарований і то здається,

досить щиро. Але тим краще: легше буде потім одрубати йому його паршиву прекрасну голову.

Одначе, коли це побачення скінчилось, коли Олоферн поцілував їй руку на проїдання і коли підйомна дія горілки вичерпалась і настала її дія зворотна, Юдита почула таку втому, таку порожнечу і тугу, що, вийшовши з ліфту, сіла перед своїм помешканням на східцях, схилила голову на руки й гірко, в одчаю заплакала. Це ж бо був кінець її мріям, її чеканню чогось прекрасного в житті, кінець коханню на віки. Ніколи, ніколи, нікого вона не зможе тепер кохати!

І раптом Маруся,аж голову підвела від дивування: як одразу змінився Андросов, який він був сьогодні буденний, сіренький, навіть моторошний, — це був живий труп, який ходив з нею, говорив компліменти, сміявся, залицявся. Труп залицявся!

Думка була така комічно-моторошна, що Маруся мимоволі засміялась і схопилась на ноги, але тут же й спинила себе: треба готуватись до брехні мамі. Так, — дядько Сергій має рацію: це — єдиний засіб, яким ще сяк-так можна рятуватись.

Вона рішуче подзвонила і, надівши на себе машкару, весело ввійшла в помешкання, радісно обняла матір, яка вже ждала її в їдальні, і кинулась до столу. Виявляючи "собачий апетит", вона з'їла все, що мати їй підсувала, розповіла їй смішну історію з подругою і заспокоїла щодо батька. — "Е, він собі там, на Україні милій, розважається, спочиває, набирається сил, і не треба ні турбуватись за нього, ні сердитись, що не часто пише."

І Катерина Семенівна кінець-кінцем заразилась настроєм своєї веселої, безтурботної донечки. Справді, чого ж журитися їм, у яких є стільки різних життєвих вигід, стільки пошани від людей, стільки заслуг перед партією. Що ж повинні почувати ті,

які не тільки вигід, а найна-сушнішого не мають? Вона, Катерина, повинна почувати себе вибранкою вже хоч би через те, що має таку життєрадісну, таку невинну дочку, як оця золота безжурна дівчинка.

* * *

Але дівчинка що далі, то з більшою турботою грала свою ролю. Іноді їй ставало просто нестерпно ходити з Олоферном вулицями, або сидіти поруч з ним у кіно або театрі, а надто почувати його дотики чи то руки, чи то ноги, — від цього її проймало такою огидою, наче вона справді торкалась до трупа. А коли ще треба було при цьому посміхатись, одповідати загадковим кокетуванням на його натяки, о, це було понад сили всякої Юдити!

Та щоб хоч якнебудь себе компенсувати і використати як слід свою ролю, вона знову й знову розповідала всякі випадки, в яких аж била в очі й у ніс партійна вірність, певність, відданість, самопожертва її батька, дядька, матері, брата і її власна. "Проклятий аґент" ага! мусів слухати, визнавати, занотовувати в пам'яті, переказувати своєму начальству і служити тим, кому він мав шкодити. Ага!

Так, — але доки ж це повинно було тягтися? Олоферн уже почав виявляти нетерпіння. Живий труп уже почав робити якісь натяки на щось більше, частіше брати Юдиту за руку й кликати до себе "на склянку чаю".

Уникати відповіді, викручуватись ставало все трудніше і трудніше. Юдита своєю грою заплутувала сама себе все більше та більше. Але що ж робити, що робити?!

Коли б ще хоч був тато дома. Вона б йому розповіла все, все, і він би навчив її, що треба робити, він би взяв її під свій захист. Але він собі там, на Україні, так, видно, розважався, що не мав часу навіть звичайної картки їм послати.

Ну, що ж, лишався дядько Сергій. Він дав їй цю ролю, нехай він її й здіймає з неї.

І от одного вечора Маруся поїхала до нього з твердою постановою виявити все і покінчити з її "подвигом".

Але вона не змогла зразу поговорити з дядьом, в нього саме був дядьо Євген, який тількищо прийшов до брата у якійсь дуже важливій справі, — так сказав Івасик, який сидів на лавочці перед хатинкою і стеріг, щоб ніхто не міг підслухувати. Маруся сіла біля нього, обняла й пригорнула до себе, — так було якось певніше, Так вона була не сама. Надворі вже було майже темно. Вечір був теплий, тихий, задумливий. З вікон великого будинку навпроти вилітали звуки життя... громадян (чи краще, сексотів?). Маруся дужче пригорнула до себе Івасика.

— Ну, що, любий, нічого нового? Сьогодні не кликали тебе нікуди?

— Ні, не кликали.

— Ну, й чудесно!

Раптом з якогось вікна зачулась тиха, ніжна, мрійна музика. О, ще лишилась ніжність у сексотській державі?

— Давай послухаємо, Івасику!

І вони, в тон музиці ніжно пригорнулись одне до одного, злегка похиливши голови, затихли.

* * *

А в середині хатинки провадилась півголосом своя розмова. Отець Євген сидів по один бік столу, Сергій Петрович по другий, такі обидва не подібні один до одного, але обидва однаково схвильовані.

— Не можу я, Сергію, не можу! — розводячи руками вбік од себе, немов розгортаючи воду, говорив Євген. — Це — вище за мої сили. Може, Степан і мав рацію, давши мені ту пораду, не знаю. Я зопалу і з страху послухався і зробив оту прокляту заяву, але тепер бачу, що не можу. Ну, не можу та й годі. Що робити?

— А ти на когонебудь уже показав із твоїх сповідуваних? — похмуро спитав Сергій.

— Показав на двох... себто сказав емведистові, який чергує раз-у-раз тепер у церкві при сповідях, щоб послідкував за ними. Треба ж на когось показувати, коли взявся... Та ті нічого такого не сказали: жалілись, що рідних їхніх загнали до Сибіру й що мали за те серце на владу. Але от тепер... тепер от прийшов один. . .

Євген підгорнув одвислу нижню губу і, замовкнувши, понуро глянув у куток.

— Ну, Євгене, що ж той один?

Отець Євген повагався і почав, не дивлячись на брата:

— Сповідався, що має великий гріх, що має таку ненависть до. . . (Євген зовсім притишив голос) — .-. до Сталіна, що не може ні спати, ні їсти. І має одну мрію: поїхати до Індії й там здобути одної отрути. А та отрута немовби така, що, коли нею доторкнутись до чийогось тіла, то той буде отруєний і через місяць помре. І от тою отрутою він мріє вбити.. . Сталіна.

Сергій Петрович здивовано підгорнув угору ріденькі брови і носик його, здавалось, витягся наперед теж.од здивування.

— Як же він може це зробити?! Божевільний, мабуть?

— Ні, не божевільний, здається. Він хоче так зробити: намазати тою отрутою свою руку і тоді потиснути руку Сталіна...

— Але ж він сам теж від отрути помре?

— Йому це нічого. Він готов на цю самопожертву.

— Але ж його не підпустять до Сталіна!

— Каже, що знає такий фокус, що підпустять. Сергій обурено відхилився на спинку стільця.

— Ні. це — просто психічно-хворий! Індія, отрута.. . Єрунда! Ну, а чого ж до тебе на сповідь?

Отець Євген похилив голову, пригнувши свою круглу бороду з одвислою губою до грудей і не зразу відповів.

— Щоб я йому дав відпущення цього майбутнього гріха. .. — нарешті вимовив він з зусиллям.

— І ти дав, може? — злякано скинувся Сергій.

— Ні, як можна! — злякався і Євген. — Я сказав, що такі думки і наміри — великий гріх, що Бог його ні за що не простить за це і що я ніяк не можу дати йому відпущення.

— Ну, слава Богу. А що ж він?

— Ну, він сказав, що мусить убити себе, бо так далі з тими думками та з невилитою ненавистю жити не може, вони душать його.. .

— Ні, це — абсолютно психічно-хворий чоловік! — рішуче скрикнув Сергій. — І його треба в лікарню посадити, а не в МВД. Або ж це. ..

Він раптом пильно подивився на брата і замовк. Євген глянув йому в очі, зрозумів і, хитнувши головою, сказав:

— Оце ж і я думаю: або ж це — підісланий провокатор. Ти це подумав?

Сергій нерішуче, мовчки кивнув головою. А потім розвів руками й роздумливо заговорив:

— А проте... хто знас... Може, і не провокатор і не божевільний, а просто якийсь наївний... терміт. Пам'ятаєш, Марко писав. Тоді він, дійсно, мусить або себе вбити, або пробиратись до Індії і, розуміється, так чи інакше загинути. Ну, й чого ж ти боїшся?

Отець Євген перехилився до Сергія й пошепки сказав.

— А раптом це — підісланий ними, щоб перевірити чи я правильно виконую свою прокляту юдову службу? Га? А я не доніс. Що буде? Га?

Сергій Петрович подумав і потім заспокійливо відповів:

— Нічого. Коли б це був провокатор і вони тобі потім закинули, що ти не доніс, ти скажеш, що це був, на твою думку, божевільний.

— Гм!... Так? Розуміється... Але...

І отець Євген, знову похиливши голову, сидів так, не рухаючись, немов забувши за розмову. Сергій кашлянув, щоб вивести його з задуми, і тихо кинув:

— Ну, Євгене? В чому ж "але"?

Отець Євген з усієї сили глянув на брата й з одчаєм скрикнув:

— Марко мучить мене!!

Сергій Петрович трохи зблід, але спокійно, тихо, навіть ніжно, як лікар тяжко хворого, спитав:

— А як саме, голубчику?

— Сниться щоночі. Все одчиняє двері й висуває з-за них голову. І все питає: "Ну?"

— Та й годі?

— Але мене проймає такий жах, що я кричу у сні й усіх буджу, а надто жінку. І головне, що все той самий сон. Ну, хай би в іншому вигляді, хай би щось інше робив чи казав, а то все те саме: тихо риплять двері, потім висувається голова Марка й хитро так питає: "Ну?" Ось і тепер, коли це говорю, мені проходить по спині жах...

Отець Євген кашлянув, провів тремтячою рукою по чолі, по волоссі, знову кашлянув. Сергій Петрович з понурою цікавістю стежив за всіма його рухами й мовчав.

— Бот карає... — понуро бовкнув Євген. — Посилає Марка. Той писав у листі, що буде у снах мучити. От і мучить.

Сергій Петрович обережно сказав:

— А чого ж мене не мучить? Чого на мене Бог не посилає Марка?

Євген скинув угору патлатою головою.

— На тебе! Бо ти не такий грішний, як я. Я вчиняю страшний гріх, я викриваю тайну сповіді, я — такий мерзотник, якого треба на вічному вогні палити. Я самого Бога роблю спільником свого злочинства. На тебе!

І він намов аж з зневагою хмикнув на претенсію Сергія. Той потарабанив худенькими пальцями по столі, потім узяв із цукерниці грудочку цукру, відломив од неї половинку й поклав у рот.

— А Сталін каже, що твої страхи — даремні, — немов би байдуже кинув він і смокнув грудочку.

— Яким способом?? Де він це каже?! — здивувався Євген.

— А таким способом, що живе собі спокійненько і ніякі боги ні Марки його не чіпають. Сталін є, голубчику, кричуще заперечення і богів, і Марків, і духів, і всяких потойбічних сил, як ми їх собі уявляємо. Бо, коли б, скажімо, були на тому світі духи померлих людей, як те кажуть спірити, і якби вони з'являлися живим людям, то, ти думаєш, вони не з'являлись би Сталіну? Спірити наводять приклади виявів почуття духів, наприклад, як дух матері з'являється дитині, благословляє її, остерігає її від небезпеки й таке інше. Або у снах їй з'являється. Ти ж, мабуть, пам'ятаєш, як наша тітка Килина розповідала нам, що її мати, наша бабуня, значить, у снах віщувала їй усякі події. Пам'ятаєш? —

— Та пам'ятаю... — похмуро кинув Євген. — Але я не розумію, до чого тут тітка Килина, духи й таке інше?

— А от я тобі поясню. Коли одні духи померлих людей можуть з'являтися одним людям і виявляти до них свої почуття, як добрі, так і злі (як от, наприклад, дух Марка щодо тебе), то можуть же й інші духи робити те саме щодо інших людей. Правда?

— Ну, хай, то що?

— То те, що, коли б це було можливе, то Сталіна давно не було б на світі. Адже до нього зле почуття повинні мати на тому світі мільйони замучених ним людей. Мільйони, Євгене! Невже ж ні один дух із тих мільйонів не схотів помучити Сталіна? Ну, а той самий Марко, що він робить? Чого на тебе нападає, а не на того, хто більше винний за всі його муки і смерть? А інші духи-месники, чого вони не мучать його?

— А ти звідки знаєш, що вони його не мучать? — з понурим викликом і образою за духів аж скинувся Євген.

— Звідти, що Сталін живе і мучить далі мільйони майбутніх духів. І за вухом йому не сверблять ніякі Марки та боги... Ну, добре, голубчику, в чому ж, власне, річ, чим я можу помогти тобі?

Отець Євген похилив голову, чудно затих, мабуть, знову забув, про що говорилось, і безсило поворушив пальцями.

— Нема спасіння... — немов би до себе бурмотів він. — Нема. І так нема, і так нема. Як одмовлюсь порушувати тайну сповіді, "вони" арештують, почнуть мучити, допитувати: чого, мовляв, одмовляюсь. Буду порушувати, Марко буде нагадувати. Я це вже бачу. Життя собі одібрати? І на тому світі відповідь давати? Та й на цьому всіх вас на допит наражати? Що ж робити? Га?

І він з таким щирим, глибоким, безвихідним стражданням подивився на Сергія, що той схопився на ноги й почав ходити по хаті взад і вперед.

— Насамперед, ти приймеш добру дозу вероналю, — раптом злісно крикнув він, зупинившись коло самого Євгена. — Чуєш? Ти повинен глибоко заснути. Твоя дурна підсвідомість виробила вже в тобі звичку мати один сон, якого ти боїшся. Ця ідіотка раз-у-раз робить те. чого наша свідомість боїться. Потім ти повинен піти до якогось вищого духовного стану й висповідатись у нього. Розказати йому все і попрохати відпущення тобі твого гріха. Коли ти в це віриш, то це буде прекрасна сугестія для твоєї дурепи-тдсвідомості. Що скаже тобі твій вищий навчитель, те й роби, перекладі на нього свій гріх, — він старший, хай одповідає перед Богом. Розумієш?

Заросле іржавою бородою лице о. Євгена уважно дивилось угору до брата, і нижня товста губа забуто од-висла.

Розумієш, питаю? — наполегливо повторив Сергій.

— Розумію... — крикнув Євген і прокашлявся. І, здається, в очах промиготіло якесь полегшення чи надія. — А як же з сповідями? — спитав він.

— Аз сповідями так: бреши "їм". Кажи, що була така то така сповідь, але адреси не взяв, а на ймення так чи так. Як "вони" можуть перевірити? Бреши! Борись, захищайся. А є в тебе ті капсульки, які я колись тобі дав, що їх на випадок нового арешту треба дати Соні й самому прийняти?

— Та капсульки є... — нерішуче сказав Євген і потупив очі.

— Але що? Нема духу розкусити в роті, як арештують? Ех, ти! Волієш, щоб мучили знову, як тоді? І тебе, і жінку, і дітей? Капсулька, голубе, вірний друг, вона захистить од тортур. А від смерти, коли "вони" ще раз арештують, уже ніякі сили ні земні, ні небесні не врятують. Так краще ж без мук, без тортур перейти до Марка. Та, може, там і помиримось з ним? Га? Ех, Єз-генчику любий, не треба брати так трагічно ці наші совєтеькі, такі буденні, штучки: тортури, отрути, розстріли. Це — все скороминуще. Коли є так званий "той світ", то на ньому цього всього напевно не буде, запевняю тебе. Отже роби так, як я кажу, і не клопочись за потойбічні рахунки. Ми з тобою явимось туди не боржниками, не прохачами, а вимагачами. "Дайош рай со-вєтським мученикам!" І зразу нас у найкращі обителі розсадять.

І Сергій для перекональности обняв Євгена за плечі й ніжно потрусив ним. Євген глибоко зідхнув, погладив бороду, подумав і, підводячись, промовив:

— Ну, буду йти. Там десь моя бідна Соня вже хвилюється, що зник. А в тебе вероналю часом немає?

— Здається, є. Почекай!

Сергій швиденько кинувся до столика біля ліжка й почав шукати в шухлядці.

— На твоє щастя, є! — скрикнув він і приніс біленьку круглу облаточку.

Отець Євген узяв її й обережно поклав собі в портфель. Потім мовчки постояв, дивлячись у підлогу, і нарешті сказав:

— Так, значить, не одмовлятись од сповідей?

— Не відмовлятись! — рішуче відповів Сергій. — Оце тобі моє слово, слово старшого брата. Хочеш — слухай, хочеш — не слухай. Але пам'ятай, Євгене, коли ти від страху чи від чого іншого донесеш на мене, я буду захищатись і проти тебе. Чуєш? І будь певен, що мій самозахист закопає тебе глибше, ніж твій напад на мене.

Отець Євген аж скинувся від обурення.

— Та що ти кажеш?? Щоб ми, брати...

— Е, голубе, в нашому радянському... раю навіть брат брата повинен стерегтися. Та що нам про це говорити, згадаймо Марка. Ну, так, одне слово, капсульку напоготові.

Отець Євген мовчки— простягнув руку Сергієві, і очі його не дивились у очі братові, а нижня губа одвисла ще більше. Сергій Петрович пильно вдивився в нього, потиснув його руку й провів до дверей. Коли брат вийшов, він заклопотано закрутив голово: "Не прийме капсульки, не вистачить у бідолахи сили волі."

У кімнату ввійшла Маруся й Івасик. Маруся, привітавшись з дядьом, зараз же звернулась до нього:

— Дядю! Велика артистка прийшла тобі сказати, що її роля скінчилась!

І після цього, сівши на стілець, незалежно виставила наперед свої маленькі голі ніжки в жовтих черевичках з бантиками. А в тоненьких, подібних до ком, куточках повернених догори уст заграла смішлива посмішечка.

— Яка роля? — здивовано підняв свої мишачі брівки дядьо Сергій, хоча вже знав, про яку саме ролю йшла мова.

— Роля Юдити, — байдуже подивилася угору Маруся. — Артистці нема чого більше робити. їй було доручено жувати при Олоферні ганчірку. Вона артистично, геніяльно жувала. Тепер немов би треба ковтнути ту ганчірку. Але вона не має на це таланту. Для цього треба мати, очевидно, спеціяльний, від Бога даний, талант. Правда, Івасику?

Івасик засміявся і, лягаючи на край свого ліжка, крикнув:

— Правда!

Сергій Петрович пильно придивився до Марусі, поторгав свою гостреньку борідку, немов пробуючи, чи вона міцно тримається, і спокійно сказав:

— Ну добре. А тепер розкажи мені своїми словами в чому річ.

— Річ у тому, що ... Я можу говорити все при Івасику? !

— Можеш.

— Добре. Отже річ у тому, що мій "чужинець" Оло-ферн уже починає вимагати, щоб я стала його коханкою або жінкою. А це вже ковтання ганчірки, і тут мій організм не приймає цього подвигу. Він при самій думці про це має морську хворобу і викине її, хоч ви його ріжте. От і все.

І Маруся вдарила підбором об підбор черевика й глянула на Сергія Петровича з цікавістю: як він поставиться до такого вибрику її організму? Сергій Петрович сів по другий бік столу, потарабанив пальцями по скатертині, простягнув їх до цукерниці й зараз же відвів від неї.

— Так, — бовкнув він. — І рішуче Олоферн вимагає?

— Ні, ще не рішуче, але, розуміється, буде вимагати рішуче.

— Так, — знову роздумливо пробурмотів Сергій Петрович. — Що ж ти хочеш робити?..

— Не знаю. Я прийшла з тобою порадитись. Ти режисер. Я думаю, що я скажу правду. Я заявлю йому, що я його не кохаю і не хочу бути) ні його коханкою, ні жінкою. Здається, це цілком законна причина? Не кохаю та й годі. Ну що ти його зробиш?

— Гм, "законна причина", — заклопотано потер лоба дядьо Сергій. — Розуміється, законнішої причини трудно знайти. І в нещасних буржуазних країнах цього цілком досить, щоб не ковтати ганчірки. Але ми живемо в сталінському соціалізмі, і тут закони зовсім інші... Гм! Давай аналізувати, що може вийти з твого протизаконного бунту. Ти заявиш Андросову, що ти не хочеш бути його жінкою. Добре. А він тебе спитає: А для чого ж ти кокетувала зо мною? для чого подавала надії? Значить, ти мене дурила? Значить, ти чогось іншого хотіла?

— Він мені тоді подобався! — скрикнула Маруся.

— А тепер розподобався? А чого? А через що? Через те, може, що я — аґент МГВ? Ага, тобі огидна моя прекрасна героїчна, сутосталінська інституція? Значить, тобі огидний Сталін? Прекрасно, висновки з цього відомі. І тоді і ти, і ми всі, твої родичі, які виховали тебе в таких злочинних почуттях до великого вождя, будемо мати всі належні наслідки.

— Але що ж я маю робити, що?

Сергій Петрович прижмурившись подивився в стелю, немов розбирав на ній потрібну відповідь, і знову потарабанив пальцями по столі.Нарешті глянув на Марусю.

— Знаєш що: скажи йому, що ти сумніваєшся, що ти не певна в ньому. Не ти, мовляв, не кохаєш його (це, Боже борони, сказати!), а він тебе; він, мовляв, такий прекрасний, такий чудесний, він так подобається всім жінкам, а ти така простенька дівчина...

— Вона краща за всіх дівчат! — закричав Івасик. .... — ти не можеш вірити, що він серйозно покохав тебе. І ти просиш його дати тобі час подумати, перевірити його і себе. Ти, мовляв, на

канікули виїдеш кудись, а потім видно буде. Це його не образить, не зачепить його амбіції, не викличе підозріння. А тим часом приїде твій батько, і ми всі разом порадимось, як найкраще для всіх звільнити тебе від твоєї ролі Юдити. Згода, Марусинко?

— Згода! — крикнув Івашко. — Кажи, Марусю: згода! А ми його — потім "ліквідуємо".

— А ти мовчи там, — роблено-сердито обізвався до нього батько.

— І, значить, я його мушу тільки один раз побачити? — неймовірно спитала Маруся.

— Тільки один раз, а потім нехай твій батько, член Верховної Ради, нагулявшись на Україні, звільняє свою дочку від ковтання ганчірки.

Маруся схопилась на ноги, обняла дядя Мишку за голову й гаряче поцілувала йото.

— Згода! — крикнула вона. — А тепер побіжу додому. Бо мама, мабуть, знову хвилюється. Від тата чогось не було чергової листівки. Я їй дала стару. Вона не помітила, але тепер треба іншу давати... Добре! Так я зараз же, як побачусь останній раз з Олоферном, прибіжу до вас. До побачення, Івасику! Спасибі, дядю!

І вона, як вирвавшись на волю, вибігла з кімнати.

Розділ 19

Коли крізь віконечко почало сіятись у льох сіророжє-ве світло й зачувся надворі та в коридорі підвалу рух, пацюки потроху стали зникати. Але немов би через це спрага зродилась така пекуча, що Степан Петрович, не зважаючи на гострий біль у грудях та животі від найменшого руху, підвівся й почав лизати мокру землю там, де його обливали, шматки пляшок, залізні скобки дверей, вогкість стін. Та від того жодного заспокоєння не було, тільки в тілі від болю чи чогось іншого з'явилось дрібне-дрібне тремтіння. У вовчку кілька разів з'являлось обличчя, але Степан Петрович уже не пробував прохати води. Упавши на стару, смердючу купу гною під стіною, увесь закривавлений, брудний, мокрий, він лежав з заплющеними, запухлими очима й жагуче ждав сну, забуття, зникнення...

Нарешті знову заклацав ключ у дверях, загомоніли голоси в коридорі, і до льоху ввійшли вчорашні "народні судді". Емведисти так само хапливо внесли стіл, стільці, шнур. "Шпигун" лежав і не рухався. До нього підійшов один із солдатів, пацнув його в бік ногою і крикнув:

— Встать! Не бачиш, що суд прийшов?

Степан Петрович зробив зо стогоном зусилля, оперся на одну руку й хотів підвестися, але впав назад головою на солому.

— Піднять і підвести його сюди! — суворо наказав голова радгоспу.

Емведисти кинулись до "диверсанта", вхопили його під руки, підняли в повітря і піднесли до столу.

— Посадіть на стілець! — крикнув галова. Емведити, як мішок з піском, спустили на стілець "ворота народу". І при світлі непогашеної лямпочки та сіро рожевого ранку, що з жахом зазирав у віконечко, посаджена на стілець постать була така моторошна, що навіть емведисти старались не дивитись на неї. Вона ледве кліпала запухлими, наче синюватою рідиною налитими, очима, зігнуто хиталась з боку на бік і чудно тремтіла. Чи вона чула щонебудь, чи розуміла щоне-будь, не можна було бачити.

— Ну, надумався за ніч? — голосно, як до глухого, крикнув голова.

Постать поворушила губами, лизнула їх язиком і нічого не сказала.

— Ну, кажи! Признавайся. Ти — американський аґент? Правда? Кажу: признавайся, а то живим звідси не вийдеш. Кажи: хто ти!

Степан Петрович дрібно-дрібно тремтів і не відповідав. Думати йому було надзвичайно важко, але, розуміється, вони його вб'ють, коли він не "признається", це вже видно було з усього. І раптом він аж скинувся від одної думки, що звідкись виринула в мозку.

— Добре, я признаюсь. Але дайте води.

— Признаєшся. Правда? — грізно й неймовірно скрикнув голова.

— Признаюсь.

— Дайте йому води! Ціле відро! Але гляди: якщо ти дуриш, замучу!

— Признаюсь... — крикнув Степан Петрович і жадно витягнув страшну свою голову до емведиста, що ніс із коридору вже заздалегідь приготоване для відливання відро води. Припавши товстими губами до піднесеного йому до рота відра, він почав пити з таким тремтінням, цоканням зубів об залізо і звуками ковтання, що всі мимоволі заціпеніли й невідривно стежили за ним. Він кілька разів передихав і знову прилипав до води. Нарешті остаточно одхилився, витер рукавом мокре підборіддя й уста і, немов би трохи оживши, глянув на "суддів". Вони мовчки, але й загрозливо ждали. Степан зробив зусилля, розкрив уста, щоб сказати щось, стулив їх і нарешті рвучко викинув із них:

— Я... — американський шпигун.

"Судді" зробили рух задоволення й тріюмфу: нарешті!

— Як тебе звуть?

— Джон Едісон.

— Секретарю, записуй! Коли тебе прислано до Со-ветського Союзу?

Джон Едісон повільно покрутив головою й хрипко сказав:

— Я більше нічого... не... не можу вам сказати. Це — державна тайна. Я не можу говорити про неї при всіх. Я можу сказати все тільки ва... вашому урядові. Одвезіть мене в Москву, або в Київ. Я дам усі признання начальникові українського МҐБ, або голові уряду.

Це не входило в розрахунок "суддів", це зменшувало заслугу їхню. Але домагання американського шпигуна було таке законне, логічне й, може, корисне для держави, що відкинути його було навіть небезпечно для "суддів". І вони вийшли в коридор, де, зачинивши за собою двері, вчинили "нараду". Вона тяглась не довго. Було постановлено: вислати Джона Едісона в супроводі уповноваженого МВД і одного емведиста до Києва з рапортом, у якому секретар мав викласти в усіх деталях заслугу керівника "Досягнення Жовтня" в розкритті американської диверсії на Україні.

Так і було виконано. "Американця" Джона Едісона було нагодовано, умито,, передягнено в чисту його косоворотку, що була в клунку, дано навіть цигарку і вве-чорі посаджено в супроводі мрійного уповноваженого МВД та одного емведиста в потяг, що йшов на Київ.

Вранці наступного дня спеція льне урядове авто привезло з київського вокзалу до начальника українського відділу МДБ "американського" аґента шпигунства на Україні Джона Едісона. Начальник, попереджений ще звечора телефоном про цю незвичайну подію, вже чекав на нього і прийняв супровідника й "шпигуна" без єдиної хвилини чекання.

Степан Петрович, трудно переступаючи ногами й не перестаючи дрібно тремтіти та тримати себе лівою рукою за правий бік, зігнуто ввійшов у кабінет начальника МДБ України. Коли він переступав поріг його, на лиці його вперше мигнула кривенька посмішка, подібна до сірого промінця осіннього сонця крізь купу понурих важких хмар. Запухлі очі його невідривно дивились на знайоме обличчя начальника, ждучи від нього сподіваного руху. Але воно, чисте, рожеве, але блискуче від натягненості шкіри на вилицях, з цікавістю вдивлялось у покарлючене, жовто-синє, запухле, заросле обличчя "американця" й не рухалось. Колій) Степан Петрович підступив

ближче до столу, він скривив товсті губи болісним усміхом і шепеляво сказав:

— Не впізнаєш мене, товаришу?

Начальник здивовано скинув очима на уповноваженого. Той злякано витягся, хотів щось сказати, але' Джон Едісон, ще кривіше посміхнувшись, перебив йому:

— Я — кореспондент "Правди", з яким ти три рази балакав, тут, у цьому кабінеті. Присланий для анкети. Пригадуєш? Не впізнаєш?

Начальник МҐБ вражено підвівся, уп'явся поширени— ми очима в страшне лице і, видно, почавши щось розу— міти, грізно звернувся до уповноваженого: :

— Що це значить!?

Той зблід і від страху тільки дрібно заворушив губами, не знаючи, що сказати, і кидаючи перелякані погляди на Джона Едісона. Тоді Степан Петрович сам коротко пояснив "непорозуміння". Під час його розповідання про допит начальник, видно, вже цілком виразно пригадав кореспондента "Правди". Впізнавши, він зараз же швидко підійшов до нього, поміг йому сісти в фотель, вигнав мрійного уповноваженого, наказавши йому з'явитись до нього через півгодини; потім потелефонував до якоїсь клініки й наказав прислати їхнє авто та наготувати окрему кімнату для важливого хворого. Лице його стало густочерроне від сорому, люті й страху, бо він уже встиг потелефонувати до Москви про надзвичайну подію з американським шпигуном.

А через годину Степан Петрович, вимитий, поголений, переодягнений у білизну клітки, лежав у білому ліжку на бездоганно чистих простиралах і дивився спухлими очима в білу стелю білої кімнати. Все це було, розуміється, не справжнє, не реальне, фантастичне, але було так безмежно-приємно лежати й не чути ні гострих кусань за ноги, ні задушливого смороду, ні "футболу", ні "суддів", ні пекучих кігтів спраги. В тілі, правда, стояло тремтіння, кашель теж був і кров вихаркувалась з кожним вибухом його, і біль так само ломив увесь правий бік, але це все, казав лікар, мало хутко заникнути. Та головне те, що можна було лежати з заплющеними очима й нічого кошмарного більше не ждати.

Одначе лежати так непорушно довго не пощастило: надвечір, коли сонце зачервонило білу стіну проти ліжка, сестра жалібниця запитала хворого, чи не схотів би він бачити одну даму, яка прийшла провідати його. Степан Петрович був так здивований цим запитанням, що навіть на мить забув за свій стан і дозволив дамі ввійти. Але коли побачив у дверях стрункy, білу постать "грецької богині", він згадав про себе, про свій страшний вигляд, який на хвилину побачив у дзеркалі, коли його голили, і машинально хотів сховати своє лице. Але сховати не було кудИ) і він мусів зустріти "богиню" своїми набухлими очима, покривленим ротом, своїми синяками й опухами. Та вона, немов нічого того не помітивши, ггідійшла до нього з простягненою рукою й ніжно-зворушеним усміхом. Звідки вона могла знати, що він був тут, у цій клініці?

— Ви дивуєтесь, як я вас так одразу знайшла? — сівши на стілець біля ліжка, сказала Заболотова й поправила свою "криласту" зачіску. — Не дивуйтесь, я, на жаль, не чудодійниця: управитель нашого готелю сказав мені, що з клініки прислали по ваші речі й що ви, трішки ранений, лежите в ній. Я зараз же й приїхала.

Степан Петрович хотів посміхнутись, але тільки скривився, потім заплющив очі й нічого не сказав, — яке йому було діло до якихось там "грецьких богинь". Це — таке далеке, давне, забуте й таке втомне-втомне. Лежати, не дивитись, не слухати, не думати, не згадувати.

— Може, я вас стомлюю, милий? — тихо промовила Олена. — Може, краще піти мені?

Степан, не розплющивши очей, безсило ворухнув одною губою і знову застиг у непорушності. Заболотова безшумно підвелась і навшпиньки вийшла з кімнати.

* * *

На другий день вона прийшла знову, але Степан Петрович усе так само лежав горілиць з заплющеними очима й майже не відповідав на її спроби поговорити. Сестра жалібниця сказала їй, що він так поводиться з усіма. Правда, він був серйозно хворий, але, на її думку (та й на думку лікаря), не його фізичний стан був причиною такої його поведінки. Олена Вікторівна призналась, що вона знала хворого зовсім іншим, — веселим, до всіх привітним, сердечно-одвертим, майже "панібратом" усіх.

Днів через вісім хворому дозволено було встати й ходити по кімнаті. Він, пам'ятаючи старий біль у правому боці й тепер відчуваючи його, тримався раз-у-раз-лівою рукою за цей бік. Синяки й опухи на лиці зійшли; очі зробились знову великими й гарними, але вже не дивились одверто. Вони, правда, не уникали поглядів, тільки майже весь час дивились в одному напрямі, наче безперестанку бачили там щось незрозуміле, чи були заповнені якоюсь постійною думкою.

Він уже говорив з Оленою і навіть розповів їй про "непорозуміння" у радгоспі. Але розповів спокійно й коли довідався від Олени Вікторівни, що голова радгоспу від страху перед карсю за "занадто ретельне проведення слідства над американським комсополітом" повісився, чудно посміхнувся, неначе вже знав це. Та зараз же, видно, й забув, зайнятий усе тим самим чимсь, що стояло в ньому весь час.

Та з цим "чимсь" він і з Києва виїздив додому, до Москви. Зійшлося так, що й Олена Вікторівна теж того самого дня туди виїздила й запропонувала йому їхати разом в одному купе, як тоді, коли їхали до Києва. Степан Петрович, ніби згадавши щось, подивився на неї довшим поглядом, посміхнувся і сказав, що йому буде дуже приємно їхати знову разом. Він із ввічливости чи чогось іншого почав пригадувати деякі моменти з тої подорожі, навіть кілька разів брав її руку в свою, але зараз же випускав і в очах з'являлась усе та сама задума.

І в потязі теж не вернувся колишній милий, сердечний журналіст Зінчук. Заболотова майже одверто розглядала його, хоча жодних уже слідів на лиці його (крім легких трьох шрамів під лівим оком, які були й до Києва) не видно було.

Аж тільки перед самою Москвою, коли Заболотова, не витримавши, гаряче заговорила до нього, він немов би прокинувся:

— Та невже ж ми таки ніколи більше не побачимось?? — взявши його за руку, зазирнула вона йому в лице.

— Невже ви хочете розминутись зо мною таким, як тепер? Ну, я розумію: з вами трапилось нещастя, ви стояли на порозі страшної смерти. Я це добре розумію. Але невже... невже це могло так змінити вашу психіку? Ви

— тепер цілком інший. Даруйте мені, але я до гірких сліз жалію за тим старим...

Вона хотіла сказати "милим моїм" і, одвернушись сердито, витерла очі хусткою. Степан знову, немов би прокинувшись, зрозумів задане питання й ніжно взяв її РУку.

— Я — просто хворий ще, Олено... — сумно і, немов вибачаючись, сказав він і, слабенько потиснувши! її пальці, випустив їх. — Я ще весь розбитий, а тому, мабуть, не зовсім уважний до всього. Те, що ще днів десять тому мені здавалось захоплюючим, тепер... не зворушує. І потім... Так, розуміється, і стояння "на порозі смерти", як ви сказали, теж, мабуть, одбивається. А головне я — сильно стомлений. А крім того.., а крім того в мене...

І, не договоривши, він одвернувся.

— Але ж ми будемо в Москві бачитись? — спитала Заболотова, дивлячись у вікно вагона і, видно було, з напруженням ждала його відповіді. Степан Петрович не зразу відповів.

— Бачите, дорога, — нарешті почав він не то задумливо, не то сумно, — мені дуже трудно вам тепер од-повісти так чи інакше. Це буде залежати від багатьох (і то переважно незалежних од мене)обставин. Я дуже хотів би бачитись з вами. Але... Я маю вашу адресу і, коли ви не маєте нічого проти, дозвольте мені потім, коли я виясню свої обставини, написати вам. Добре?

Заболотова зідхнула й покірно прошепотіла:

— Добре.

— Повірте, дорога, що, може, й для вас так буде краще... — сумно додав Степан Петрович і, мляво підвівшись, почав шукати свого капелюха, — потяг уже входив у вокзал Москви.

Вони попрощались у вагоні, при чому Степан Петрович притиснув її руку до своїх уст, довго тримав її так, потім рвучко, по-колишньому, зірвав її з них, одвернувся і одчинив двері купе в коридор.

Вони обоє взяли різних носильщиків і Розійшлись при^о^вагоні, затягнені юрбою пасажу Олена Вікторівна витирала очі хусткою і не озиралась назад.

Розділ 20

Ранок був ясний, прозорий, теплий. Небо високе, у великих, русявих кучерях. Але Степан Петрович, їдучи візником, байдуже споглядав на вулиці й часом навіть заплющував очі. Від струсів і штовханів брички в боці зараз же з'являвся біль, неначе хтось там попереджав: "Обережно, не штовхайтесь!" І Степан Петрович починав думати про те, що, приїхавши додому, не можна буде лягти й лежати непорушно день і ніч, як у клініці, що, навпаки, треба буде таксамо як колись-колись давно, ще до виїзду з Москви, рухатись, сміятись, обіймати, жартувати. Треба, бо інакше Катерина занепокоїться, захворіє. Та й діти, та й брати. Всі ж вони десь там ждуть його приїзду, як визволення, як усунення всякого неспокою. І Бєлуґін жде списків термітів, адрес організацій і ордену собі. Правда, чи жде він, чи має підстави ждати, знаючи його пригоду в радгоспі? А Дев'ятий? ..

І, щоб більше не думати все те саме та те саме Степан Петрович розплющував очі й дивився на рух вулиць. Але біль у боці й сильна втома знову примушувала заплющувати їх і думати, думати, думати. Одначе перед дверима свого

помешкання він зробив зусилля, вирівняв свою зігнутість, натягнув на уста колишню посмішку й подзвонив. Одчинила йому Маруся, яка саме збиралась виходити до університету. Вона так захвилювалась, побачивши батька, що навіть не мала сили скрикнути й тільки прошепотіла:

— Ой, Боже, таточку!

І тут же кинулась на Степана Петровича, обняла його за шию, і з такою силою притиснулась до нього, що він трохи не зойкнув од болю в боці.

" — Таточку, таточку! — жадно, зголодніло, бурхливо цілувала вона його всього.

А він з гострим болем в боці й болючим усміхом гладив її волосся, лице, плечі й бурмотів:

— Ну, от, ну, от. От і чудесно, от і чудесно...

На гомін із їдальні швидко вийшла Катерина Семенівна. Побачивши чоловіка, вона, забувши свою тачку, кинулась до нього й з другого боку почала його обіймати, тиснути, цілувати. Ніколи, ні після яких довгих його подорожей його так жагуче, так судорожно не зустрічали. І ніколи на лиці Степана Петровича не було такого зворушеного усміху, змішаного з виразом болю.

Нарешті, коли мати й дочка випустили його, Катерина Семенівна озирнулась і спитала:

— А де ж твої валізки? ; Семен Петрович веселенько хитнув головою назад на

двері й сказав:

— Унизу. Нехай Дуняша збігає й вивезе на ліфті. Я так поспішав бачити вас, що не хотів вовтузитись з валізками.

(В дійсності він не міг ігідняти велику валізку від колючого болю в грудях при зусиллі).

Дуняшу, зраділу від приїзду хазяїна, було послано по валізки, а Степана Петровича поведено до спальні, — йому треба було поголитися, вмитися, передягнутися. Потім йому треба було поснідати, послухати, розповісти.

— Але де ж Леонід, Ніна, діти? — спитав Степан Петрович, не бачачи звичних постатей. Катерина Семенівна і Маруся чи то зніяковіли, чи похмурились.

— Леонід і Ніна з дітьми виїхали від нас! — рішуче сказала Маруся, помагаючи батькові скинути піджака, а Катерина Семенівна повернула свою нетрську кучеряву голову до вікна і стала дивитись у нього.

— Куди виїхали? Чого?

Маруся кинула поглядом на матір і ще рішучішим і навіть злим тоном одривчасто відповіла:

— Йому дали ціле окреме помешкання. Мебльоване. Дві кімнати, кухня, ванна.

Батько пильно глянув на дочку і жінку. Гм, дала, розуміється, влада. Але таких дарів влада без особливих заслуг не дає.

— За що ж йому дали? — сгюкійно й байдуже кинув, він.

— Не знаю, — знизала плечима Маруся, — він нам не сказав. Виїхав і більше нічого. Тепер він ніякого відношення до нашої родини не має. Хоче навіть змінити прізвище: не Іваненко, а Іванов буде.

— Так... — все так само спокійно буркнув Степан Петрович і, кинувши пильним поглядом на дочку та жінку, пішов у ванну голитися.

А у ванні він сів на дерев'яний стілець, сперся спиною на стіну, приклав руку до правого боку, зігнувся і безсило заплющив очі. Він сидів так довго, але кінець-кінцем, мусів підвестися, гюгалитися, вмитися і натягти на лице все той самий спокій і усміх.

Поснідавши й вислухавши розповіді про Леоніда,. Ніну, Дунящу, сусідів і таке інше, Степан Петрович потелехкував до Бєлуґіна. Той, не виявивши жодної зміни у голосі, неначе вони говорили вчора ввечорі останній раз, призначив йому побачення зараз же, через півгодини. І оце "зараз же" тільки й показало, що він. немов би нетерпеливився.

Степанові все ж таки довелося трішки підождати в кабінці прийому товариша Бєлуґіна.Але тепер він з насолодою чекав. Зручно зігнувшись на стільці, він пустив усе велике, ниюче болем тіло на волю, заплющив очі й заплющив мозок. Якісь дрібненькі думки ворушились десь там у глибині його, але вони не гнітили, не шарпали, не рвали психіку тривогою, страхом, одчаєм. Вік би так сидіти в цій кабінці!

Нарешті товариша Іваненка ввели до товариша Бєлуґіна. Цей був абсолютно такий самий, як був колись-колись, до

виїзду Степана з Москви. Той самий сірий тон лиця, та сама "сіра" байдужість дуже чорних очей, той самий олівець у руці, той самий Сталін над ним. Дійсно, ніби вчора ввечорі останній раз бачились.

— Ну, сідай, — подавши мляву руку Іваненкові, байдуже сказав він. — Про непорозуміння з тобою знаю. Усе ж таки розповіси сам. Але потім. Спочатку про-анкету твою і термітів.

І наготувався робити нотатки на папері. Степан Петрович, з усієї сили тримаючи на лиці належну серйозність і спокій, почав розповідати. Бєлуґін час од часу кидав у нього пронизуватим поглядом своїх гострих, єдино-живих на лиці очей і черкав на папері.

Коли Іваненко нарешті закінчив доповідь, Бєлуґін якийсь час переглядав свої папери, немов зрівнюючи сказане з записками. Потім підвів очі на Степана Петровича й сказав:

— Невже так таки всі твої нотатки були вкрадені, і ти не можеш пригадати всіх прізвищ?

Степан Петрович спокійно й сумно відповів:

— Не можу, Миколо Сидоровичу. Мушу сказати, що після цього "допиту" в радгоспі я не зовсім добре почуваю себе. Один час, зараз же після допиту, я взагалі мало що пам'ятав. Я майже все забув і з минулого. Тепер потроху вертається пам'ять, але не на все. Так, що коли я чого не пригадую, то це, можна сказати, нормально. Почекаємо, я, мабуть, пригадаю всі прізвища.

— Але ти добре знаєш, що жодної організації термітів ти ніде не помітив? — запитав Бєлуґін і знову гостро вп'явся поглядом у лице сексота.

— Ніде, жодного сліду! — твердо відповів Іваненко. — Пароль "ніч-ранок" нікому з тих, кого я провокував на нього, не відомий.

— Але ти вживав досить... гм!.. досить ризикованих засобів провокації, — зауважив Бєлуґін. — Ну, та про це ми будемо ще з тобою говорити. А деякі з них ти, очевидно, справді, "забув". Наприклад, ти нічого мені не сказав про твою пропаганду колектократії в вагоні по виїзді з Києва до Донбасу. А той твій мітинґ був досить цікавий.

— Ага, так! — спокійно й жваво сказав Степан Петрович, — дійсно, зовсім забув. Одбили пам'ять. Колись я сміявся з таких виразів як: "одбитипечінки", "одбити пам'ять", а тепер бачу, що народ досить влучно називає явища.

Бєлуґін знову встромив свій чорний, колючий погляд в Іваненка, потримав його на одвертих, сіро-зелених, спокійних очах і сказав знову:

— Та й про мітинґ на шахті, який викликав розбиття і образу монумента вождя, ти трохи не так розповів мені. Але про це все, кажу, ми ще будемо говорити. Ти подай мені писаний докладний рапорт.

— Я так і збираюсь робити, — спокійно відповів Степан Петрович і сумно додав: — Не забувай, Миколо Сидоровичу, що я лежав у клініці два тижні весь розбитий (ти можеш мати посвідчення з Києва). А приїхав я до Москви тільки кілька годин тому. Я — весь хворий і лікарі казали, що мені треба лежати.

Але я зроблю все, що сила моя, і представлю тобі докладний рапорт.

— Добре, добре... — з сірим, холодним усміхом бовкнув Микола Сидорович і простягнув йому на прощання через стіл руку.

Степан Петрович трудно підвівся, потиснув ту руку і помалу пішов із кабінету, тримаючи кашкет у руці й зігнувшись на правий бік.

Приїхавши додому, він ліг у себе в кабінеті на канапі. Катерина Семенівна і Маруся ходили в помешканні навшпиньках і час од часу з бурхливими вибухами радости обіймались і цілувались: Боже мій, у кожної з них було стільки своїх підстав для того! А найголовніша була та, що батько вернувся з подорожі здоровий, вільний, спокійний, майже такий самий, яким і виїхав. Трошки, видно, стомлений, але, Господи, він же стільки подорожував! А з Бєлуґіном, видно, відносини були не погані, і "там", значить, усе гаразд. Отже тепер можна було вільніше дихати, говорити, сміятись і навіть ту паршиву Дуняшу лишити, — хай собі, що вона може, жалюгідна, зробити, коли "там" усе добре.

Та все ж таки Маруся постановила, як тільки тато трохи спочине, зараз же розповісти йому про своє сек-сотство, Андросова, дядю Сергія, Івасика, про все, що мучило і мучить ще й тепер., З татом можна й треба говорити про все.

І дійсно, коли мама по обіді лягла, як звичайно, трохи: спочити, Маруся прийшла до батька, попрохала вибачення за турботу і сказала:

— Я мушу тобі дещо розповісти, тату. Я почуваю, що це — мій обов'язок і що ти мене лаяв би, коли б я цього не зробила. Це занадто важливе для всієї нашої родини.

Тато лежав на канапі, стомлено приплющивши очі. Коли вона зупинилась, вій навів на неї свій сіро-зелений добрий погляд і якось незвично-сумно сказав:

— Говори, дівчинко. Я буду тебе слухати уважно. Коли я заплющуватиму очі, ти не звертай уваги, — я трошки стомлений з дороги. Але ти не бійся, я бачу, що ти маєш щось серйозне, і буду слухати пильно.

Маруся почала розповідати. Та Степан Петрович ні разу не приплющив очей. Навпаки, коли вона почала говорити про закликання її до Бєлуґіна, він уже широко розплющив їх і навіть сів з ногами на канапі (хоч і скривився від зусилля). І потім він увесь час задавав дочці короткі, спокійно-хмарні запитання, перепитував, знову питав. Коли вона закінчила розповідь, він знову ліг і тихо сказав їй:

— Тепер, Марусю, лиши мене самого і не пускай до мене нікого протягом години. Потім прийди до мене. Мамі абсолютно нічого не кажи. І дай мені поцілувати твою руку.

— О, тату! Як ти можеш? Ти мою руку? Чого?"

— Я знаю, чого. Ти заслужила й заслуговуєш.

І, взявши її безвольно спущену здовж тіла руку, він пошгиво, ніжно поцілував її. І, обережно поклавши її на коліно їй, додав:

— А тепер іди і приходь через годину.

Маруся, вся зачервоніла, вийшла навшпиньки із кабінету й тихо зачинила за собою двері. А Степан Петрович витяг ноги на канапі, уклав руку на боці й заплющив очі. Але зараз же розплющив їх і встромив непорушний, повний напруження погляд у стелю. Іноді він трудно вставав, закурював, помалу ходив по кімнаті, знову лягав і дивився в стелю хмарним, невідривним поглядом. І знову вставав, ходив, зупинявся серед хати й раз навіть безсило розвів руками: нема, мовляв, іншого виходу. І тоді ліг, заплющив очі й затих, як непритомний.

Рівно через годину Маруся обережно, без стуку, ввійшла до батька. Він почув її кроки й розплющив очі. Маруся сіла на старе місце біля канапи й мовчки чекально зупинила на батькові очі.

— Котра година тепер, доню? — тихо спитав Іваненко.

— Шоста. Мама хотіла прийти до тебе, але я не пустила.

— Дуже добре. Як ти гадаєш: дядьо Сергій може бути дома в цю годину?

— Так, я думаю, що він уже дома.

— Добре. Ми поїдемо зараз удвох до нього. Мамі треба сказати1 шрнебудь, куди ми йдемо...

— Скажемо, що ти маєш побачити когонебудь у клю-бі, а я їду до подруги.

— Добре. Я покликав би Сергія сюди, але нам тут не дали б говорити. А говорити треба серйозно, дочко. Дуже серйозно.

— Я розумію, тату.

— Я знаю, що ти розумієш, хоча досі не зовсім добре тебе знав. Ну, ходім.

І Степан Петрович, силкуючись не показати болю від вставання, легко підвівся й пішов до столу. Поклавши до кишені портсигар, він помацав себе руками по інших кишенях: портфель, гаманець, хустка, гребінець, все було на місці.

— Добре. Ходім.

Розділ 21

Дядьо Сергій і Івасик були дома і якраз пили по обіді чай. Дядьо Сергій дуже зрадів гостям і зараз же, прибравши свій камуфляжний, шамотливий тон, почав частувати їх чаєм. Степан Петрович, машинально зігнувшись на стільці, ухвально похитав головою і немов про себе сказав:

— Це — добре, чай. Прийшли, мовляв, у гості... А по суті, Сергію, прийшли чогось іншого. Треба говорити, брате, і серйозно говорити.

Сергій довгим, пильним поглядом вдивився в брата, перевів його на Марусю, почав дещо догадуватись, але нічого не казав. А Степан, озирнувшись на двері й по хаті, повторно похвалив:

— Це добре, у тебе ніхто не може слухати. Та ще як посадити Івасика на лаві перед хатою, то можна бути цілком у безпеці. Правда, Івасику?

Івасик зараз же схопився на ноги й весело по-скавт-ському відповів:

— Раз-раз готовий! Зараз іти?

І його вихорець гордо й завзято задерся вгору.

— Дуже добре, іди зараз. Ти нічого не маєш проти, Сергію?

Сергій Петрович, занятий розливанням чаю гостям, поспішно відповів:

— Нічого, нічого. Іди, синку, стережи. На випадок чого, постукай у вікно.

— Добре! Я знаю.

Івасик кинув заздрісним поглядом на Марусю, яка, очевидно, мала брати участь у секретній розмові дорослих, і вислизнув із кімнати. А Сергій Петрович зачинив вікно, запнув завіску на ньому й засвітив лямпу на стіні. Вся кімната залилась затишним, теплим світлом, приглушеним жовтим паперовим абажуром.

Коли всі троє сіли за столом перед склянками чаю, Степан Петрович закурив, сьорбнув із своєї й тоді звернувся до брата:

— Мені, Сергію, Маруся розповіла все, що у вас тут без мене було. Все. І всі ваші розмови, і всі події. Отже секретів у нас тепер нема, і ти можеш мене не боятись. А я зараз скажу вам про себе.

Сергій кинув оком на Марусю, на Степана і нічого знову не сказав, тільки помацав себе рукою по кишені, де бував тютюн. А Степан злегка похилив голову і якийсь час сидів так, немов збираючи думки чи забувши про все. Маруся скупчено мішала ложечкою чай у склянці й дивилась у неї.

— Так от, брате, — раптом підняв голову Степан і почав повільно, немов у задумі, говорити:

— Ми прийшли до тебе на велику нараду. Так, на велику нараду. Треба нам рятуватися. Серйозно рятуватися. Я був сьогодні в Бєлутіна і виніс враження, що справа моя у нього погана. А коли моя, то й ваша, так уже всі ми пов'язані. Але вперед, ніж обмірковувати, я мушу розповісти вам те, чого ви не знаєте. Розповідь буде довга. Отже слухайте уважно і терпляче.

І він, зробивши невеличку павзу, все тим самим повільним, немов би злегка задумливим, та навіть байдужим, тоном розповів усю свою епопею, починаючи з узятої на себе в кабінеті Бєлуґіна місії розкриття організації термітів і проходячи через усі етапи її в Києві, в потягах, на Донбасі. Маруся слухала з таким напруженням і хвилюванням, що в неї гаряче зашарілось лице і очі блищали як од сліз. А Сергій безперестанку смоктав грудочку за грудочкою цукор і не сьорбав чаю. Коли Степан дійшов до розповіді про допит у льоху радгоспу, про биття його, про оселедець, пацюків, Маруся не витримала і, схопившись на ноги, підбігла до стіни, розіп'яла на ній руки й почала сильно крутити головою по ній, щоб спинити ридання. Дядьо Сергій підійшов до небоги, спинив голову її і підвів до столу. Маруся не плакала, тільки кусала нижню губу так, що з-під зубів виступила кров.

— Вибач, тату. Говори далі, — хрипко сказала вона і почала жадібно пити прохололий чай. На нижній губі зробилась закривавлена смужка.

Степан Петрович закурив знову й усе тим самим рівним, майже байдужим голосом докінчив своє оповідання.

— І от тепер сьогодні в Бєлуґіна я побачив, що у них нема до мене довір'я, — стомлено посміхнувся він. — Вони, очевидно, мали за мною стежу під час моєї мандрівки. Так, — вони повинні знати, що той, хто так "придивлявся", як писав Марко, не може не побачити того, чого раніше, з тих чи інших причин, не хотів чи не міг бачити. Якщо "вони" підозрівають у мені хоч трохи чуття логіки й так званої порядности, вони не повинні мені довіряти після такої моєї анкети.

Та я скажу більше: коли б члени політбюра проробили цю анкету і т а к, як я її зробив, то деякі з них, мабуть, дуже задумались би, і хто зна, чи збереглось би тоді до них у інших довір'я. А що ж казати про мене! Ясно, що вони повинні взяти мене на підозру, що це їхній обов'язок взяти мене на допит.

Але не в цьому річ! — похопився він пояснити далі, побачивши, як скинулась Маруся і підвівся Сергій. — Річ у тому, що становище всіх нас, на мою думку, надзвичайно загрозливе. Та не тільки нашої родини, а всього населення Радянського Союзу, комуністів і некомуні-стів, "винних" і "невинних", усіх. І от на підставі таких фактів та міркувань я зробив цей висновок.

Виклад їх, цих фактів, тягся довго, але ні Маруся, ні Сергій не перебивали його і понуро слухали.

Після того, прихилившись до них, він виклав свій проект таким приглушеним голосом, що коли б хтонебудь, не зважаючи на вартового, слухав під вікном, він нічого не почув би.

Сергій і Маруся з жахом слідкували за кожним словом Степана і не рухались.

— Так, дорогі мої, — сумно хитнув він головою на закінчення. — Те, що я вам сказав, може здатися несподіваним. Але з об'єктивного погляду це — цілком сподіване. Нема в мене жодного почуття помсти, ні якогось подібного почуття. Це — вирішення рівняння з багатьма невідомими. Невідомі, яких раніше я не міг чи не хотів знати, стали мені тепер відомі і дали мені оцей висновок, суто математичний, хоча для мене особливо болючий.

Тисячі людей в Радянському Союзі напевне мають такі самі міркування і приходять до таких самих висновків. Я переконаний, що тисячі і тисячі людей готові принести себе в жертву для цієї мети. Режим сам творить зброю, яка конче повернеться проти нього. Якщо не в цій формі, то в іншій, а це неминуче станеться. Радянський режим уже підточений до такої міри, що досить якогось струсу, і він завалиться.

Я маю підстави твердити, що деякі з наших вождів, якщо не всі, здають собі справу з цього і почувають великий страх. І під впливом цього почуття, щоб попередити цей струс, вони можуть удатися до такого страшного і для них і для всього людства засобу, як війна. Вони можуть викликати її для того, щоб, як вони самі кажуть, втягти в безодню все людство разом з собою, а не загинути самим під руїнами свого режиму.

Отже, що повинні робити радянські громадяни, які це бачать, розуміють і мають сумління?

Степан Петрович зупинився. Маруся гарячково м'яла в пальцях хустку, а Сергій тримав на столі сильно стиснений кулак.

— Мені здається, мої дорогі, — почав знову задумливо Степан, — що обов'язок кожного такого громадянина зробити

все, що сила його, щоб помогти звільнити людство від цієї загрози. А як Політбюро може від страху кожної хвилини загубити розум, і покликати на допомогу собі це страховище, то ті, такі як ми, що це зрозуміли, повинні тим чи іншим способом прискорити отой струс і викликати падіння режиму. Мій проект має на увазі тільки це. Ми про це ще будемо говорити:, якщо не виявиться якийсь кращий проект. Найсутніше, кажу, це попередити якомога швидше катастрофу.

Ви повинні натурально запитати мене: хто ж власне може взятись за виконня мого проекту? Я вам одповім так само, як я відповів самому собі: взятись за виконання його повинні ті громадяни, які визнали б, що таке вирішення було б найчесніше і водночас найпрактичніше. Я — один із таких громадян, мої дорогі. І ось через що: насамперед, я — хворий і то до такої міри, що мені треба було б довго і в найкращих умовах лікуватися.

В київській клініці лікарі мені одверто це сказали. А це, ви ж розумієте, річ для мене неможлива в цих обставинах.

Далі, моє становище в МДБ непевне. Поскільки вже виникло недовір'я до мене, "вони" вже не можуть ставитись до мене, як перше. Навіть, коли б Белуґін любив мене, як брата, а воно трошки не так, він повинен був би, щоб не стягти на себе підозрінь, виявляти до мене.-найбільшу суворість і вимагати, щоб я дав йому безперечні докази моєї невинности. А де ж я йому їх візьму? Отже раніше Чи пізніше вони будуть змушені мене "знешкодити".

Таким чином передо мною стоїть альтернатива: або чекати "чорного ворона" і відповідного кінця мого життя, або ж віддати це життя з доброї волі на якийсь вчинок, корисний для колективу. Я гадаю, що практичніше і чесніше вибрати друге рішення.

Але чекай, Марусенько, не дивись на мене такими трагічними очима. Я повторюю: можуть знайтися інші виходи, які не вимагатимуть таких жертв. Наприклад, я маю ще один проект, про який я вам зараз скажу. Він — цілком іншого характеру. Коли б він здійснився хоч би частково, мій перший проект цілком одпадає. А для цього мені потрібна поміч Дев'ятого, якому я й хочу викласти мої міркування. Але чи схоче він прийняти їх?

— А коли ти знатимеш про це? — сухо кинув Сергій.

— Хутко. З завтрішнього дня я сідаю за роботу з тим, щоб подати Дев'ятому якомога швидше всі аргументи на користь мого пляну.

— А я, тату, — раптом спитала Маруся вся зачерво-нівшись, — як я маю поводитись з Андросовим? Ти мені сказав, що це питання вирішиться пізніше.

— Пізніше, доню, пізніше. Треба тримати цього чоловіка в запасі. Можливо, що тобі, бідненькій, доведеться якийсь час грати далі ролю Юдити. Це теж залежатиме від вирішення Дев'ятого. Але ми й про це ще будемо говорити. А тепер ходім додому, дівчино.

Він трудно підвівся, поклав свою ліву руку на правий бік і простягнув вільну руку мовчазному й задумливому Сергієві.

Коли вони вийшли, надворі вже була ніч. На лаві ледь освітлений світлом вікна солодко спав вартовий, підклавши руку під голову. Маруся взяла батька під руку і ніжно повела його на вулицю.

Розділ 22

Степан Петрович чотири дні працював з Марусею над своєю доповіддю Дев'ятому. Він ходив по кабінеті, зігнувшись і тримаючи ліву руку на правому боці, або лежав на канапі й диктував. А Маруся сиділа біля вікна за маленьким столиком і списувала диктоване на машинці. Часом батько замовкав, заплющував очі й довгенько лежав не рухаючись. Маруся уважно й тривожно поглядала на нього, але ніколи не нагадувала про своє чекання.

Катерина Семенівна іноді заходила до них, приносила їм чаю, або просто так, щоб веселенько поговорити, а надто приголубити їх обох, як голублять те, що дає нам заспокоєння, певність, надію. І вони обоє, як тільки вона входила, не змовляючись, робились теж веселенькими, бадьорими, балакучими. Від Катерини Семенівни було сховано навіть лікування Степана Петровича, і то Маруся стежила за точним прийманням ліків.

Коли доповідь було остаточно написано, проредаговано й гарненько збито в досить товстенький зшиток, Степан Петрович потелефонував Дев'ятому й попрохав побачення з ним. Воно було призначене на другий день на сьому годину вечора в тому самому кабінеті міністерства, в якому вони бачились раз-у-раз. Випроваджуючи батька, Маруся, хвилюючись так, як ніколи не хвилювалась, ідучи на найтрудніший іспит, гаряче обняла його й питально-тривожно прошепотіла йому в очі:

— Таточку, аби ж він не зрозумів твою доповідь погано! Га?

Степан Петрович ніжно погладив її по щоці.

— Не турбуйся, дівчинко, ми досі добре розуміли один одного. Може, й цього разу не буде нерозуміння. Дай мені на

дорогу одну жовтеньку ггілюльку, а одну окремо, щоб там прийняти, коли, може, трошки більше захвилююсь.

Маруся кинулась до шухляди столу, вийняла дві пілюльки й подала батькові. Одну він прийняв зараз же, а Другу сховав у кишеньку камізельки. І, таким чином озброєний, вирушив на "великий іспит", як казала Маруся.

Дев'ятий, як і завжди, прийняв свого друга дуже сердечно, дуже просто, але подивився на нього з деякою не то цікавістю, не то тривогою. Про "непорозуміння" в радгоспі він уже знав докладно, про що зараз же й сказав Степанові. Всадивши його в фотель біля маленького столика, на якому стояли пляшки з коньяком та горілкою, тарілочка з нарізаними скибочками цитрини з цукром і лежала велика коробка з цигарками, Дев'ятий сам сів по другий бік столика й зараз же почав наливати в келихи їхній улюблений напій: горілку з коньяком. На вікнах, не зважаючи на західне сонце надворі, були вже затінені важкі завіси, на великому столі затишно горіла велика лямпа під абажуром. Портрет Сталіна над столом хитро косив очі до маленького столика.

— Ну, Степане, за твій поворот! — беручи келих і простягаючи його до Іваненка, сказав Дев'ятий.

Але Степан сумно посміхнувся й покрутив головою.

— Не можу, Дев'ятий. Суворо заборонено лікарями, а головне, моєю власною печінкою: зараз же протестує з таким болем, що хоч-не-хоч треба слухатись.

— Це після твого "допиту" в радгоспі? — серйозно й хмарно спитав Дев'ятий.

— Так, після "допиту". Але для компанії я робитиму один ковток, а ти пий по-справжньому. За твоє здоров'я! І хай йому ніколи не роблять "допиту"!

І Степан Петрович, узявши свою чарку, цокнувся нею об чарку Дев'ятого. Дев'ятий майже одним духом випив до дна і зараз же взяв скибочку цитрини. Поклавши її в рот, він посмоктав її й поклав на тарілочку. І все робив з тою самою хмарною серйозністю і задумою.

Степан Петрович пригубив свій келих, ковтнув і зараз же почав виймати з портфеля, покладеного на підлогу біля ніг, зшиток, дбайливо приготований Марусею.

—і Отже ти привіз мені відповідь на питання, яке я тобі завдавав перед виїздом? — закурюючи й підсуваючи коробку з цигарками до Іваненка, спитав Дев'ятий.

— Так, Дев'ятий, привіз. . . — сумно відповів Степан. — Я зараз викладу її тобі на словах. А для пам'яті лишу записаною в оцьому рукописі.

І Степан почав викладати. Говорив він повільно, тихо, все тим самим своїм новим, рівним, майже байдужим тоном. Дещо він повторював з того, що казав Сергієві та Марусі, але Дев'ятий слухав його інакше, ніж слухали ті двоє: він задавав питання, перепитував, вертався назад. Він увесь час підливав собі в чарку своєї мішанини, сьорбав її, схоплювався, бігав по кімнаті, зупинявся проти Степана і шепотом грізно матюкався. Потім знову сідав, просив продовжувати і знову схоплювався.

Але наприкінці доповіді притих і сидів уже непорушно, немов пройнятий якоюсь одною думкою. Коли Степан закінчив і, вийнявши з кишеньки пілюльку, проковтнув її, Дев'ятий бовкнув:

— Це все записано в цьому зшитку?

— Так, все є тут, тільки в сконденсованому вигляді.

— Добре.

І Дев'ятий, сперши голову на руки, якийсь час сидів так. Степан Петрович тримався рукою за бік і повільно курив. Чарки він більше не торкався.

— Так, — підвівши голову, промовив Дев'ятий і взяв тонкими пальцями цигарку з коробки. — Так, ми, значить, однаково думали і думаємо. Ти привіз мені підтвердження моїх міркувань і догадувань. Але я все ж таки не ждав, що дійсність така. І після твого оповідання виникає питання: як же жити далі?

Він знову спер голову на руки, поставлені ліктями на коліна, і довго сидів так, а Степан старався не рухатись. Нарешті Дев'ятий підняв голову, глибоко зідхнув і помалу сказав:

— Так, це все правда. Але твоя ідея викласти це все "там" і зробити "їм" оцю пропозицію досить... гм!.. досить небезпечна для викладача. Це, власне, голубчику, є гра "ва-банк". А ставка: своє життя. Але таке, як воно тепер є, чи варто за нього труситись?

Він слабенько й іронічно посміхнувся. Потім помалу підвівся і вже не бурхливо і швидко, а повільно, тихо почав ходити по кімнаті. Іноді він зупинявся біля столу, водив пальцями по краю його, схитував головою й знову ходив.

— Але ти не бійся, Степане, — зупинившись проти нього, раптом сказав він, — я тебе не замішаю в свій виступ, якщо я рішуся на нього. Навпаки, я тобі обіцяю взяти тебе під захист,

якщо Бєлуґін та інші схочуть тебе придушити. Я знаю, що там є такий намір. Але поки я в Політбюрі, ти можеш жити спокійно, не дам тебе. Але коли мене... придушать, ну, тоді, братухо, викручуйся, як сам зможеш. Я не знаю ще, чи рішусь на цей виступ. В кожному разі мусітиму добре до нього підготуватись з усіх боків. Між іншим: ти маєш ту капсульку отрути, яку ми мали при собі під час війни?

— Маю, — тихо сказав Степан і, двома пальцями вийнявши з горішньої кишеньки жилета білу паперову грудочку, показав її Дев'ятому.

— Добре. Носи раз-у-раз при собі. Наша з тобою мета чиста й велика, але хто з на, бувають усякі "непорозуміння". .. Добре, дорогий, я буду серйозно думати і, коли рішуся, використаю твій рукопис. А тепер, вибач, мушу їхати додому, треба перед засіданням Політ-бюра зазирнути до себе.

Степан Петрович поспішно підвівся і, взявши свій портфель у ліву руку, простягнув праву Дев'ятому. Той міцно потиснув її і раптом сильно обняв Степана.

— Прощай, голубчику, — розвівши обійми, тихо сказав він, — може, побачимось, а, може, й ні. Ні телефонувати тобі, ні кликати до себе не буду, так буде краще для нас обох. Але коли матиму вже щось вияснене і певне, тоді... тоді, може, й побачимось. Але тепер усе таке... непевне. Бувай!

Степан Петрович, зігнувшись, тихо вийшов із кабінету Дев'ятого.

Розділ 23

Дев'ятий кожну вільну годину присвячував готуванню своєї доповіді Політбюрові. За основу її був рукопис Іваненка з усіма головними його тезами.

А Іваненко цей час лежав у ліжку, як йому було наказано лікарем МДБ, якого навмисне покликала Маруся. Катерині Семенівні було пояснено, що це був такий спосіб узяти відпустку на службі й вона охоче й лукаво згодилась з цим. Маруся майже не відходила від батька й разом з ним у смертельній тузі ждала якогонебудь знаку від Дев'ятого. До них приходив Сергій Петрович, який уже знав про розмову Степана зо своїм "могутнім другом", і так само ждав його повідомлення.

Але знаку від "могутнього друга" все не було та й не було, бо він сам ждав, — ждав дозволу виступити з своєю доповіддю.

І от нарешті було призначено для неї останню годину чергового засідання Політбюра. Сталін був у Москві, і Дев'ятий міг її зробити в його присутності, як він того домагався.

І коли після всіх процедурних фаз настала черга Дев'ятого, він, не хапаючись і не виявляючи жодних ознак хвилювання, крім легкого тремтіння пальців, розгорнув зшиток і обвів поглядом довгий овальний стіл, над яким випинались знайомі постаті з чекально спрямованими на нього очима. На своєму місці голови сидів Сталін і помалу перегортав перед собою папери.

— Я можу почати? — запитав у повітря Дев'ятий.

— Можеш, — неуважно буркнув Сталін, не підводячи очей.

Дев'ятий поклав ближче перед себе списаний аркушик паперу з конспектом промови й пробіг його очима.

— Аксіома, вам добре відома. Вам так само відомо, що в початках революції це невдоволення було таке загрозливе для всієї мети нашої, що ми мусіли вжити різних засобів, щоб притишити його, ми широко роз'ясняли ту мету, ми нагадували минулі соціяльні кривди масам, ми іноді мусіли представляти факти не в зовсім правильному вигляді, але головне — вживати засобів страху, терору. Цей засіб виявив свою сильну дію, і ми були змушені вживати його далі й навіть розвивати.

— А через що так було, ти мовчиш? — знову кинув голос з боку.

— Ні, я зараз скажу. І сподіваюсь, скажу так, як сказав би кожний з вас і як не раз тут говорилося. Так, товариші, я знаю, що ми могли притишити й без терору невдоволення наших мас. Але тоді б ми мусіли відмовитися од своєї мети. Йосиф Віссаріонович не раз виясняв це нам. Перед нами весь час нашої революції грізно стояло й стоїть питання: задоволення шлунку чи світова революція? Ми раз-у-раз вибирали світову революцію і жертвували шлунком наших народів. Але, товариші, наші маси (як і маси всіх націй) складаються не з героїв, а з простих людей, для яких на першому місці стоять їхні шлунки. І тому вони скиглять, бузять, протестують, бунтуються і тим, звичайно розхитують колективну волю. А тому, розуміється, ми мусіли і мусимо вживати усіх засобів проти цього зла. І найреальнішим, найдужчим засобом, повторяю, виявив себе засіб терору, практикований всіма революціонерами. І тепер ми маємо апарат страху такий удосконалений і могутній, що, здавалось би, могли б спокійно покластися на нього. Але...

Дев'ятий на мить зупинився, щоб притягти пильнішу увагу до того, що мав далі сказати.

— ... але чи можемо ми, товариші, справді покластись на нього? Чи має він досить сили, щоб хоч спинити в критичний момент підривну дію невдоволення? Крім того: чи не творить цей засіб таких сил, які діють виразно проти нас? Чи не став уже цей засіб тепер подібним до тих медикаментів, які з часом дають більше шкоди пацієнтові, ніж користи?

І Дев'ятий знову провів поглядом по обличчях. У них уже помічалась гостра напруженість. Сталін зиркнув кілька разів на доповідача, спустив очі на папери і черкав олівцем. А доповідач швиденько подивився в конспект: "Реакція на страх і терор. Брехня (приклади в усіх галузях). Камуфляж (ентузіязм і навіть обогов-лювання). Лицемірство. Підлабузництво. Ненависть (приклади)."

І все тим самим спокійним, навіть діловитим тоном, почав викладати, розвивати й доводити прикладами пункт за пунктом. На диво, його все менш і менш перебивали. Тільки дехто перезирався між собою, дехто дуже уважно дивився в свої нотатки, дехто не зводив очей з Сталіна, немов чогось ждучи від нього. Але Сталін усе черкав олівцем і навіть не зиркав на доповідача. А той провадив далі:

— Отже, товариші, в результаті цього всього в Радянському Союзі мусіло виробитись таке становище, що величезна більшість нашого народу мусить бути ненадійною. І ми, власне, безпорадні, товариші, перед силою цього масового камуфляжу. На кого ми можемо покластися, ви знаєте, можете поручитись за когонебудь? Як вам усім відомо, ця сила діє в усіх установах. А надто там, де говорить шлунок і розпуста. Директори заводів, голови колгоспів, керівники кооперативів — це переважно по суті казнокради, фальшівники відчитів, хабарники, але назовні — ентузіясти-комуністи й борці за революцію. Ми їх ловимо на брехні, фальшуванні, шахрайстві, караємо їх, але чи це помагає, скажіть самі? Отже, як ми можемо покластися на них, коли

вибухне війна? Ви пригадуєте собі, як поводились такі елементи під час наступу німців?

— А ти пригадуєш собі, що вони за це мали? — крикнув голос зліва.

— Пригадую. Хто був свідком того, ще й тепер тремтить од самої згадки про те, — тихо сказав Дев'ятий і зараз же підняв голос:

— Але я ще і ще раз питаю: чи страх і терор дійсно дають нам тепер, я підкреслюю, товариші, тепер, потрібну нам певність і силу? Чи не переростають нас події й розвиток відносин у нас? Чи не одстаємо ми? Страх не може давати певности нікому. Та от, товариші, дозвольте мені бути вже цілком одвертим, от ми, керівники нашої держави і революції, ми теж не забезпечені від страху. Кожний директор, генерал, міні-стер, член Центрального Комітету та навіть кожний член оцього високого й могутнього органу, в якому ми оце маємо честь засідати, теж не вільний від цього психічного чинника, кожного з нас може бути запідозрено в якомусь ухилі, в недисциплінованості, в недбальстві, арештовано, піддано під допит і, можливо, ліквідовано. Кожний боїться доносу і кожен боїться не донести.

— Брехня! . .. Як ти смієш?? — залунали крики.

— Ти судиш по собі? — кинув хтось зблизька.

Сталін мовчки пильно вдивлявся в обличчя Дев'ятого. Дев'ятий, ніби знав, яка має бути реакція, спокійно посміхнувся.

— Ні, товариші, сьогодні я якраз не можу судити по собі. Нещодавно — так, я був таким самим. Тепер — ні. Тепер я не

маю страху, я його ліквідував, а тому я не маю потреби брехати. Я дав собі розкіш правди. І тому можу говорити все, що я вважаю за правду, яка, на мою думку, може бути корисною нам. Можу все критикувати, про всіх говорити одверто, пропонувати речі, які можуть комунєбуть здаватися єретичними. Можу, бо не боюсь ніяких непорозумінь, підозрінь, закидів у зраді чи в чому іншому. А не боюсь тому, що, кажу вам, ліквідував страх. Отже ви повинні бачити, що мною керують тільки інтереси правди, як я її розумію, а не що інше. Я даю собі розкіш правди і плачу за цю розкіш найвищою ціною.

І Дев'ятий з чудним і немов би лукавим усміхом обвів зібрання очима, які, здавалось, стали занадто блискучими. Обличчя товаришів були повернені до нього з напруженою увагою: чоловік явно грав своїм життям. Сталін щось написав на папірці і посунув його до третього сусіди зліва. Той прочитав і глянув на Сталіна, але цей дивився вже собі на папери, — відповіді, значить, не вимагалось. Дев'ятий, розуміється, помітив це і голосно сказав з тим самим усміхом:

— Повторюю, Иосифе Віссаріоновичу, я кажу тепер тільки правду і більше того, що я маю сказати, у мене за душею нема. І я хочу сказати його з доброї волі, без жодного примусу і страху. Так що, коли ти хочеш почути ніяк не підроблену правду, то дай мені договорити до кінця.

Сталін на момент зупинив на ньому погляд і сказав:

— Говори далі. Дев'ятий нахилив голову.

— Дякую. Говорю далі. Але до попереднього, товариші, дозвольте додати, що, може, й уся наша справа матиме якунебудь маленьку користь од мого звільнення, від страху. Бо воно покаже вам деякі речі так, як ми не часто1 бачимо їх тут.

Наприклад: ми маємо маленький і цілком логічний нахил трошки себе обдурювати і вірити, що народи СРСР якщо не з ентузіязмом, то з довір'ям, спокоєм, а то й любов'ю ставляться до нашого режиму й готові захищати його всіма силами свого тіла й душі. Мій висновок, товариші, базований на реальних фактах і логічних аксіомах, є той, що такого ставлення у величезної більшості населення Радянського Союзу не тільки нема, але й ніяк не може бути, що таке ставлення було б противне всім елементарним біологічним і психологічним законам. За цими законами, страх ніяк не може викликати спокою, довір'я, веселости, любови. Навпаки: він у всіх живих істот на землі викликає неспокій, недовір'я, пригнічення, ненависть. Дозволю собі надужити вашим терпінням і повторити вже сказане: як вияви цих почувань у нас небезпечні і для влади і для тих, хто їх має, то вони приховуються, камуфлюються виявами спокою, довір'я, любови, навіть ентузіязму. І часто буває, товариші, що там, де є найбільша ненависть, там вживається найбільшого камуфляжу, ентузіязму. Щодо мене, товариші, скажу вам по щирості, я тепер з огидою чи, краще сказати, з сумом і болем, слухаю ці крики наших юрб, крики радости, веселости, відданости нашій владі.

Ті товариші, які читали лист одного з політичних злочинців із концтабору, пам'ятають, мабуть, як він писав про "термітів". У тому листі було багато дурниць і помилок, але його слова про те, що будівлю нашого Союзу безперестанно підточують мовчазні, непомітні терміти, є до деякої міри правильні. Поскільки є ненависть, постільки мусить бути й підточування, тим чи іншим способом. Це — теж аксіома, товариші. А наскільки ми вже підточені, цього ніхто сказати не може.

Наші міністерства внутрішніх справ і державної безпеки так само, на жаль, не можуть сказати. І ми не можемо бути

певними, чи й вони вже не підточені, чи й серед них нема термітів.

І Дев'ятий повернув голову до керівників цих міністерств, а за ним машинально повернулись і інші голови.

— Якщо судити по тобі, то, можливо, що й там вони є, — спокійно проговорив певний себе голос. — Але вміємо їх викорінювати. Пам'ятай це.

— Далі, Дев'ятий, далі! — сказав Сталін. Дев'ятий прихилив голову до конспекту й зараз же продовжував:

— Оце наш великий духовий мінус. Чи є він у нашого противника на Заході? Треба сказати чесно, товариші: ні, немає. У нього є свої мінуси духового характеру, але вони не такої сили, як оцей наш. Там є класова боротьба, там є класовий визиск, там є обурення на експлуататорів, паразитів, насильників, але нема постійної, затаєної, і тому найнебезпечнішої ненависти, як у нас. Це — нам добре відомий факт, і не ховаймо його самі від себе. А краще врахуймо його в наш воєнний балянс.

І от постає питання: коли вибухне війна, на чиєму боці буде більше шансів на перемогу, якщо може бути мова про чиюнебудь перемогу в цій війні? Але про це мова буде далі. Чи можемо ми її здобути, товариші? Я одверто кажу свою думку: ні, ми не можемо її здобути. Навіть, коли б ми були цілком рівні з Заходом фізичними силами, то ми б не перемогли через отой наш великий духовий мінус. Як тільки почнеться війна, або, ще краще, коли противник хоч частково ступить на нашу територію, зараз же почне діяти отой "духовий фактор", почнуться повстання в нашому запіллі. Та візьміть саму Україну, де й тепер термітизм має цілі повстанські армії. Вони тепер

розпорошені серед населення, але при першій нагоді готові об'єднатися у справжні армії. А сателіти? А оті всі чехи, румуни, поляки, болгари і інші? Там не буде дії отого духового оракторa? отого термітизму?

— Ми скрутимо йому в одну мить голову, твоєму термітизмові!

— Правильно! Але з умовою, що ми матимемо блискавичну перемогу. Так, ми можемо її мати в Евроігі в один місяць. А далі? А Америку, головного ворога, зможемо в один місяць, чи навіть рік мати? При найбільшому оптимізмі ніхто з присутніх тут, я думаю, не зможе сказати, що ми в силі це зробити. Ми, можливо, могли б через якийсь час перемогти, напруживши свої сили до неймовїрности. Але... але тут, товариші, виступає отой духовий чинник. Ми напруженням сил викликали вже отой термітизм і скупчену опозицію населення, її тепер стримують наші органи страху. Але під час війни та ще при посиленому напруженні та опозиція прорветься, населення прийде в сказ одчаю і наша армія стане на його бік. Наша поразка буде така сама катастрофічна, як була поразка царизму. Нас могла б, повторюю, урятувати тільки блискавична перемога. Але вона неможлива.

— Значить, що? Переможе Америка?

— Так вони сподіваються, що, дійсно, переможе Америка. Але я, товариші, скажу, що вони помиляються. І Америка не переможе. Бо й вона не зможе мати блискавичної перемоги, бо й вона не зможе за кілька тижнів поставити нас на коліна. Кілька років тому ще могла б, а тепер уже занадто пізно. Ми не дамо так швидко покінчити з нами. А довга війна страшна як нам, так і їм. І ми, і вони це добре розуміємо. І тому і ми, і вони так кричимо про мир і стараємось тихенько ухопити противника за горло.

І для того ми, обидва табори, налягаємо головним чином на отой "духовий чинник", вживаючи різних способів, стараємось підірвати довір'я до свого противника у всіх народів; ослабити його власну волю, викликаючи в нього зневіру в свою силу, дефетизм; посилити невдоволення серед його мас. Вони покладають надії на термітів у нас, на дію законів часу, економіки, біології, психології і іншого. І все разом, думають вони, скупчить у наших масах таку енергію, що вона вибухне в тій чи. іншій формі революцією і знищить наш лад. Але те саме, товариші, ми думаємо про них. Ми так само покладаємо багато надій на дію тих самих законів та на термітів у них, на компартії або, як вони їх звуть, на "п'яті колони". Ми рахуємо, що капіталізм кінецькінцем під дією оцих сил упаде, викличе у себе революцію, і ми досягнемо своєї мети без війни.

Але чи це реальні рахунки, товариші? Чи не є це просто хування голови в пісок? Чиї не ясно повинно бути кожному вдумливому політикові, що тепер революція у нас, ні у них неможлива. І ми, і вони так багато думаємо про неї й так старанно робимо їй аборти, що вона не має сил жити ні у нас, ні у них. Доба збройних революцій скінчилась, товариші. Це треба визнати чесно і сміливо.

По зібранні промигнув невиразний рух, і всі очі зупинились, немов у чеканні, на постаті Сталіна і ближчих до нього товаришів. Але Сталін усе так само сидів непорушно і ніби байдуже, тільки раз чи два перезирнувшись з сусідою зліва. А Дев'ятий зробив: наголос:

— Я підкреслюю, товариші: збройних революцій. Себто вони можуть виникати й тепер, але перемагати вони можуть тільки в країнах мало розвинених, Південної Америки, Азії, які на світову кон'юнктуру майже жодного впливу не мають.

Є ще на Заході політики, які себе заколисують (не без нашої їм допомоги) теорією мирного співжиття двох систем, капіталістичної-й комуністичної, так званого "еквілібру сил". Вони не розуміють чи удають, ніби не розуміють, що це співжиття абсолютно неможливе. Але, правду сказати, величезна більшість свідомих політично людей у цю байку не вірить. І розумні політики вживають її хібащо для того, щоб нею знесилити волю у противника і посилити ті чинники, які мають розвалити ввесь його лад. Проповідуючи ввесь час це співжиття, наші хитрі противники вдають, ніби не розуміють, що для нас мирне, закостеніле співжиття з ними, це повільне самогубство. А хто ж хоче кінчати своє життя самогубством, коли перед ним є можливість героїчного досягнення його мети? Так само на Заході є багато таких політиків, які, теж мабуть од страху війни, тішать себе думкою, що взагалі можна буде обійтись без гарячої війни, самим хронічним, постійним тертям у холодній війні. Ці люди так само мало знайомі з законами фізики. Вони не знають, очевидно, що тертя, довге й сильне, двох палиць одна об одну неодмінно дає вогонь. Холодна війна і є оце небезпечне тертя палиць капіталістичної й комуністичної одна об одну. Досить посилити рух палиць і цілком несподівано для них обох може спалахнути вогонь. Це закон природи, товариші.

— А переможе, значить, по-твоєму, все ж таки Америка? — спитав голос зліва.

— Чому так?

— А тому, що в неї ж духовий фактор дужчий, ніж, у нас.

— Я так не сказав, — посміхнувся Дев'ятий, — навіщо переіначувати мої слова? Я не для дискусій і поборювання когось викладаю свої думки, а для спільного, товариського

обговорення нашого трагізму, для спільного рятування себе і всього людства.

— Кажи далі! — ніби сердито сказав Сталін. Дев'ятий нахилив голову, потім підвів її й усе тим

самим рівним і певним голосом заговорив далі:

— Я сказав, що у нас духовий фактор в одному сенсі слабший, ніж на Заході, але в другому — дужчий. А в кого він увесь дужчий, цього ні ми, ні вони ні зміряти, ні знати не можемо. А через те, що ми не знаємо, ми боїмось. Бо страх, як відомо, розвивається особливо в темноті й невідомості. А від страху обидва табори гарячково хапаються за все, що може збільшити: їхню силу і якомога дужче налякати противника. Але от це бажання якомога дужче налякати якраз і може стати тим пунктом, в якому від посиленого тертя холодними палицями виникає гарячий вогонь.

Тільки, товариші, коли цей вогонь виникне, то від нього вже нікому рятунку бути не може. Коли кілька атомових чи краще водневих бомб американців можуть знищити всяке життя на території Радянського Союзу, а кілька таких самих бомб радянських можуть зробити те саме по всій Європі й Америці; коли поза тим взяти на увагу ту фантастичну силу різноманітної (фізичної, хемічної, атомової, бактеріологічної й іншої) зброї, яку ми з обох боків од страху накопичуємо і яку будемо змушені кинути на всі центри і нецентри бідної нашої плянети, то про яку перемогу, про які системи, про який тоді капіталізм, СОЦІАЛІЗМ, комунізм може бути мова? Нас усіх тоді переможе одна система нашого спільного божевілля. І після цієї перемоги на землі лишаться уцілілими хібащо якісь дикунські племена в глибинах Африки, до яких не досунеться ні радіоактивна, ні хемічна, ні бактеріологічна чи яка інша дія наших бомб. Дикі рештки людства починатимуть його нову історію на ігівмертвих

клаптях величезної мертвої плянетарної пустелі. Правда, товариші, чи1 варто було нам завдавати собі й мільйонам людей стільки страждання, щоб досягнути таких результатів?

Дев'ятий обвів гарячим поглядом обличчя за столом. Вони мовчки чи то насторожено, чи напружено уважно дивились на нього. Ніхто навіть вигуків не кинув йому.

Він посміхнувся і голосніше почав знову:

— Який же може бути вихід з цього, дійсно, трагічного становища, товариші? На Заході багато людей бачать це страхіття, яке насуває на всіх нас, і щиро шукають виходу, так само, як, зрештою, і у нас. Але, повторяю, крім засобу сили, ніхто з керівних політиків ні у них, ні у нас нічого іншого не пропонує й не пропагує. Сила, сила, сила і більше нічого.

Правда, є ще всякого роду малочисленні пацифісти, які, так само щиро жахаючись, запевняють, що людство може врятуватись од загибелі тільки установленням світової федерації та единого планетарного уряду. Дуже справедливо. Тільки, на жаль, вони пропонують те, що має настати після знищення війни. Але як же знищити війну, яка є головною перешкодою до тієї світової федерації? Оцього, єдино важливого, вони, навіть наймудріїш їхні політики, журналісти, вчені, поети, жодні їхні Айнштайни цього нам не кажуть.

— А ти скажеш? — раптом кинув Сталін. На деяких обличчях промиготів усміх. Дев'ятий задушив недокурок у попільничці й твердо підвів голову.

— Скажу, Иосифе Віссаріоновичу! Людство може врятуватися тоді, коли його вожді зрозуміють і виразно усвідомлять собі, що досягти миру на землі тими засобами, які

досі пропонувалися, — неможливо; що всі ці засоби неминуче, раніше чи пізніше, приведуть до війни і, значить.до загибелі людства.

Потім, товариші, на мою думку, вождям людства треба точно і ясно усвідомити собі: через що і за що мала б бути війна. Не треба говорити давно відомих усім фраз про те, що ми, мовляв, хороші, а противник поганий; що ми хочемо добра людству, а противник панування над ним. Треба серйозно, по-діловому поставити перед тим людством і перед самими собою питання: за що має бути війна? І дати на неї чесну, одверту, сміливу відповідь.

Так от, товариші, на мою думку, відповідь повинна бути така: війна має бути за ту чи іншу систему людського господарства: капіталістичну чи СОЦІАЛІСТИЧНУ. Капіталісти кажуть, що їхня система приватної власно-сти, вільної кункуренції, особистої творчої ішціятиви є найкращий спосіб зробити людей багатими, здоровими, щасливими. Добре.

Ми, комуністи, кажемо, що наша система, система націоналізованої власности, дирижизму, планування є Та система, яка найкраще може забезпечити людям багатство і щастя. Прекрасно.

Одначе знаходяться, як вам відомо, на Заході люди, які нам, комуністам, закидають, що в нас теж капіталізм, тільки не приватний, а державний, що й у нас є експлуатація трудящих, що є робітнича надвартість, соціяльна нерівність і т. д., а тому і в нас є таке саме зло, як і в приватному капіталізмі. Більшість таких критиків нашого ладу на цій критиці зупиняються І не роблять ніяких висновків з неї. Стукнулись, мовляв, дві форми капіталізму і мають силою зброї вирішити, яка переможе й запанує над світом, себто тою самою війною або самогубством людства. Особливо такого погляду тримаються люди, які звуть

себе соціялістами. Вони ніяких пропозицій не роблять, ніякого шукання не виявляють, вони ждуть, хто переможе, щоб з тим переможцем будувати свій соціялізм.

Але є ще інша течія серед наших критиків, яка шукає і яка пропонує результат свого шукання, свою соціяльно-політичну концепцію і свої розв'язання світового конфлікту. Вона ставить питання інакше, ніж інші течії соціялізму. Вона запитує: в чому власне зло капіталізму, чи то приватного, чи державного? Через що СОЦІАЛІСТИ всіх часів прагнули і прагнуть знищити цю систему людського господарства? Очевидно, через зло соціальної нерівности, панування кляси над клясою, людини над людиною, експлуатації, насильства. А через що ж це панування? Через інститут приватної власности. Все зло в інституті приватної власно-сти. Треба знищити приватну власність, і зло зникне. Так кажуть вони.

— А ти як? — вистрибнув голос збоку. Дехто засміявся.

— Я покищо не про себе говорю, а про наших критиків. Так от, ця інша течія цих критиків запитує: а чи правда, що зло полягає якраз у приватній власності?

— О-о?? — зачулось зразу кілька вигуків. — Отако вже? Браво! Ти швидко ступаєш!

Дев'ятий все так само посміхнувся і заспокійливо підняв перед собою долоню.

— Почекайте, товариші, не спішіть. Як я ступаю, про це я скажу далі, а тепер дозвольте мені викласти, що кажуть інші. Отже ті інші, запитуючи так, замість відповіді запитують далі: а хіба при знищенні приватної власности на засоби продукції нема експлуатації, не-рівности, поневолення одних людей

іншими, насильства, гніту? І наводять досить кричущі приклади. А хіба ради власности, кажуть вони далі, робились і робляться війни між людьми? А не ради тієї експлуатації одних груп людей іншими групами, цілих народів іншими народами? За пустелі не воюють. За Арктику, хоч вона й має багатства, ще не зачинають війни.

— Почекай, хутко почнуть!

— Так, але тільки тоді, коли туди напхають робочої сили, яка могла б витягати своїми руками з надр її багатства і давати їх переможцям. Без робочої сили ніяка власність, хоч би й найбагатша, нічого не варта. Колонії європейців у Африці чи Азії, тільки тим і цінні, що там є робоча сила, яка використовує для них продукти країни. А яка ж то робоча сила? Вільна? Незалежна? Добровільна? Ні — це залежна, невільна, вимушена сила. Отут, каже ця течія шукачів, основна причина зла сучасного людства. Не в інституті власности, а в примусовій, невільній праці одних людей на користь інших. Знищте примусову працю і сама собою зникне приватна чи державна власність. А яка є така праця на землі? Така є, кажуть вони, наймана праця. Тут є, кажуть вони, корінь панування людини над людиною і народів над народами, тут є корінь і капіталізму, і колоніялізму, і імперіялізму, а ним самим і війни. Коли ви хочете знищити війну, кажуть вони, знищте інститут найманої праці. Це єдиний спосіб розв'язати світовий конфлікт.

Отак, товариші, кажуть так звані трудові колектократи. Це зовсім нова соціяльно-політична доктрина. На Заході деякі політики, яким вона є шкідлива, замовчують її навмисне: деякі через неознайомлення з нею, не згадують про неї. Зветься ця доктрина трудовою колектократією. Вона в нас не обговорювалась, але дехто з товаришів, я знаю, вже чули про неї. Я хочу, з вашого дозволу, коротко викласти перед вами її основні тези.

Дев'ятий нахилився до конспекту й прочитав: "Трудова колектократія. Викладати обережно. Відмінність од націоналізації, кооперації, соціялізму, комунізму. Теж обережність!"

За столом деякі шепотіли, деякі нетерпляче поглядали на доповідача і на годинника. Аж ось Дев'ятий підвів голову і знову почав викладати. Політбюро слухало тепер значно стриманіше. Члени його поглядали на Сталіна, але він усе сидів непорушно, дивлячись у свої папери, немов умисне сьогодні прибрав таке ставлення до доповіді. Тільки іноді нашвидку обводив поглядом по обличчях, немов хапаючи з них на лету враження, які викликала промова Дев'ятого. Нарешті доповідач закінчив цей параграф її. І тоді він, змінивши трохи тон голосу, почав знову:

— А тепер, товариші, я скажу свою особисту думку про цю концепцію. Наскільки я міг простудіювати її головні тези, вона мені ввижається, дійсно, тим засобом організації миру на землі, який серед усіх інших слід уважно розглянути й обміркувати. Ви можете мені сказати: "Це не наш засіб, він пропонується нашими критиками". Так, товариші, але їхня концепція не ворожа тій меті, яку ми ставимо собі: визволення трудящих од експлуатації і визволення світу від страхіття війни. Хіба нам важливіше, товариші, звідки походять засоби аніж мета наша? Хіба Маркс чи Ленін одмовились би від трудової колектократії, коли б уважна аналіза дала їм певність, що цей засіб краще, швидше, без крови, страждань, руїн, убивств приведе до мети організації щастя людей, ніж збройні революції чи атомові бомби?

Я особисто хочу вірити, що ми, маючи засіб колектократії, до воєнного засобу не звернемось. Оперуючи ним, ми вийдемо з нашого теперішнього світового безвихіддя вільними й щасливими. А вивести нас із нього повинен наш великий вождь, Йосиф Віссаріонович Сталін!

Усі очі з виразом ще більшої уваги й деякого здивування встромились у Дев'ятого. Сталін підвів голову і чекально дивився на нього.

— Так, Иосифе Віссаріоновичу, тільки ти можеш вивести нас і все людство з тієї страшної небезпеки, яка нависла над нами. Ти сам знаєш, що це — не патетичні вирази, а реальні слова: смертельна небезпека висить над усім людством. Ти дивишся на мене і ждеш, щоб я пояснив, як я собі уявляю твоє рятування нас?

Я уявляю його собі так: ти, Сталін, вождь однієї половини людства, мільярда людей, ти звертаєшся до вождів другої половини з такими приблизно словами:

"Наше готування до нової війни з новими засобами вбивання й руйнування — божевілля і злочин супроти людства. Цей спосіб розв'язання нашого розходження — є не гідний дорослих, розумних, культурних людей. Я пропоную вдатися до іншого, мирного, справедливого способу. Ви, наші противники, вважаєте вашу систему господарювання за найкориснішу для людства. Ми вважаємо нашу систему за таку саму. І є ще інша система, яку вважають за найкориснішу. Так, от, давайте вирішимо це питання не бомбами і танками, а вільним змаганням, себто: світовим конкурсом усіх трьох систем. Давайте постановимо, щоб кожна держава на землі організувала у себе це змагання трьох систем. Хай будуть організовані підприємства трьох типів: приватнокапіталістичного, націоналізованого (обидва з найманою працею) і колектократичного (без найманої праці). Хай ці підприємства будуть поставлені в рівні умови постачання їм усього потрібного для праці. І хай їм буде дано чотири-п'ять років для змагання.

Нам тепер пропонує Захід підписати мир на десятки років. Яка ж Гарантія, що за ці десятки років миролюбний противник не наготує таку зброю, яка перевищить нашу зброю? Ми ніяк не можемо згодитись на контроль над нами в цих умовах, бо ясно, що це було б усе те саме наше самогубство, тільки з проволокою. Всі пропозиції Заходу тільки до цього й сходяться. Але ти, Сталіне, запропонував би інший мир. Добре, давайте підпишемо його на п'ять років, але тільки для змагання наших систем господарювання. Ми згоджуємось прийняти умову, що виріб озброєння на цей час припиняєть— ся. Ми згоджуємось на інтернаціональну контрольну комісію, яка мала б наглядати за виконанням усіх умов змагання в кожній країні.

І коли б, наприклад, Організація Об'єднаних Націй прийняла таку постанову, тоді б ми прийняли всі пункти, які виставлялись вашими вождями для порозуміння з нами, себто: зняли б нашу залізну завісу, дали б щд-ковиту свободу слова, зібрань, пропаганди, організацій виборів і такого іншого в нашій країні. Тоді, будь ласка, їдьте всі й дивіться, як ми живемо, як працюємо, як виконуємо договір про змагання.

І далі ти б їм сказав, Иосифе Віссаріоновичу, ще таке: коли б конкурс-змагання виявив, що приватно-капіталістична система дає найкращі результати по всіх країнах, то Організація Об'єднаних Націй повинна прийняти постанову про обов'язкове заведення її в усіх державах. ..

На обличчях слухачів виник такий вираз здивування й обурення, що Дев'ятий поспішив підняти голос:

— Не спішіть, товариші, не спішіть! Дайте докінчити. Але, коли б конкурс виявив, що наша система націоналізованого і ПЛАНОВОГО господарства краща, то щоб так само її було прийнято як обов'язкову для кожної країни.

І нарешті, коли б змагання показало, що система трудової колектократії дала найкращі результати, то щоб так само її прийняли Об'єднані Нації за обов'язкову для всіх народів. І тоді без ніяких війн і революцій світ міг би об'єднатись в оту світову федерацію і з формувати той єдиний плянетарний уряд.

— А ти не збожеволів часом? — гукнув хтось з другого кінця столу. — Ти пропонуєш нам просту капітуляцію?

Дев'ятий помалу покрутив головою і рух його був такий певний, що всі з напруженою цікавістю ждали його відповіді.

— Навпаки, товариші, я пропоную без крови і страждань досягти нашої мети. Але з певними жертвами для нашого політичного режиму і, може, для нас особисто. І я не маю жодного сумніву, Иосифе Віссаріоновичу, що, коли б ти зробив таку пропозицію, капіталістичний світ не посмів би відмовитись од змагання. А коли б він, ггід тим чи іншим приводом, одмовився, то цим він викликав би революцію у себе і дав би нам владу над усією плянетою. Бо ти ж розумієш, що коли б ми дійсно чесно, одверто, пішли на цей спосіб, коли б ми дали світові наявні реальні докази, що тут з нашого боку не було жодної хитрости, лукавства, обдуру, а справжнє бажання безкровним способом утримати людство на краю загибелі; і коли б капіталісти, навпаки, своєю відмовою гнали те людство в безодню війни, то невже ви думаєте, товариші, що за нами не пішли б трудящі маси всіх народів? Невже ви думаєте, що ми не підняли б тоді світової революції і ніякі апарати урядів не могли б спинити її?

Я знаю: більшість капіталістів, а надто найбільш багатих, американських, 'люди мало здатні не те, що до соціальної справедливости чи альтруїзму, а до простого розумного розрахунку. Даруйте мені, товариші, що я наведу вам маленьке біологічне порівняння. Капіталісти подібні до тих мавп, які

попадаються розумному мисливцеві таким чином: на дереві прив'язується глечик з тонкою шийкою. В нього насипається щось дуже смачне для мавп. Одна з них засуває руку в шийку глечика, набирає повну жменю того смачного і хоче витягти руку. Але затиснений зі смачним кулак не пускає. Тоді приходить мисливець. Мавпа кулака не розтулює. 'Чи то з жадібности, чи з неуміння розміркувати], вона не хоче випустити смачного. Вона воліє бути схопленою, аніж випустити здобич. Так воно й робиться. Мисливець забирає мавпу, вбиває її, витягає її руку з глечика, а шкуру її вживає на свої потреби. Отак само поводяться і капіталісти. Вони ні за що не схочуть випустити смачного їм капіталізму, свого панування, розкошування. Вони волітимуть, щоб прийшла революція, схопила їх, убила, зідрала з них шкуру і вжила її на свої потреби. Будь ласка, коли вони не погодяться на твою пропозицію, Йосиаре Віссаріоновичу, то тим гірше для них буде і краще для нас, — ми швидше й радикальніше дійдемо до нашої мети.

Але, я гадаю, що й вони кінець-кінцем згодяться. Не всі з них нерозсудливі, жадібні, глупі мавпи. Більшість із них напевне побачить, що для них відмова від конкурсу — самогубство. А ще розумніші поспішать піти назустріч колектократії, щоб зайняти в ній краще місце. Бо я думаю, товариші, що в конкурсі переможе трудова колектократія. Та і ви, коли пильно вдумаєтесь, повинні визнати те саме. Не може бути інакше. Як ви повинні були бачити з мого викладу, колектократія задовольняє вимоги і прагнення величезних мас людства. Коли поставиться питання на вирішення цих мас, на всесвітній референдум, то не може бути ніякісінького сумніву, що не менше 90 відсотків людства подасть свій голос за трудову колектократію, за знищення навіки примусової праці в будь-якому вигляді, за новий соціяльно-еконо-мічний лад без наймита... "Плянета без наймита!" Отаке буде гасло по всьому світі!

Повторяю: гюзумніші капіталісти відчують це зразу, як тільки питання колектократії поставиться на обговорення народів. І тепер уже деякі з них стають на цей ґрунт і потроху передають свої підприємства у власність колективам робітників. А тоді навіть мавпи зрозуміють, що краще таким способом закінчити епоху капіталізму, яка вже одслужила своє, і перейти з усім людством у нову, розумнішу, багатшу і, може, справді щасливішу добу, ніж загинути ганебним чином з зідраною революцією шкурою.

Дев'ятий раптом підвівся і весь почервонілий, урочисто витяг руку до Сталіна.

— О, Иосифе Віссаріоновичу, ти, мабуть, ще не бачиш, яку величезну ролю ти можеш зіграти для всього людства. Я уявляю її собі і від захоплення готов молитися тобі: рятуй нас! Твоє слово буде слухати ввесь світ з затисненим віддихом. Перед тобою впадуть на коліна сотні мільйонів трудящих, поневолених, окривджених, а так само загрожених майбутнім страхіттям війни.

Наші противники запевняють, що нашою єдиною метою є захоплення влади в наших особистих чи групових інтересах панування над світом. Доведи їм пропозицією конкурсу, що ми задля інтересів людства можемо відмовитись і від влади, і від панування, що з тих могутніх володарів півсвіту, якими ми є, ми готові стати простими робітниками, простими сторожами добра людства, захисниками миру, справедливости на землі.

Нам противники закидають, що ми — реакціонери, що ми гнітимо наші народи в політичній неволі, що ми тримаємо в рабській праці мільйони людей, що ми розвиваємо в людстві інстинкти злоби, брехні, ненависти, жорстокости. Запропонуй людству колектократію, і ти нею уб'єш усі ці закиди, ти виявиш нею перед усіма народами, які наші прагнення, який мир ми

хочемо встановити на землі. Зроби це, Йосифе Віссаріоновичу! І коли ти це зробиш, ім'я твоє буде передаватись із покоління в покоління як спасителя світу. Та більше: ті, які тепер тебе бояться, жахаються, ненавидять, проклинають і ті стануть на коліна перед тобою і, забувши всі старі кривди та болі, будуть благословити ім'я твоє.

Зроби це, Сталіне! Ні один голос на плянеті не буде такий авторитетний і могутній, як твій, коли ти звернешся з такою пропозицією миру. Нікому так не повірять сотні мільйонів приречених на страждання і загибель, як тобі, коли ти звернешся до них з таким словом своїм, коли ти запропонуєш убити вічного ворога людства, війну, отаким благодійним для них засобом. Це — твій обов'язок перед людством, Сталіне!

Дев'ятий на кілька секунд замовк. І зараз же трохи іншим тоном продовжував:

— Про ідею колектократії, раніше чи пізніше, стане широко відомо в світі. її можуть висунути перед народами західні політики, противники наші. І уяви собі, яка гіркість, яке пригнічення, який одчай і який прокльон повинен постати в душах отих, яких ти, вождь трудящих, зрадиш, коли відкинеш ідею мирного змагання і надто колектократії, коли ти цим віддаси їх на пожертя молохові війни, коли цим відмовленням покажеш, що нам, комуністам, дійсно, дорогі не інтереси поневолених і загрожених, а інтереси нашого панування, нашого імперіялізму, нашого розкошування, яке нам закидають. Цією відмовою ти затягнеш холодну війну і спричинишся до війни кривавої, нечувано жорстокої, самогубної для всього людства. І коли після неї залишиться в рештках його пам'ять про наше покоління, то ім'я твоє, Йосифе Віссаріоновичу, і наше, буде згадуватись з найбільшим прокляттям і ненавистю. Бо хто може багато, з того багато і

спитається. Ти можеш убити мене за мої слова, але я купив собі право сказати мою правду одверто.

Дев'ятий знову на мить замовк. Сталін сидів непорушно, дивлячись у свої папери, немов нічого особливого не чув. Члени Політбюра скупчено мовчали й пильно поглядали то на Сталіна, то на Дев'ятого, немов хотіли розгадати, хто саме стояв перед ними: завтрашній мертвяк, чи людина, яка має рацію?

Дев'ятий провів тремтячою рукою ПО чолі і тихо, зовсім іншим тоном знову заговорив:

— Я сподіваюсь, що моя доповідь викличе серед вас, товариші, деяке зацікавлення і, можливо, що підняте мною питання буде поставлено на обговорення. Але хай мені буде дозволено сьогодні сказати на закінчення кілька останніх слів. Вони будуть усе ті самі. Йосифе Віссаріоновичу, тим чи іншим шляхом, повторяю, те, що я тут переказував, дійде до відома світу. Він буде чекати від тебе виступу. Ще раз благаю: запропонуй йому новий спосіб розв'язання вікових суперечок його. Дай цей спосіб на вирішення найбільш зацікавлених у цих суперечках. Вжий свого впливу і нашої сили, щоб питання світового конкурсу було поставлено на світовий референдум. Нехай народи самі візьмуть долю свою в свої руки. Запропонуй світові не бомби, не фізичну силу, а силу розуму й волі народів. Вони чекатимуть твоєї пропозиції в болючому напруженні.

Слово за тобою, Сталіне! Я скінчив.

І Дев'ятий важко сів на своє місце. Сталін не підводив голови. Все зібрання завмерло в непорушності. Нарешті він помалу підняв голову і, ні на кого не дивлячись, тихо сказав:

— Дев'ятий порушив дуже важливе питання. Ми повинні його обміркувати. Коли саме це буде, через тиждень чи через рік, ми цього тепер не можемо сказати. І яке саме вирішення ми винесемо, так само наперед ніхто не скаже. Хай секретаріат роздасть нам усім копії його промови. Сьогоднішнє засідання закінчене.

Він трудно підвівся. За ним встало зо своїх місць усе Політбюро ВКП(б).

Кінець.

28. 2. 1950.

Мужен. "Закуток". Курінь.

Від Комісії УВАН для вивчення й охорони літературної спадщини Володимира Винниченка

Роман "Слово за тобою, Сталіне!" видано коштом "Фонду Винниченка", що створений при УВАН у США з пожертв і позичок трудящих українських людей, які поза межами України перебувають.

На видання роману пішли пожертви таких жертводавців — фундаторів і меценатів:

Іван Панчук (Баттл Крік, Міч.) 1.200 дол.

Олекса Воскобійник (Стейт Коледж, Пен.) 1.000 "

Петро Кулиняк (Філядельфія) 500 "

Степан Мокрій (Вішгіпеґ, Канада) 300 "

Іван Праско (Філядельфія) 200 "

Іван Вац (Філядельфія) 200 "

Андрій Стратієнко (Філядельфія) 200 "

Володимир Тищенко (Нью-Йорк) 150 "

Ніна й Олекса Булавицькі (Міннеаполіс) 150 "

Варвара й Іван Бакало (Нью-Йорк) 145 "

Олена й Петро Марченко (Нью-Йорк) 125 "

Дмитро Лепкий (Стейт Айленд) 125 "

Марина і Юрій Зеленський (Нью-Йорк) 120 "

Петро Довбачук (Сомерсет, Н. Дж.) 110 "

Іван Заковоротний (Вудбрідж, Конн.) 105 "

Петро Шинкар (Філядельфія) 105 "

Віталій Богданів (Нью-Йорк) 100 "

Юліян Мовчан (Македонія, Огайо) 100 "

Ганна і Василь Шерей (Нью-Йорк) 100 "

Дмитро Горбай (Нью-Йорк) 100 "

Іван Несенюк (Нью-Йорк) 100 "

Яків Величко (Нью-Йорк) 100 "